

UDK: 912(262.3Oriente)"652/653/654"

ISSN 0353-3301
ISBN 978-953-7891-19-0

CENTRO DI RICERCHE STORICHE - ROVIGNO
CENTAR ZA POVIJESNA ISTRAŽIVANJA - ROVINJ

Collana degli Atti br. 44

EGIDIO IVETIC

ISTOČNI JADRAN

Povijesni atlas jednog sredozemnog primorja

UNIONE ITALIANA - FIUME * TALIJANSKA UNIJA - RIJEKA
UNIVERSITÀ POPOLARE - TRIESTE * NARODNO SVEUČILIŠTE - TRST

Rovinj-Rovigno, 2017.

COLLANA DEGLI ATTI, Centro Ricerche Storiche - Rovigno, br. 44, str. 1 - 415, Rovinj-Rovigno, 2017.

COLLANA DEGLI ATTI - Br. 44

Tiskanje ove knjige poduprijeli su:

**MINISTERO DEGLI AFFARI ESTERI DELLA REPUBBLICA ITALIANA
MINISTARSTVO VANJSKIH POSLOVA REPUBLIKE ITALIJE
ISTARSKA ŽUPANIJA – REGIONE ISTRIANA**

CENTRO DI RICERCHE STORICHE – ROVIGNO
CENTAR ZA POVIJESNA ISTRAŽIVANJA - ROVINJ

UNIONE ITALIANA - FIUME * TALIJANSKA UNIJA - RIJEKA
UNIVERSITÀ POPOLARE - TRIESTE * NARODNO SVEUČILIŠTE - TRST

UREDNIŠTVO I TAJNIŠTVO

Trg Matteotti 13, Rovinj-Rovigno (Hrvatska-Croazia), tel. (052) 811-133, fax (052) 815-786
Internet: www.crsrv.org e-mail: info@crsrv.org

UREDNIŠTVO

MARINO BUDICIN, Rovinj - Rovigno
RINO CIGUI, Brtonigla - Verteneglio
FRANCO CREVATIN, Trieste
GIUSEPPE CUSCITO, Trieste
DONATA DEGRASSI, Trieste
ANITA FORLANI, Vodnjan - Dignano
EGIDIO IVETIC, Rovinj - Rovigno

LUCIANO LAGO, Trieste
ANTONIO PAULETICH, Rovinj - Rovigno
ALESSIO RADOSSI, Rovinj - Rovigno
GIOVANNI RADOSSI, Rovinj - Rovigno
DIEGO REDIVO, Trieste
FULVIO SALIMBENI, Trieste
GIUSEPPE TREBBI, Trieste

UREDNIK

MARINO BUDICIN, Rovinj - Rovigno

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNICI

LUCIANO LAGO, Trieste

GIOVANNI RADOSSI, Rovinj - Rovigno

PRIJEVOD

RODOLFO SEGNAN, Rijeka - Fiume

IZDAVAČKA KOORDINACIJA

FABRIZIO SOMMA, Trieste

IZDANJE NIJE U PRODAJI

Sva autorska i grafička prava, niti jedno isključeno,
pripadaju Centru za povijesna istraživanja u Rovinju

Tiskano u mjesecu srpnju 2017., u tiskari ArtGroup - Trieste

UDK: 912(262.3Orientale)"652/653/654"

ISSN 0353-3301
ISBN 978-953-7891-19-0

CENTRO DI RICERCHE STORICHE - ROVIGNO
CENTAR ZA POVIJESNA ISTRAŽIVANJA - ROVINJ
Collana degli Atti - br. 44

EGIDIO IVETIC

ISTOČNI JADRAN

Povijesni atlas jednog sredozemnog primorja

UNIONE ITALIANA – FIUME * TALIJANSKA UNIJA - RIJEKA
UNIVERSITÀ POPOLARE – TRIESTE * NARODNO SVEUČILIŠTE - TRST

COLLANA DEGLI ATTI, Centro Ricerche Storiche - Rovigno, br. 44, str. 1 - 415, Rovinj-Rovigno, 2017.

Sadržaj

Predgovor, <i>Giovanni Radossi i Marino Budicin</i> st.	9
Uvod.....st.	11
Istočni Jadran	
<i>Jedno primorje</i> st.	17
<i>Teritorij i more</i> st.	22
<i>Značenja</i> st.	31
<i>Počeci</i> st.	42
<i>Ilirske civilizacije, grčke kolonije, rimsko doba</i> st.	47
<i>Od 6. do 10. stoljeća</i> st.	59
<i>Od 11. do 15. stoljeća</i> st.	73
<i>Od 15. do 18. stoljeća</i> st.	84
<i>Devetnaesto stoljeće</i> st.	96
<i>Dvadeseto stoljeće</i> st.	109
Tematske karte, <i>uredili Darko Pokrajac i Nello Grbac</i> st.	131
Kartografska svjedočanstva, <i>uredio Nicolò Sponza</i> st.	207
Kronologija.....st.	355
Bibliografija.....st.	371
Kazalo slika.....st.	397
Kazalo tematskih karata.....st.	401
Kazalo kartografskih reprodukcija.....st.	405
Povzetek.....st.	411
Summary.....st.	413

Predgovor

U današnje vrijeme, u kojemu smo preplavljeni šumovima o raznim zbivanjima i nekom vrstom kolektivnog nemira, postoji potreba za stalnim obnavljanjem pamćenja i spoznaja o prošlosti. Baviti se poviješću je poziv i podrška upravo prema tom zahtjevu. Postoji potreba, također, o pričanju povijesti i memoriji konkretnih područja, koja svi prepoznaju, još više u graničnim krajevima kao što je ovaj naš u kojemu živimo i djelujemo. U tom je pravcu krenuo i sazrio u našem rovinjskom Centru za povijesna istraživanja ambiciozan znanstveni i kulturološki projekt u obliku ovog *Povijesnog Atlasa* istočnog djela Jadrana, jednog primorja koje je među najrazvedenijima na Sredozemlju, ne samo horografski, već i metaforički, jer je to mjesto isprepletanja kultura i civilizacija. Takva nam složenost pripada. Nije, naime, slučajno što ovakav projekt nastaje u redovima jedne, danas zasigurno, manjinske zajednice na Istočnom Jadranu, ali koja čvrsto vjeruje u potrebu podržavanja svoje povijesti, u dijalogu s drugim povijestima. To je ambiciozan projekt jer se radi o povijesnoj viziji koja prenosi na šire područje sva ona iskustva koja su sazrela u Istri tijekom više od četiri desetljeća rada unutar naše istraživačke i dokumentacijske ustanove, uvijek otvorene, ponavljamo, prema suradnji i dijalogu.

Egidio Ivetic je suradnik Centra za povijesna istraživanja od 1990., službeno od 1992. U svim tim godinama njegova je karijera bila akademska, pri Sveučilištu u Padovi. Poznate su njegove knjige o modernoj povijesti Istre, o morskim posjedima Venecije, o Istočnom Jadranu, o Balkanu i ideji Jugoslavije. Stručnjak, dakle, za više povijesti koje obuhvaćaju osovinu od Venecije do Balkana, Ivetic je ostao prisutan u svojoj Istri s proučavanjima, sa stalnim posjetima rovinjskom Centru, sa zalaganjem usmjerenim prema redefiniciji historiografije kako graničnih područja koja je toliko istraživao, tako i Jadrana kao prostora na kojem se ponavlja u širem mjerilu, potkontinentalnom, ono što je mjerljivo u povijesti naše Istre.

Evo, dakle, knjige *Istočni Jadran. Povijesni atlas jednog sredozemnog primorja*, djela na koje smo kao Centar za povijesna istraživanja ponosni i zbog toga što u kartografskom dijelu prikazuje ikonografsku baštinu naše ustanove. Pored toga, ovaj izdavački pothvat je i doprinos za jednu novu jadransku kulturu, regionalnu, nacionalnu, ali pogotovo europsku.

Rovinj, rujan 2014.

Giovanni Radossi

Marino Budicin

Uvod

U novije vrijeme, unutar općih kulturoloških promišljanja, primjećuje se povećani uspjeh tematskih atlasa nastalih s ambicijom da prikažu ne samo sadašnje i prošle zemljopise, već i mjesta kulturnih imaginacija kao što su npr. one književne. Takvu tendenciju prati povratak, ili možda nezaustavljivi rast, zemljopisa kao znanstvene discipline koja je i način iščitavanja, uređivanja i naposljetku predstavljanja tematika i kulturnih krajobrazza. Prije svega, potrebna je neposredna i jasna informacija, budući da su danas podaci mnogobrojni i lako dostupni, ali i neizbježno zbunjujući. Mapirati znači shvatiti, urediti spoznaje, ocrtati radnju. Novi tematski zemljopisi katalogiziraju pripovjedačka iskustva koja nam pripadaju, bilo da su ona književna, umjetnička ili jednostavno povijesna. Stvarati tematske zemljopise putem tematskih atlasa postalo je neophodno za prenošenje spoznaja i za samo istraživanje.

Polazeći od ovih pretpostavki, u Centru za povijesna istraživanja u Rovinju sazrela je ideja o Povijesnom atlasu istočnog Jadrana koji sada izlazi u knjižnom obliku. Dakle, imati povijesni atlas kao tekst o prošlosti, kao sredstvo razumijevanja i oblik prenošenja spoznaja o prošlosti jedne primorske regije prepune značenja – to nam je bila namjera. Atlas se, snagom svoje dokumentarne misije, postavlja višedimenzionalno u odnosu na povijesna zbivanja o kojima govori, kao i u odnosu na raznovremenost, ali isto tako višedimenzionalno, ili ako želimo i transnacionalno, u odnosu na prošle i sadašnje granice, na političke i vjerske entitete, civilizacije, kulture, narode i nacije. On je instrument i kulturno svjedočanstvo za današnja vremena.

Zašto Istočni Jadran? Što je to Istočni Jadran? Zasigurno je to neko primorje, jedna obalna crta, neki fizički prostor između kontinenta i mora. To ne znači i da je to predvidljivo mjesto. Obalna područja dobivaju sve značajniju ulogu u promatranju dugih vremenskih trajnosti povijesnih procesa. Povijest mora i primorja doživljava u ovo posljednje vrijeme plodonosno razdoblje, pogotovo u slučaju oceana ili Sredozemlja. I sam Jadran dobiva na značaju kao granični povijesni prostor i stjecište mediteranskih

i europskih civilizacijskih modela¹. To je područje u kojem su se jezičnim podjelama i jezičnim zemljopisnim prostorima, kao što je onaj između romanskog/talijanskog i slavenskog, i vjerskim podjelama (katolicizam, pravoslavlje i islam) pridodale kroz stoljeća i „čvrste“ granice među carstvima, kraljevstvima i državama. Linije razdvajanja između mletačkih posjeda, Habsburškog carstva i Osmanskog carstva od 16. do 18. stoljeća ostavile su opipljivi trag i dandanas.

Razni zemljopisi zajednički dijele Istočni Jadran. Radi se, u okviru Sredozemlja, o posebnom primorju koje priziva složena povijesna stanja, kao što su bila velika mediteranska trgovačka središta ili drugi konteksti u kojima su se jezici i vjeroispovijesti ispreplitali stoljećima, kao na primjer na osmanskome Levantu, na tom širokom i razvedenom području (uključujući i Cipar) gdje su turski i grčki jezik, islam i pravoslavlje živjeli u suživotu do 20. stoljeća, ili Libanon i Palestina, ili pak srednjovjekovna Andaluzija u kojoj su istovremeno bili prisutni arapski, kastiljski i hebrejski jezik, te kršćanstvo, islam i judaizam. Istočni Jadran je dio onog šireg prostora koji se danas naziva Zapadnim Balkanom, diskutabilnim terminom, ali svakako neophodnim kako bi se imenovala države nastale na tlu bivše Jugoslavije. On je dio, u slučaju današnje Julijske krajine, slovenskog i hrvatskog primorja (uključujući Dalmaciju) i *Kulturkreis*-a Srednje Europe. On je konkretna granica između Italije, Slovenije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Albanije i Grčke. Nalazimo se, dakle, u nekom središnjem prostoru podložnom raznoraznim atribucijama, konceptualnim i činjeničnim, između Srednje Europe i Mediterana, između Zapadne i Jugoistočne Europe, između čak sedam država.

Uzevši u obzir takav zemljopis, nije slučajno da je u rovinjskom Centru za povijesna istraživanja, posvećenom dokumentiranju talijanskog prisustva u Istri, Rijeci i Dalmaciji, ali već desetljećima otvorenom k tome da se povijest ovih teritorija proučava kao dijalog, a ne suprotstavljanje, pokrenuta inicijativa mapiranja cijelog primorja od Grada u Italiji do Albanije. Iza tih nastojanja stoji iskustvo u proučavanju povijesti jedne regije kao što je Istra, obilježene prošlim i sadašnjim granicama. Istra je krajnja točka Sredozemlja i krajnja točka Središnje Europe, sabiralište jadranske povijesti. Međutim, složenosti Trsta, Istre, Dalmacije, Boke kotorske, Bara ili Drača nisu isključivo njihove posebnosti. To je, moglo bi se reći, također Istočni Jadran iako u umanjenom mjerilu. Složenost Istočnog Jadrana pokazuje se i ponavlja u svakom mjestu posebno. Međutim, na Zapadnom Jadranu i u većini primorskih područja na Sredozemlju, ako pažljivije promatramo, ne nalazimo takvu kompleksnost, barem ne u tolikoj mjeri².

¹ Kao referenca: E. Ivetic, *Un confine nel Mediterraneo. L'Adriatico orientale tra Italia e Slavia (1300- 1900)*, Viella, Roma, 2014., str. 7-20.

² Na istom mjestu.

Ovim je svojim obilježjima Istočni Jadran postao omiljen u svojoj cjelini i u detaljima piscima i putnicima, od Alberta Fortisa i Rebecce West do drugih³. Ali ne i povjesničarima koji, zna se, daju prednost nacionalnoj dimenziji. Brojnost nacionalnih povijesti na istočnom Jadranu – talijanska, slovenska, hrvatska, srpska, bosansko-muslimanska, crnogorska, albanska te, u manjem dijelu grčka, kojima treba pridodati još dvije: njemačku (austrijsku) i mađarsku – njihove historiografije, svaka sa svojim vizijama, školama, prijeporima, može izgledati obeshrabrujuće. Ne postoji dijelić teritorija, od Goriškog područja do Epira, koji nema barem dvije verzije nacionalnih priča. Stvarna složenost prostora podudara se sa složenošću isčitavanja prošlosti. Iz toga proizlaze i poteškoće u shvaćanju Istočnog Jadrana kao nečeg jedinstvenog. Tome treba pridodati i objektivne teškoće u proučavanju tog primorja. Od povjesničara Jadrana, od onoga koji to želi biti, traži se ne samo znanje jadranskih jezika (četiri, bez grčkog), već i dobro poznavanje nacionalnih kultura proglašenim jadranskima, povijesnih perspektiva, historiografskih tradicija koje su često u međusobnom sukobu zbog nekog pograničnog područja ili nekog zbivanja. Izgleda kao da velebnost istočnojadranskog krajobraza traži nešto u zalag od onoga koji ga želi stvarno upoznati. Potrebna su, zasigurno, duga i brižljiva proučavanja, savladavanja jezičnog znanja i putovanja, kako bi se moglo prodrijeti u srž ovog područja kojeg zemljopisci prepoznaju kao nešto jedinstveno, ali koji povjesničarima izmiče, jer dok gledaju stablo ne vide šumu.

Ipak, što je drugo europska povijest nego skup mnogih složenih i višestраниh prošlih stvarnosti koje je teško povezati i ispričati? Čini se, štoviše, da nas je homogenost sadržana u nacionalnoj pripovjedačkoj strukturi, u nacionalnoj povijesti koju čine usponi i padovi, krize i preobrazbe, jednoobraznost i razdijeljenost, odvratila od kompliciranih situacija (složenost – nije banalno reći – nastaje kada dođu u odnos barem tri-četiri različita faktora). Specijalizacije su oslabile naše sposobnosti uspoređivanja i sintetiziranja, mogućnost da stvarno budemo Europljani (ili Mediteranci), činjenicu da jesmo složeni. Zbog toga je potrebno predlagati alternativne sheme nacionalnim zemljopisima. I eto ovdje Istočnog Jadrana kao *primorskog područja*, sa svojom poviješću, i eto Jadrana kao *područja mora*. Jedan *topos* u kojem se promatraju, pod različitim kutovima, nacionalne povijesti što se ovdje sastaju.

Sve je to proizašlo iz uvjerenja da postoji jedna jadranska civilizacija kao zbir lokalnih kultura, jadranskih varijanti nacionalnih kultura, usprkos svim specifičnostima i svim različitostima, usprkos homogenizaciji modernosti i nacionalnim podjelama. U tom smislu, osobno se već više godina slažem s povijesnom idejom o Jadranu koju je predložio Sergio Anselmi i dijelim teze Santea Graciotija, znamenitog talijanskog

³ A. Fortis, *Viaggio in Dalmazia*, ur. E. Viani, uvod G. Pizzamiglio, Marsilio, Venezia, 1987.; R. West, *Black lamb and grey falcon. A journey through Yugoslavia*, The Viking Press, New York, 1941., (2 knjige).

slaviste koji je s pojmom *Homo adriaticus* ukazao na treći nivo, onaj koji obuhvaća sintezu, romansku i slavensku kulturnu simbiozu već više puta ostvarenu na obalama tog mora, one modele i inspiraciju što mogu formulirati ideju o jadranskoj civilizaciji temeljenoj na križanju civilizacija. Slažem se s njegovom idejom o *jadranstvu* kao samosvijesti o toj jadranskoj civilizaciji, prošloj i sadašnjoj⁴. Za izmučeno Sredozemlje ta je ideja upravo pravodobna.

Kao doprinos i dodatni korak u pravcu što su ga trasirali ovi učitelji sposobni da gledaju povrh granica, ovaj *Povijesni atlas* dolazi kao krajnji rezultat mojeg osobnog studijskog ciklusa kojeg sam želio nazvati *Jadran*. Ime, značenje i pravac u kojem se ponavlja regionalna povijest i tematika granica, počev od Istre koja je utjelovljenje jadranske jezične i kulturološke višedimenzionalnosti, pa do obuhvaćanja cijelog Jadrana, pojmljivog kao cjelovito područje, mjesto povijesti, sistem sistema, kulturni prostor konvergencija i divergencija, granica, most, upravo jedno Sredozemlje u Sredozemlju⁵.

Atlas se sastoji od tri dijela. U prvom se daje definicija Istočnog Jadrana i povijesni presjek zbivanja od najdavnijih vremena do danas. Na obali, koja je među najrazvedenijima na Sredozemlju i u Europi, izredale su se civilizacije i carstva, narodi i države. U tekstu su preuzeti dijelovi iz nekih drugih mojih knjiga i eseja. Slijede zatim *Tematske geografske karte*, sveukupno njih 150, u kojima je prikazana povijest primorja. Pored općih karata (politička uređenja), prisutne su i one posebne koje se odnose na određena područja i gradove, te planimetrija važnijih mjesta. Treći je dio, naslovljen *Kartografska svjedočanstva*, putovanje kroz kartografiju prošlosti, koja je, u raznim

⁴ O značenjima Jadrana: S. Anselmi, *Adriatico. Studi di storia, secoli XIV-XIX*, Clua, Ancona, 1991.; Isti, *Storie di Adriatico*, il Mulino, Bologna, 1996.; Isti, *Ultime storie di Adriatico*, il Mulino, Bologna, 1997.; Isti, *Mercanti, corsari, disperati e streghe*, il Mulino, Bologna, 2000. Također: P. Matvejević, *Golfo di Venezia*, Consorzio Venezia nuova - F. Motta, Venezia-Milano, 1995.; F. Fiori, *Un mare. Orizzonte adriatico*, Diabasis, Reggio Emilia, 2005.; *Adriatico mare d'Europa: la geografia e la storia*, ur. E. Turri, Rolo Banca, Bologna, 1999.; *Adriatico mare d'Europa: l'economia e la storia*, priredili E. Turri, D. Zumiani, Rolo Banca, Bologna, 2001.; *L'Adriatico. Mare di scambi tra Oriente e Occidente*, Istituto regionale studi europei Friuli Venezia Giulia, Pordenone, 2003.; *Immaginare l'Adriatico. Contributi alla riscoperta sociale di uno spazio di frontiera*, ur. E. Cocco, E. Minardi, FrancoAngeli, Milano, 2007. Usp. S. Graciotti, L'homo adriaticus di ieri e quello di oggi, u *Homo Adriaticus: identità culturale e autocoscienza attraverso i secoli. Atti del convegno internazionale di studio, Ancona 9-12 novembre 1993*, ur. N. Falaschini, S. Graciotti, S. Sconocchia, Diabasis, Reggio Emilia, 1998., str. 11-26.

⁵ Radi se o pravcu proučavanja koji je razvijen kroz šest knjiga (tri istarske i tri jadranske), počevši od jedne jadranske regije u moderno doba sve do razmatranja Jadrana u svojoj cjelini: E. Ivetic, *La popolazione dell'Istria in età moderna*, Centar za povijesna istraživanja - Rovinj, Rovinj, 1997.; Isti, *Oltremare. L'Istria nell'ultimo dominio veneto*, Istituto veneto di scienze, lettere ed arti, Venezia, 2000.; Isti, *L'Istria moderna, 1500-1797. Una regione confine*, Cierre edizioni, Sommacampagna Verona, 2010.; Isti, *Un confine nel Mediterraneo. L'Adriatico orientale tra Italia e Slavia (1300-1900)*, Viella, Roma, 2014.; Isti, *Adriatico orientale. Atlante storico di un litorale mediterraneo*, Centar za povijesna istraživanja - Rovinj, Rovinj, 2015.; Isti, *Storia dell'Adriatico*, il Mulino, Bologna, u pripremi za tisak.

epohama, prikazivala zemlje Istočnog Jadrana. Ovo opširno poglavlje bilo je moguće ostvariti zahvaljujući bogatom kartografskom fondu kojim raspolaže rovinjski Centar za povijesna istraživanja. Od preko 700 katalogiziranih i izloženih primjeraka u prostoranom sjedištu ustanove, izabrani su samo oni najreprezentativniji koji daju opću sliku priobalja i određenih mjesta. U biti, radi se o tri pravca u atlasu: tekst, tematske karte, kartografski prikazi. Tri načina da se rekonstruira i ispriča ono što je bilo, odnosno kako je nekad bio viđen Istočni Jadran.

Ovaj *Atlas* je imao dugo sazrijevanje. Osmišljen je prije poprilično godina (još 2007.). Nailazio sam na mnoge tehničke poteškoće. Ambicije su bile velike, izvori oskudni, slobodno vrijeme nedostatno s obzirom na druge prioritete, u mom konkretnom slučaju to su bila istraživanja i akademske obaveze. Pothvat, o čijoj složenosti konačni ishod ne može svjedočiti, ne bi bio moguć bez Centra za povijesna istraživanja i njegovih ljudi, ustanove s impozantnim knjižnim, dokumentarnim i kartografskim fondom, svakako najvećim na Istočnom Jadranu. Ustanove koja je s tog aspekta jedna od najznačajnijih na jadranskom prostoru koji je danas pojmljiv kao euroregija. Tehničku pripremu Tematskih karti obavili su inženjer Darko Pokrajac i Nello Grbac. Radi se o obradi izvornika. Za skrb i točno rekognosciranje *Kartografskih svjedočanstava* zaslužan je Nicolò Sponza. Iznad svega, nedostižan je doprinos ravnatelja Giovannija Radossija. Svima njima izražavam najdublju zahvalnost.

Egidio Ivetic

Istočni Jadran

Jedno primorje

Jadran je, dakle, jedno Sredozemlje unutar Sredozemlja. Njegova je površina manja od Baltičkog ili Crnog mora, ali je jednaka nekoj europskoj državi srednje veličine: 138.000 km². Radi se o moru homogenog oblika (uskog i izduženog) i složenog u svojim kulturološkim stratifikacijama¹. Unutar Sredozemlja Jadran je oduvijek imao prepoznatljivu fizionomiju i bivstvo. Radi boljeg razumijevanja: u razdoblju od 15. do 18. stoljeća Sredozemlje je promatrano kao skup triju mora, triju unutarnjih bazena. Jedna imaginarna linija na osovini između Tunisa, istočne Sicilije, poluotoka Salento (Apulija) i Jonskih otoka dijelila je te bazene: zapadno od te linije nalazilo se Zapadno Sredozemlje, Zapad; na istoku je bilo Istočno Sredozemlje, Levant; na sjeveru Jadran, najdublje uvučen u Europski kontinent². Od 19. stoljeća do danas politička i gospodarska važnost Jadrana, u biti njegova nekad središnja uloga, postepeno je opadala. Danas je on podijeljen između šest država: Italije, Slovenije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Albanije, ili pak sedam, ukoliko pribrojimo i Grčku zbog sjevernog dijela otoka Krfa. Treba primjetiti, radi usporedbe, da izlaz prema moru na Zapadnom Sredozemlju ima šest država (Španjolska, Francuska, Italija, Maroko, Alžir, Tunis), dok na Levantu deset država (Grčka, Malta, Turska, Cipar, Sirija, Libanon, Izrael, Palestina, Egipat, Libija).

¹ *Adriatico mare d'Europa: la geografia e la storia*, ur. E. Turri, Rolo Banca, Bologna, 1999.; *Adriatico mare d'Europa: l'economia e la storia*, ur. E. Turri, D. Zumiani, Rolo Banca, Bologna, 2001.; *L'Adriatico. Mare di scambi tra Oriente e Occidente*, Istituto regionale studi europei Friuli Venezia Giulia, Pordenone, 2003; *Histoire de l'Adriatique*, ur. P. Cabanes, Seuil, Paris, 2001, naročito: M. Sivignon, *Le cadre naturel*, str. 13-22; *Homo Adriaticus: identità culturale e autocoscienza attraverso i secoli. Atti del convegno internazionale di studio, Ancona 9-12 novembre 1993.*, ur. N. Falaschini, S. Graciotti, S. Sconocchia, Diabasis, Reggio Emilia, 1998.; F. Fiori, *Un mare. Orizzonte adriatico*, Diabasis, Reggio Emilia, 2005.

² F. Braudel, *Civiltà e imperi del Mediterraneo nell'età di Filippo II*, Torino, Einaudi, 1976., str. 118; str. 94-132.

Sl. 1. Veduta pulskog amfiteatra G. B. Piranesija, 1748.

Jadran je more intime, kao što je sretno izrekao Predrag Matvejević³. To ne znači da narodi koji su pored njega živjeli, a žive i danas, poznaju njegovu povijesnu bitnost. Koliko se, u stvari, međusobno znaju stanovnici sjevernog i južnog primorja? Koliko je poznata zapadna obala onima koji stanuju na istočnoj? Znamo da razlike imaju prevagu u odnosu na sličnosti. Jadran kao mjesto i povijesni pojam, a posebno Istočni Jadran, pojavljuje se s većom učestalošću samo posljednjih godina, nakon nestanka Jugoslavije. Istočni Jadran je, dakle, pojam koji okuplja različitosti, nastalih iz političkih situacija šest priobalnih država, specifičnih i oprečnih u svojoj rascjepkanosti u odnosu na homogenost talijanske obale Jadrana⁴. Pri tome mislimo na Istočni Jadran kao zemljopisni i povijesni pojam. Kao na mjesto, na područje i na priobalje s vlastitim subjektivitetom⁵. Ova tvrdnja nije neprijeporna. Kada se govori o jadranskoj povijesti, pretežu vizije i ograničenja u nacionalnom smislu, koje se pozivaju na današnjicu, na suvremene političke i državne situacije. Na temelju takvih interpretacijskih isključivosti, sadašnje nacionalne države smatraju kako posjeduju suverenitet na prošlost jadranskih područja koja im danas pripadaju. Takva bi

³ P. Matvejević, *Mediterraneo. Un nuovo breviario*, Milano, Garzanti, 1993., str. 23.

⁴ *Lezioni per l'Adriatico. Argomenti a favore di una nuova euroregione*, ur. F. Botta, G. Scianatico, uvod F. Cassano, FrancoAngeli, Milano, 2010.

⁵ E. Ivetić, *Un confine nel Mediterraneo. L'Adriatico orientale tra Italia e Slavia (1300-1900)*, Viella, Roma, 2012., str. 7-15.

prošlost bila prilagođena nacionalnim pričama, ako ne i mitologijama⁶. Ne čudi nas stoga što je višestoljetna dominacija Venecije predstavljena kao okupacija praćena ekonomskim i društvenim iskorištavanjem autohtonih stanovnika na područjima koja se podudaraju s današnjim državama⁷. Strani okupator i vanjski politički faktor vraćaju se kao historiografski kliše. Radilo bi se o nepovoljnim faktorima koji su, po narativnoj i retoričkoj shemi itekako prisutni u udžbenicima i pregledima državnih povijesti, onemogućili samostalan razvoj autohtonih naroda, prouzrokovali diskontinuitet. Za razdoblje između 11. i 19. stoljeća te negativne uzroke predstavljaju razne germanske dinastije, Kraljevina Ugarska, Venecija, Habsburgovci, Osmansko carstvo. Ti su povijesni entiteti navodno razvili i nametnuli imperijalne sisteme koji se tumače kao imperijalizmi 19. stoljeća, a uspostavljeni su radi kontrole područja između Jadrana, Alpa i Dunava.

Nepotrebno je reći kako takve interpretacijske sheme ograničavaju pristup izvorima i specijaliziranim historiografijama po pitanju mađarske, habsburške, mletačke i osmanske povijesti. Moderne historiografije se sve više oslanjaju na međunarodne

Sl. 2. Veduta Augustovog hrama u Puli, iz knjige *Voyage Pittoresque*, autora L. F. Cassas - J. Lavallée, 1802.

⁶ Z. Krpina, *L'Italia agli occhi dei Croati*, Edit, Rijeka, 2005.; N. Raspudić, *Jadranski (polu)orijentalizam. Prikazi Hrvata u talijanskoj književnosti*, Jurčić, Zagreb, 2010.

⁷ *Mito e antimito di Venezia nel bacino adriatico, secoli XV-XIX*, ur. S. Graciotti, Il Calamo, Roma, 2001.

studije, na grupe istraživača i na skupna istraživanja. Nacionalna povijesna viđenja čine Jadran nečim nekonzistentnim. Da li onda ima smisla govoriti o jednom primorju kao o nečemu zasebnom? Naravno, nacionalne historiografije će se nastaviti razvijati i kretati svojim putem, međutim, smatram da nepristran pristup ideji Jadrana, odnosno povijesti njegovih regija, stanovnika i kultura koje su se pojavile na njegovim obalama, može navijestiti plodonosna istraživačka iskustva, što je sigurno u europskom i mediteranskom interesu. Radi se, ipak, o osobitom pograničnom području na kojem se višestruko preklapaju i evociraju različitosti: razlike u vjeri i vjeroispovjesti (katoličko i pravoslavno kršćanstvo, islam), razlike između političkih, zakonodavnih i upravnih modela (habsburških teritorija, mletačkih i osmanskih posjeda), posebnosti između društvenih i gospodarskih modela, jezika, kultura, pripadnosti i identiteta/identifikacija⁸. I još k tome, kako

ne uzeti u obzir da se na Istočnom Jadranu, svaki za sebe redaju različiti načini u poimanju Jadrana. Postoji ih čak sedam ili osam, i to onaj talijanski, slovenski, hrvatski, bosanski, srpski, crnogorski, albanski, te dodajmo tome i onaj austrijski (njemački). Jadran je, naravno, more i obala – jedan skup primorskih regionalnih sistema, morska fronta za onoga koji gleda s kopna, kopnena fronta za onoga koji dolazi s mora, prostor u kojem se gotovo svugdje primjećuju ljudski zahvati. Obala ima dvostruko značenje. More je vodeni otok i skup priobalja što ga okružuje, dok je primor-

Sl. 3. Asklepijev hram u Splitu, grafika iz 1842.

⁸ Ivetic, *Un confine nel Mediterraneo*, str. 7-15.

je uski pojas, dubok desetak kilometara, kojeg čine dine, lagune, ušća, uvale i rtovi, strme planine, skupovi otoka. Danas je to *humani* Jadran, jedan krajobraz kojeg je čovjek preobrazio, u kojem se živi s morem. Radi boljeg shvaćanja, to su Venecija i Trst, Ancona i Split, Bari i Drač i svi drugi otoci i luke, kao i cijeli prostori laguna, cijela obalna područja⁹.

More je izvanredan *tekst* za iščitavanje povijesti i alternativa ustaljenim povijesnim pričama. More ima tu prednost što ga možemo smatrati nečim neuhvatljivim u odnosu na neke ideološke sheme kao što su nacija i država. Bit primorskog teritorija su sama opipljivost i njegov zemljopis, a to su elementi koji oslobađaju more od unaprijed stvorenih značenja¹⁰. Uostalom, kao što je već rečeno, u historiografiji na globalnom planu pojavilo se povećano zanimanje za proučavanje oceana i mora kao mjesta povijesti, mjesta na kojima se procijenjuje svjetska povijest. Pri tome mislim na Atlantik, na ono što se sada definira kao *Atlantic studies*, na Tihi i na Indijski ocean, odnosno na povijest velikih oceanskih prostora, kao na sintezu, naraciju i privilegirana mjesta za povijesna uspoređivanja te referentne okvire za analitičnije pristupe¹¹. A Sredozemlje je *more povijest*, kao što je rekao Fernand Braudel. Sredozemlje je prvo more proučavano kao mjesto povijesti. Sredozemlje je, dakle, ravnopravno s trima oceanima kao predmetom povijesnog proučavanja, a Jadran je, naravno, dio mediteranske priče. Jadran se ubraja, nakon tri oceana i samog Sredozemlja, među ona mora kao što su Baltičko i Crno, koja su tek odnedavno postala temom historiografskog zanimanja, među pogranična mora, mjesta konvergencije i posredovanja, među mora s osobitom povijesnom složenosti.

To su teoretske pretpostavke koje Jadran čine pomorskom i povijesnom regijom Europe i Sredozemlja. To je regija u kojoj se istočna obala, odnosno Istočni Jadran, nameće kao mjesto i sadržaj za povijesno promišljanje i pregledavanje, višedimenzionalno u odnosu na konsolidirana historiografska tumačenja.

⁹ E. Cocco, *Metamorfosi dell'Adriatico orientale*, Homeless book, Faenza, 2002.

¹⁰ S. Moscati, *Civiltà del mare. I fondamenti della storia mediterranea*, Liguori, Napoli, 2001.

¹¹ P. Horden, N. Purcell, *The corrupting sea. A study of Mediterranean history*, Blackwell, Malden (Ma).- Oxford, 2000., str. 9-25; *Sea changes. Historicizing the ocean*, ur. B. Klein, G. Mackenthun, Routledge, New York, 2004.; *Seascapes. Maritime histories, littoral cultures, and transoceanic exchanges*, ur. J.H. Bentley, R. Bridenthal, K. Wigen, University of Hawaii Press, Honolulu, 2007.; B. Bailyn, *Atlantic History. Concept and Contours*, Harvard University Press, Cambridge (Ma.), 2005.; *Major problems in Atlantic history. Documents and essays*, ur. A. Games, A. Rothman, Houghton Mifflin, Boston, 2008.; *Atlantic history. A critical appraisal*, ur. J.P. Greene, Ph.D. Morgan, Oxford University Press, Oxford-New York, 2009.; M. Kearney, *The Indian Ocean in world history*, Routledge, New York, 2004.; *Reinterpreting Indian Ocean worlds: essays in honour of Kirti N. Chaudhuri*, ur. S.C.A. Halikowski Smith, Cambridge Scholars, Newcastle upon Tyne, 2011.; M. K. Matsuda, *Pacific worlds. A history of seas, peoples, and cultures*, Cambridge University Press, Cambridge-New York, 2011.

Teritorij i more

Istočni Jadran određuje, na temelju kriterija fizičkog i političkog zemljopisa, Balkanski poluotok ili balkanska regija i predstavlja zajedno s Jonskim morem njegovu zapadnu granicu¹². Konture Balkana čine na jugu Egejsko i Mramorno more, a na istoku Crno more. Kontinentalnu granicu, po konvenciji, određuju tokovi rijeka Dunav-Sava-Kupa. Riječ je o dugačkoj graničnoj crti dugoj 1.200 km, tako da se još uvijek razmatra da li se radi o poluotoku. O točnoj sjeverozapadnoj granici se prilično raspravljalo među geografima, ali je prevladalo mišljenje da bi ona mogla biti na Grobničkim alpama, kod prijevoja Gornje Jelenje, istočno od Rijeke, ili općenitije u Riječkom zaljevu¹³. Unutar tog prostora balkanska regija je podijeljena na dva dijela. Onaj sjeverni, kontinentalni, ima oblik nepravilnog trapeza čije su krajnje točke Rijeke, ušće Dunava, Vlora i Istanbul. Južni dio je stvarni poluotok i odgovara antičkoj

Sl. 4. Antička Salona, rekonstrukcija, 18. st. (?).

¹² K. Kaser, *Südosteuropäische Geschichte und Geschichtswissenschaft*, Böhlau, Wien-Köln-Weimar, 2002.; K. Kaser, *Balkan und Naher Osten. Einführung in eine gemeinsame Geschichte*, Böhlau, Wien-Köln, 2011.

¹³ V. Rogić, *Regionalna geografija Jugoslavije. Knjiga 1. Prirodna osnova i historijska geografija*, Školska knjiga, Zagreb, 1990.

Heladi te obuhvaća prostor južno od linije Krf-Solun¹⁴.

Istočni Jadran označava najvećim dijelom, dakle, zapadnu obalu kontinentalne mase balkanske regije. Ali, nije samo to u pitanju! Kod Gornjeg Jelenja, ako slijedimo logiku planinskih razdjelnica, nalazi se krajnja istočna točka talijanske geografske regije. Također, tršćanski kras i istarski poluotok izgledaju kao izdanci Srednje Europe što ulaze u Jadran. Izdanci koji zajedno s lukom venetskih laguna do ušća rijeke Po čine Sjeverni Jadran, područje koje je most između istočnog i zapadnog Jadrana, između Srednje Europe i Sredozemlja¹⁵. Ukratko, postoji više zemljopisa koji se križaju u ovim dijelovima Europe. U svakom slučaju, kraški reljef je onaj koji najviše obilježava Istočni Jadran. Kada se autoputom dolazi iz Venecije u Trst, nakon što se prođe Soča, nailazi se na Kras koji je potpuno različit od Furlanske nizine. Kras se spaja s Julijskim Alpama i sa sistemom Dinarskog gorja koje se proteže paralelno s obalom. Radi se o stvarnim preprekama koje su stoljećima otežavale komunikaciju između obale i unutrašnjosti. U stvari, primorska područja su dobrim

Sl. 5. Peristil Dioklecijanove palače u Splitu, crtež objavljen u Londonu u prvoj polovici 19. stoljeća.

¹⁴ J. Cvijić, *La peninsule balkanique. Geographie humaine*, A. Colin, Paris, 1918.

¹⁵ *Fenomenologia di una macro regione. Sviluppi economici, mutamenti giuridici ed evoluzioni istituzionali nell'alto Adriatico tra età moderna e contemporanea*, tom 1., *Percorsi storici e storico-giuridici*, ur. G. de Vergottini, D. Rossi, G. F. Siboni; tom 2., *Percorsi economici ed istituzionali*, ur. G. de Vergottini, G. Cevolin, I. Russo, Leone, Milano, 2012.

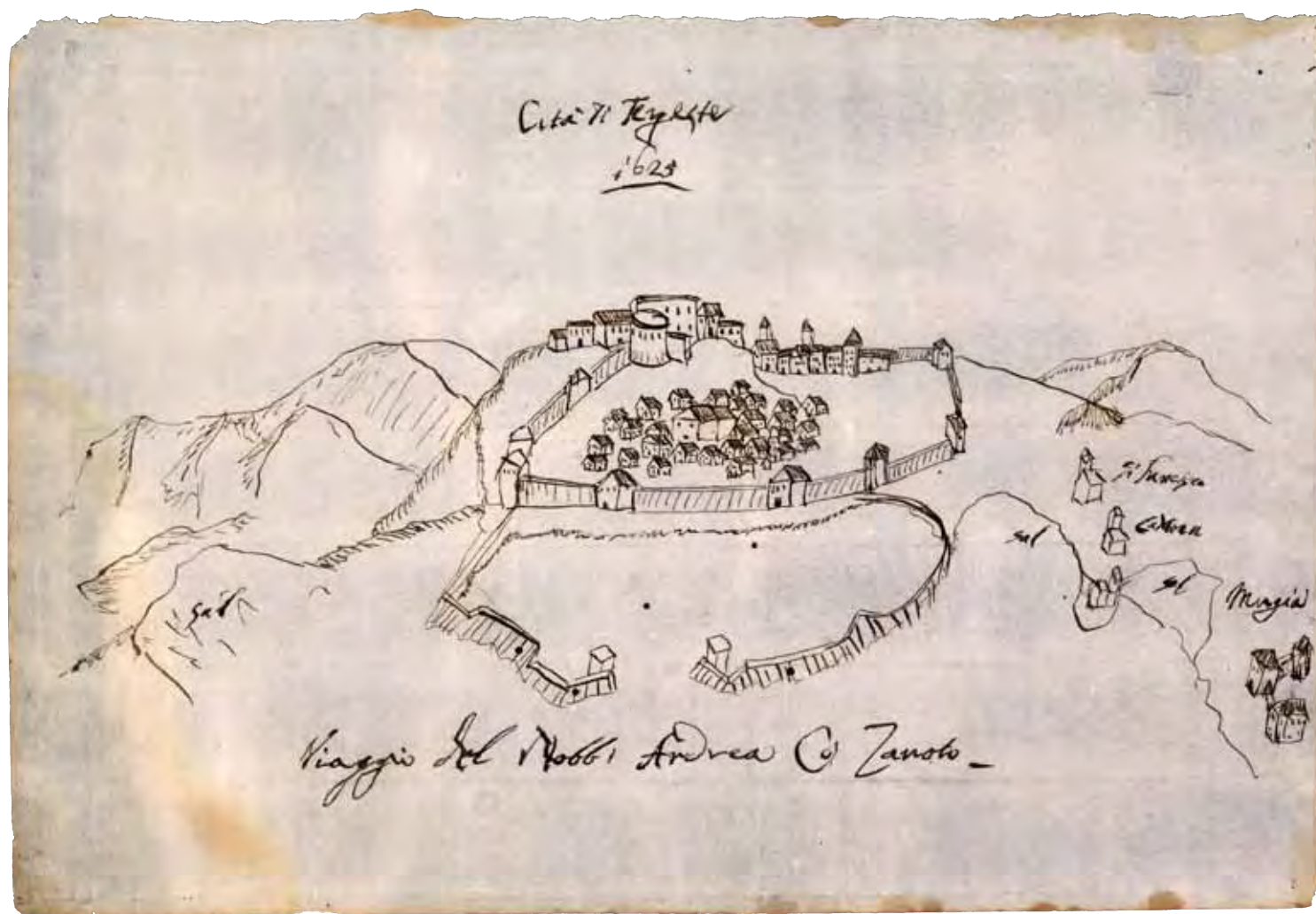

Fig. 6 - Grad Trst 1625. (crtež perom).

dijelom svoje povijesti, sve do nedavno, bila odvojena od svojeg zaleđa. Istočni Jadran bi prvo trebalo shvatiti kroz njegovu dugačku obalnu razvedenost, s granicama prema kontinentu koje su istovjetne granicama njegovih regija, odnosno unutrašnjoj strani Krasa, Istre i Dalmacije. Naravno, to nije dovoljno, jer je uvijek riječ o neodređenim granicama. Utvrditi s preciznošću gdje prestaje utjecaj mora gotovo je nemoguće – tome nas je naučio Fernand Braudel. Kao što postoji veliko Sredozemlje, tako postoji i veliki Jadran. To je neizbježan komplementarni odnos koji se uspostavlja između primorja i njegovog zaleđa. Sa zemljopisnog aspekta, planinski lanci Julijskih Alpa, Dinarskog gorja i Pinda su općenite teritorijalne razdjelnice. Širina primorskog pojasa kreće se oko tridesetak kilometara i na tom dijelu dolazi do izravnog utjecaja Jadrana na gospodarskom i društvenom planu, odnosno do onih mjesta u kojima se more naslućuje, do kojih se može doći u jednom danu hoda. Na temelju takvog zemljopisa, povijesne regije uz Istočni Jadran su istočna Furlanija, Goriška regija, Kranjska, povijesna Hrvatska (uključujući Gorski kotar i Liku), Bosna, povijesna Crna Gora, povijesna Srbija (Raša), kontinental-

na Albanija, Epir¹⁶. Ukratko, to je jedan luk koji se proteže između Srednje Europe i Balkana i čini jedno karakteristično lice Mediterana.

Primorski dio između Soče i rijeke Bojane obuhvaća 66 naseljenih otoka, 659 ne-naseljenih otočića i približno 500 hridi raznih veličina. Površina tog otočnog niza prelazi 3.000 km². Na zapadnoj obali Istre nalaze se hridi i otočići te otočje Brijuni. Izvanredni niz dalmatinskog arhipelaga počinje na Kvarneru, gdje su najveći otoci Krk, Cres, Lošinj, Rab i Pag. Oko Lošinja nailazimo na manje otoke: Zeča, Uniye, Susak, Ilovik, a zatim (prema Zadru) Silba, Olib, Premuda, Ist, Molat, Vir i Sestrunj. Slijedi zadarski bazen s velikim Dugim otokom, Kornatima te Ugljanom i Pašmanom nasuprot grada i šibenski arhipelag s otocima Murterom, Žirjem i Zlarinom¹⁷. U središnjoj Dalmaciji se nalaze Čiovo koje zatvara Kaštelanski zaljev i grad Trogir, zatim Šolta i Brač koji su kulisa za promatrača sa splitske rive, te Hvar i Vis, smješteni više prema otvorenom moru¹⁸. Južnije su smješteni Korčula (sa Šćedrom između nje i Hvara), Lastovo i Mljet. Korčula se nalazi upravo nasuprot Pelješca, uskog poluotoka koji zatvara ušće Neretve, dok je Elafitski arhipelag (Šipan je najveći otok) u blizini Dubrovnika. Na otvorenom moru se nalaze još otočići Svetac, Biševo, Sušac i, na sredini Jadrana, Palagruža. Poneki se manji otok nalazi i u crnogorskom primorju, na ulazu i unutar Boke kotorske (Sv. Marko kod Tivta) te Sv. Nikola nasuprot Budve, dok još južnije, na albanskoj obali, postoji samo jedan otok, Sazan, na ulazu u Vlorski zaljev. Mali otoci Othonoi i Ereikoussa, sjeverno od Krfa, zatvaraju Jadran s juga. Obala od ušća rijeke Timave kod Devina sve do Ulcinja je stjenovita, jedan stalni greben s bezbrojem gudura i klanaca, koji kod Ulcinja prepušta mjesto dugim pješčanim dijelovima sve do Vlore, a kod poluotoka Karaburn obala ponovo postaje strma i kamenita.

Razvedenost obale obilježavaju Tršćanski zaljev, istarski poluotok, Kvarnerski zaljev (između Istre, Cresa i Lošinja), Riječki zaljev (između Krka, Istre i kontinenta), Kvarnerić (morski prolaz između Cresa i Lošinja na zapadu te Krka, Raba i Paga na istoku) i razna otočja. Istarski krajolik čine Miljski, Koparski i Piranski zaljev, Limski kanal i

¹⁶ J. Roglić, *Jadranske teme*, Geografsko društvo, Split, 2005.; J. Roglić, *Geografske regije Hrvatske i susjednih zemalja: geografske posebnosti i razvojni procesi*, Školska knjiga-Geografsko društvo, Zagreb-Split 2006.; *Geografija Slovenije*, ur. I. Gams, I. Vrišer, Slovenska matica, Ljubljana, 1998.; *Atlasi gjeografik i popullsisë së Shqipërisë*, ur. R. Memushaj, Ilar, Tiranë, 2008.

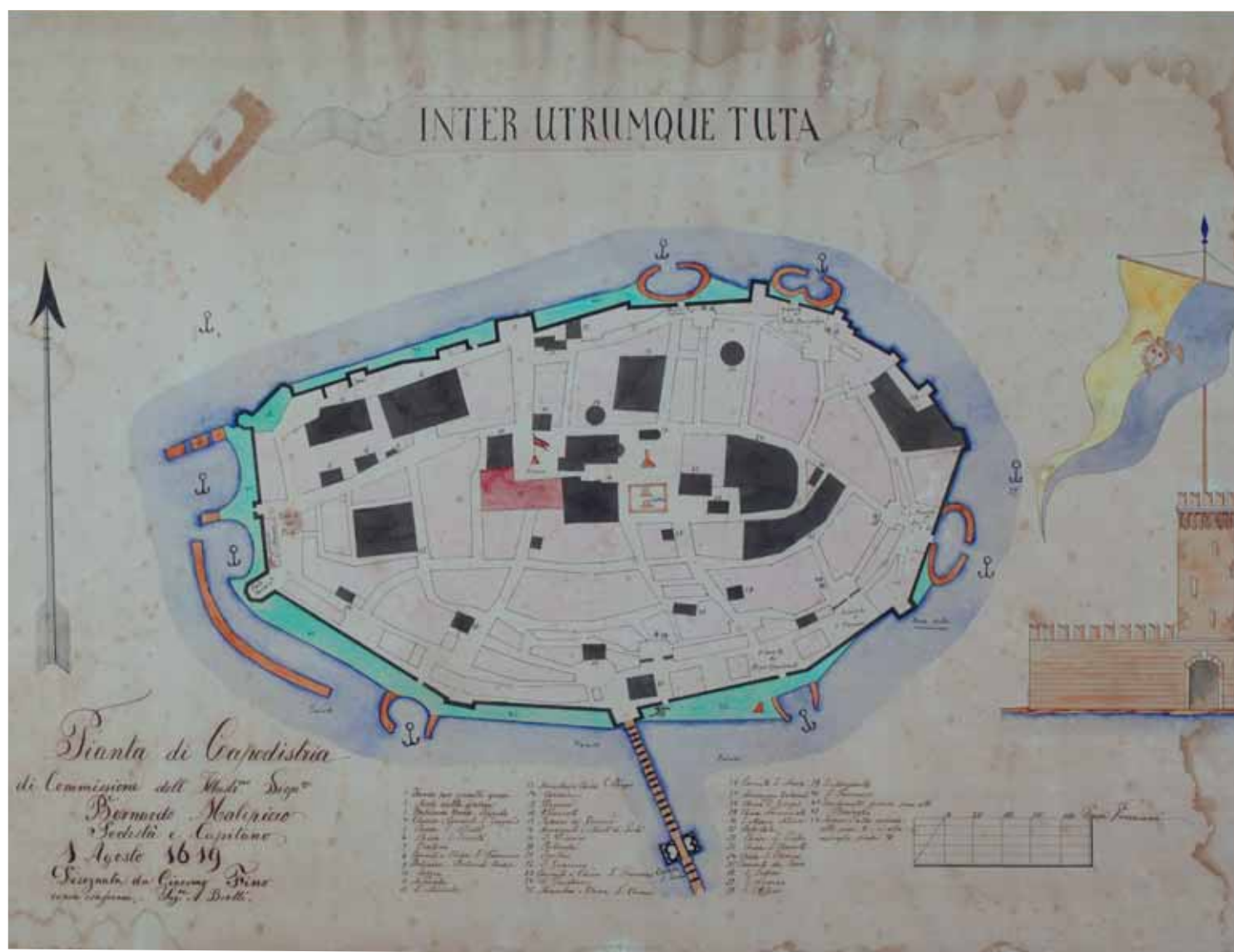
¹⁷ *Zadarsko otočje*. Zbornik, Narodni muzej, Zadar, 1974.; *Povijest i tradicije otoka Zlarina*, ur. D. Rihtman Augustin, Zavod za istraživanje folkloru Instituta za filologiju i folkloristiku, Zagreb, 1982.; *Otoci Ist i Škarda*, ur. J. Faričić, Sveučilište u Zadru-Zavod za prostorno uređenje Zadarske županije-Matica hrvatska-Hrvatsko geografsko društvo, Zadar, 2010.; *Otok Rava*, ur. J. Faričić, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2008.; J. Faričić, *Geografija sjevernodalmatinskih otoka*, Školska knjiga, Zadar-Zagreb, 2012.

¹⁸ *Vis. Od VI. stoljeća pr. n. e. do 1941.*, ur. G. Novak, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1961.; *Hvar kroz stoljeća*, ur. G. Novak, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1972.

Sl. 7. Topografski plan Venecije, kojeg su objavili nasljednici Johanna Baptiste Homanna, Nürnberg, 1762.

Sl. 8. Plan Kopra kojeg je nacrtao Giacomo Fino 1619., po narudžbi Koparskog podestata i kapetana Bernarda Malipiera.

Raški zaljev. U Dalmaciji se nalaze Trogirski zaljev, Kaštelanski zaljev pored Splita te Boka kotorska; u Albaniji Drinski zaljev, Drački zaljev i Vlorski zaljev¹⁹. Mnogi su morski prolazi, pravi morski putevi između obale i otoka, od kojih je najimpozantniji Velebitski kanal, zatim Srednji kanal u zadarskom otočju, Zadarski kanal, Brački kanal, Hvarski kanal, Korčulanski kanal, Lastovski kanal, Neretvanski kanal, Mljetski kanal te mnogo južnije Krfski kanal. Zasebna je pak pojava Boka kotorska koja podsjeća na fjord, ali i na švicarsko Luzernsko jezero. Malo je rijeka između Istre i Dalmacije: Dragonja, Mirna i Raša u Istri imaju mali vodeni kapacitet. U Dalmaciji se nalaze Zrmanja, Krka, Cetina i Neretva (koja obilježava Hercegovinu). Albanskim primorjem teku rijeke prilično bogate vodama kao što su Bojana i Drim, zatim Shkumbi, Semani i Voiussa s raznim pritokama. Duž jadranske obale postoje tri jezera: Vransko pored Zadra u Dalmaciji, Skadarsko i jezero Butrinti u Albaniji (na granici s Epirom). Cijela istočna strana Jadrana obilježena je reljefima

¹⁹ G. Marcotti, *L'Adriatico orientale da Venezia a Corfù. Guida illustrata*, Bemporad, Firenze, 1899.

što počinju s tršćanskim i istarskim Krasom²⁰. Istarski poluotok je odvojen od kontinenta planinskim vijencima Ćićarije i Učke. Riječko zaleđe čini područje Gorskog kotara kojim dominiraju reljefi Velike i Male Kapele što dolaze gotovo do mora na Hrvatskom primorju. Povijesni je to naziv za područje od Bakra i Kraljevice do Karlobaga, preko Crikvenice, Novog Vinodolskog i Senja²¹. Od Senja prema jugoistoku se pruža planinski masiv Velebita, ne naročito visok lanac (približno 1.700 metara) koji se nadvio nad morem u dužini od 140 kilometara i koji je stoljećima bio prepreka za komunikaciju između slabo naseljene Like (glavno središte Gospić) i sjeverne Hrvatske s Dalmacijom. Ravne kotare pored Zadra zatvara prema unutrašnjosti planina Svilaja, Zagora i Dinara više prema unutrašnjosti čine šibensko zaleđe, dok se iznad Splita uzdiže Kozjak koji s Mo-

Sl. 9. Rovinj u Coronellijevoj grafici, 1708.

²⁰ *Jadransko more*, u *Pomorskoj enciklopediji*, tom 6., Jugoslavenski leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 1985., str. 135-214; M. Marković, *Hrvatski otoci na Jadranu*, Jesenski i Turk, Zagreb, 2004.; M. Marković, *Kvarnersko primorje. Stanovništvo i naselja*, Jesenski i Turk, Zagreb, 2005.

²¹ M. Marković, *Gorski kotar. Stanovništvo i naselja*, Jesenski i Turk, Zagreb, 2003.

Sl. 10. Opsada Knina i stavljanje grada pod mletačku vlast 11. rujna 1688., crtež V. M. Coronellija, 1687.

sorom i Biokovom čini jedinstvenu barijeru sve do ušća Neretve²². Hercegovačke planine Bjelašnica i Orjen surovo su zaleđe Dubrovnika, dok uzvisine Krivošije i Grahovo te planina Lovćen uobličavaju Boku kotorsku. Između Dubrovnika i Boke se nalazi plodna primorska nizina Konavle, a poluotoci Sutorina i Luštica zatvaraju Boku kotorsku s mora. Između Kotora i Budve je kratka i kosa terasasta zaravan Grbalj. Planine Sutorman i Rumija dijele Skadarsko jezero od mora. Geograf Carlo Maranelli je lijepo opisao kako reljefi određuju ovo područje: „Dalmacija ima površinu od 12.831 km², ali dok je u svom sjevernom dijelu između Šibenika i Dinare široka sedamdesetak kilometara (udaljenost od Milana do Piacenze), južnije kod Trogira se sužava na 15-20 km (udaljenost od Venecije do Dola), kako bi se svela na pojas od tek 4 km (udaljenost od Rima do Portonaccia) pored Dubrovnika“²³.

U unutrašnjosti Albanskog primorja razvijaju se široki planinski lanci koji prema moru čine brdoviti krajobraz između rijeka Voiussa i Semeni, a postpeno se spu-

²² K. Kužić, *Povijest dalmatinske Zagore od 7. st. do 1918.*, Književni krug, Split, 1997.; *Dalmatinska zagora. Nepoznata zemlja*, Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 2007.; M. Marković, *Dalmacija. Stanovništvo i naselja*, Jesenski i Turk, Zagreb, 2005.

²³ C. Maranelli, *Dizionario geografico dell'Alto Adige, del Trentino, della Venezia Giulia e della Dalmazia*, Laterza, Bari, 1915., str. 56, (Centar za povijesna istraživanja - Rovinj, Rovinj, 2012.).

štaju sve do starogrčke kolonije Apollonije, pored mjesta Pojan. Između Semenija i Shkumija brdoviti je lanac Lushnjë. Od Skadarskog jezera do Vlorskog zaljeva proteže se priobalni pojas isprekidan tim brdovitim reljefom. Primorsku nizinu čini niz naplavljenih uvala. Skadarska ravnica je izvorno bila zaljev dinaridskog tipa. Između mjesta Shengjin i rta Kepi i Gjuhezes nižu se nekad veoma močvarne ravnice, kao što su Dračka nizina kojom teče rijeka Arzen i nizina Muzakije kojom prolaze donji tokovi rijeka Shkumbî, Semeni i Voiussa. Ova područja obilježavaju lagune odvojene od mora priobalnim pojasevima. Albanska obala je kroz puno stoljeća bila siromašna lukama, a brodovi su ju uglavnom izbjegavali. Tek se u posljednjih pedesetak godina konkretizirala primorska i pomorska dimenzija tih područja²⁴. Dobro su poznate luke Istočnog Jadrana za trgovački promet: Trst, Kopar, Rijeka, Bar, Drač i Vlora²⁵, dok su za turistički promet važne luke: Pula, Zadar, Split, Dubrovnik i Kotor.

Značenja

Pristup Istočnom Jadranu nije jednostavan za onoga koji dolazi s kontinenta. Dovoljno je proputovati dugom i zavojitom Jadranskom magistralom kako bi se uvidjele njegove zamke. Nasuprot tomu, različita je perspektiva s mora: otoci, rtovi, luke, bezbrojne uvale prihvaćaju i pružaju utočište brodovima u tranzitu. Izgleda kao da se obala više daje moru nego zaleđu. Za razliku od zapadne obale, niske, pjeskovite i s malobrojnim prirodnim lukama, ona istočna je od najdavnijih vremena bila prolazni put unutar Jadrana. Brojne uvale su stoljećima olakšavale plovidbu na pravcu sjeverozapad/jugoistok. Istra, koja svojim oblikom ulazi u more, gleda i prema istoku i prema zapadu i spaja dva dijela Jadrana. Možda nije slučajno što je već od antike uspoređivana s Janusom, bogom s dva lica, dok je Venecija, ovisno o točki gledišta, smatrana prvim ili pak posljednjim gradom Istočnog Jadrana. Istočni Jadran, uzevši u obzir povijesno nasljeđe i zemljopisna obilježja, može se dijeliti na tri područja: 1. sjeverni dio čine Istra, Trst i Kras, Rijeka i Hrvatsko primorje (zapadna strana Velebita); 2. središnji dio obuhvaća povijesnu Dalmaciju (uključujući otoke Cres, Lošinj i Krk), dubrovački teritorij i Boku kotorsku; 3. južni dio obuhvaća Budvu i današnje Crnogorsko primorje (Bar, Ulcinj) i cijelu albansku obalu do Butrinta (Epir). Dioba je moguća i prema povijesnim regijama: *Istra* s površinom od

²⁴ Durrësi. *Vështrim gjeografiko-ekonomik*, ur. I. Xaxa, A. Shuka, A. Papajani, Globus, Tiranë, 2004.; *Trevat shqiptare: gjeografi, histori, ekonomi*, ur. M. Dollma, E. Samimi, Dajti 2000., Tiranë, 2008.

²⁵ *Luke istočnog Jadrana. Zbornik pomorskog muzeja Orebić*, ur. M. Kozličić, Zaklada Cvito Fisković, Orebić, 2006.

približno 3.500 km²; *Dalmacija* koja na moru počinje s otocima Cresom, Lošinjom i Krkom, a na kopnu od kraja Velebitskog kanala (zadarsko zaleđe) do Boke kotorske, s površinom od približno 12.800 km²; izvorna *Crna Gora* obuhvaća unutrašnjost između Boke kotorske i Skadarske ravnice, s površinom od približno 2.000 km²; *Albanija* s površinom od približno 28.000 km².

Hercegovina izgleda kao mediteranska regija prema krajoliku i klimi, iako ne dotiče more. Ona spaja, kao obrnuti klin, unutrašnji teritorij između Dalmacije i Crne Gore i može biti tumačena kao jadranska regija. Hercegovina kao teritorijalni pojam nastaje u 15. stoljeću. Prije toga taj se prostor označavao dijelom Raše (Srbije) ili Bosne²⁶. Povijesna *Hrvatska* od 9. do 16. stoljeća obuhvaćala je unutrašnjost Dalmacije s Ninom, Kninom i Drnišom do Neretve. Bila je to povijesna regija Jadrana i Sredozemlja. Sa širenjem Osmanskog carstva ova se Hrvatska (označena nazivom *Banadego* u mletačkim izvorima) smanjila, sve dok nije u potpunosti nestala uslijed mletačko-osmanskog rata 1537.-1540²⁷. Nije, međutim, nestao pojam Hrvatske koji se pomaknuo, već od 15. stoljeća, prema sjeveru i obuhvatio Liku, današnji Gorski kotar (reljefe Male i Velike Kapele) i područje do Zagreba (tada je bio grad Slavonije). Stvaranjem austrijske Vojne krajine koja je na primorju počinjala kod Senja i Karlobaga, područje južno od Rijeke do početka Velebitskog kanala počelo se nazivati *Hrvatsko primorje*, a koristi se i dan-danas. Po teritorijama nekadašnje izvorne Hrvatske proširila se Dalmacija „novim stečevinama“ (*acquisto nuovo*), nakon Mletačkih pobjeda u Morejskom ratu 1684.-1689., do Linije Grimani koja je određena mirom u Sremskim Karlovcima 1699. Nešto kasnije dodatno se proširila „novijim stečevinama“ (*acquisto nuovissimo*), do Linije Mocenigo, određene mirom u Požarevcu 1718. nakon rata 1714.-1718.²⁸. Na kraju, Istra, Dalmacija, Hrvatska, Crna Gora, Hercegovina, Albanija su regionalni povijesni pojmovi koji asociraju na Istočni Jadran, i obratno.

Ovaj dio Sredozemlja podsjeća na liniju razdvajanja između Istoka i Zapada. Da-

²⁶ Z. Šehić, *Historischer Atlas Bosnien und Herzegowina. Bosnien und Herzegowina auf geographischen und historischen Karten*, Sejtarija, Sarajevo, 2007.; *Hum i Hercegovina kroz povijest. Zbornik radova*, ur. I. Lučić, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2011., (2 knj.).

²⁷ T. Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje. Prostor, ljudi, ideje*, Školska knjiga, Zagreb, 2007. (1997.); M. Bertoša, J. Vrandečić, *Hrvatska povijest u ranome novom vijeku*, tom 3., *Dalmacija, Dubrovnik i Istra u ranome novom vijeku*, Leykam international-Barbat, Zagreb, 2007.

²⁸ S. Obad, S. Dokoza, S. Martinović, *Južne granice Dalmacije od 15. stoljeća do danas*, Državni arhiv, Zadar, 2005.; *Dalmatien als europäischer Kulturraum. Beiträge zu den Internationalen wissenschaftlichen Symposien 'Dalmatien als Raum europäischer Kultursynthese'*, Filozofski fakultet u Splitu, Odsjek za povijest, Split, 2010.

Sl. 11. Coronellijev prikaz grada Osora, oko 1700.

kle, jedno je to primorje što za Veneciju ima značenje *fronte* i *granice*²⁹. *Fronta*, u najširem smislu te riječi, označava mobilnu liniju koja se pomiče prema naprijed ili prema nazad, iza koje su u slučaju Istre stajali Habsburgovci, a u Dalmaciji Osmanlije. Bila je to konfrontacija koja je oscilirala između djelovanja lokalnih i dvorskih diplomacija i vojnog suparništva zbog uključenosti stalnih postrojbi i fortifikacija. Takvo stanje dovelo je i do otvorenih sukoba: od 1450. do 1797. odigrala su se dva krvava mletačko-habsburška rata koja su sveukupno trajala deset godina, te sedam mletačko-osmanskih ratova koji su se protegnuli na čak 71 godinu. Ali primorje je značilo i *granicu*, u smislu određivanja područja pod nadležnosti Države i njenog suvereniteta. Istra i Dalmacija, pogotovo njihovo priobalje, smatrane su neophodnim mjestima za Republiku Sv. Marka³⁰.

Takvoj se mletačkoj logici suprotstavljala habsburška politika, iako je ona bila dosta nepovezana u odnosu na jadranske posjede. Istina je da su Habsburgovci stalno osporavali mletački suverenitet na području između laguna kod Grada, Trsta i Kvarnera, pogotovo kroz djelovanje uskoka (1560.-1618.), senjskih gusara, ali je isto tako istina da su Austrijske nadvojvode gledale na jadranske posjede kao na periferne krajeve, gotovo nepoznate sve do 18. stoljeća, koji su pogodno korišteni za

²⁹ *Balcani Occidentali, Adriatico e Venezia fra XIII e XVIII secolo-Der westliche Balkan, der Adriaraum und Venedig (13.-18. Jahrhundert*, ur. G. Ortalli, O.J. Schmitt, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien, 2009.

³⁰ B. Arbel, „Venice's maritime empire in the Early Modern period“, u *A companion to Venetian history 1400-1797*, ur. E.R. Dursteler, Brill, Leiden-Boston, 2013., str. 125-254.

Sl. 12. *Povlačenje i bijeg Turaka s Cerničkog polja, 1689., crtež perom.*

nagrađivanje najvjernijih podanika³¹. Pomorska orijentacija se počela osjećati tek početkom 18. stoljeća, a postala je stvarnost nakon 1797.

Balkan je u osmansko doba bio na neki način zatvoren prema obali i moru, okrenut samom sebi duž osi Panonska nizina-Istanbul, za razliku od rimskog i srednjovjekovnog „Balkana“ što je činio integrirani sistem s Jadranom kroz putove kojima se odvijala gospodarska i trgovačka razmjena i ostvarivali međusobni kontakti na temelju reciprociteta između obale i zaleđa³². Od 16. stoljeća na dalje more je bilo pod nadležnosti Venecije, a kontinent pod Visokom Portom.

Postojao je zatim zemljopis vjeroispovijesti. Na južnom dijelu Istočnog Jadrana, na području Albanije, Raške (povijesna Srbija) i Duklje (današnja Crna Gora) u srednjem vijeku je prevladalo pravoslavlje, prvotno s Carigradskom crkvom, a zatim od

³¹ E. Faber, *Litorale austriaco. Das österreichische und kroatische Küstenland, 1700-1780*, Historisk institutt Universitet i Trondheim, Steiermarkisches Landesarchiv, Trondheim-Graz, 1995.

³² E. Celebi, *Putopis. Odlomci o jugoslavenskim zemljama*, Svjetlost, Sarajevo, 1967.; N. Moačanin, *Turska Hrvatska. Hrvati pod vlašću Osmanskog Carstva do 1791. Preispitavanja*, Matica hrvatska, Zagreb, 1999.

13. stoljeća sa srpskom. Rimskoj crkvi su pripadale Istra, Dalmacija i Hrvatska³³. Bosna je tijekom cijelog srednjeg vijeka ostala neodređena, zemljom granica i hereza. Na primorju, između Kotora i Bara, pravoslavlje i katoličanstvo su se susretali u svakom mjestu. Od 15. stoljeća na dalje katolicizam i latinitet ponovo su određivali političke granice Zapada³⁴.

Rimska crkva je u Hrvatskoj i Dalmaciji dosegla svoj krajnji teritorijalni kontinuitet u jugoistočnoj Europi. Izvan habsburških i mletačkih granica, na osmanskim područjima je ostalo veoma malo katolika, a svjetovni je kler bio isključen. U Bosni i Hercegovini i okolici Skadra bili su tolerirani samo fratri iz Reda male braće. U mletačkoj Dalmaciji i Dubrovačkoj republici politička je granica bila istovjetna s onom katoličkom. Dalmatinske biskupije, po svećenstvu i po vjernicima, bile su percipirane kao katoličke tvrđave. Osmanski islam je dosegao svoje krajnje zapadne granice u Dalmaciji u 16. stoljeću. Nedaleko od Zadra nalazile su se osmanske tvrđave i utvrđena mjesta s džamijama. Minareti su bili normalna pojava u okolini Zadra i u Boki kotorskoj. Malo toga, nažalost, znamo o tom pograničnom islamu čiji su nosioci bili bosanski slaveni. Unutar granica Osmanskog carstva, na jadranskom primor-

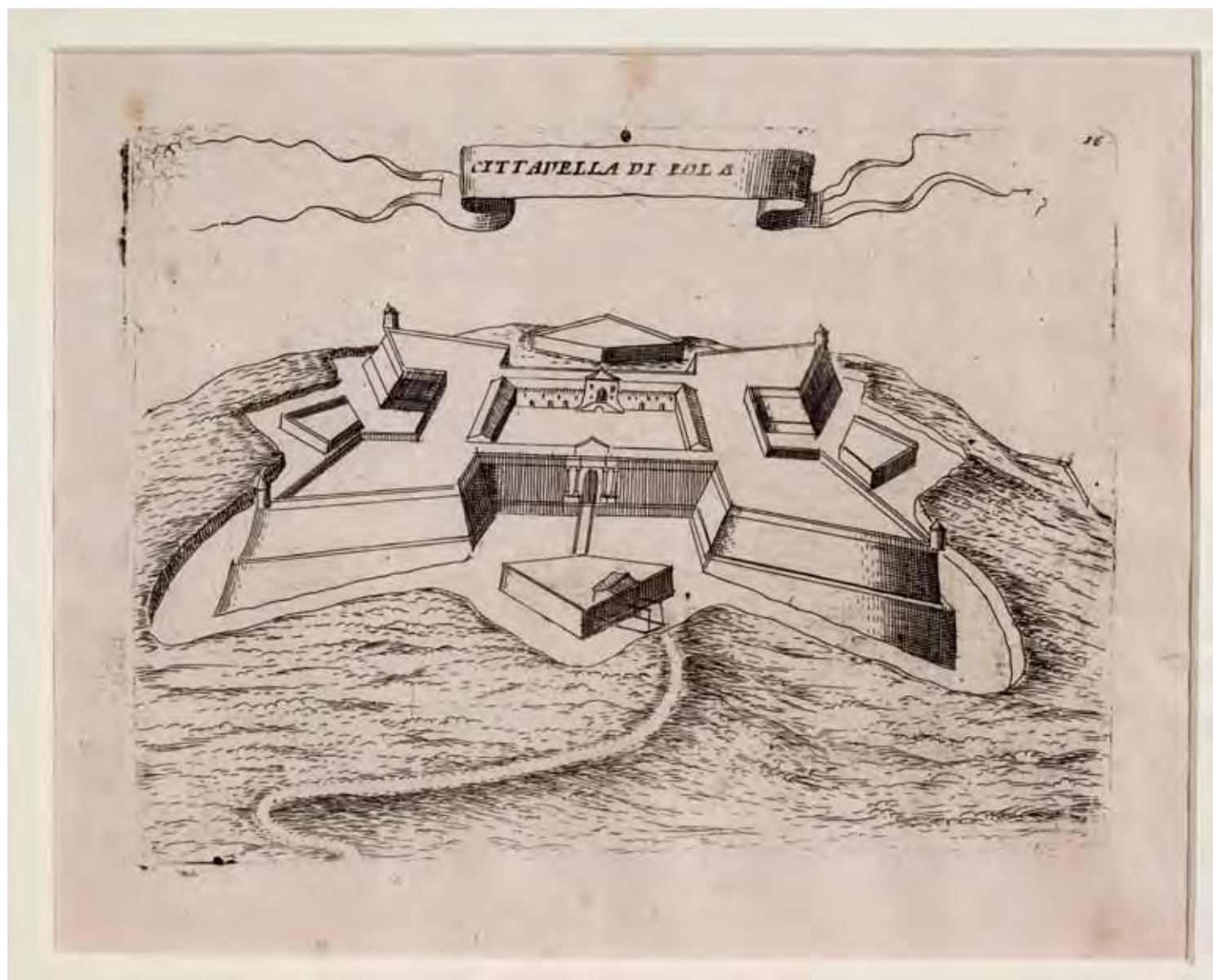
Sl. 13. Dvorac San Servolo - Socerb pored Trsta, grafika J. W. Valvasora, Ljubljana, 1679.

³³ P. Kawerau, *Ostkirchengeschichte*, vol. 4, *Das Christentum in Südost- und Osteuropa*, E. Peeters, Lovanii, 1984.

³⁴ *Crkva i društvo uz Jadran - vrela i rezultati istraživanja*. Zbornik radova, ur. V. Kapitanović, Katolički bogoslovni fakultet, Split, 2006.

ju, priznate su grčka pravoslavna crkva, a od 1557. i ona srpska pod jurisdikcijom Pečke patrijaršije. Carigradska patrijaršija je bila nadležna za albansko primorje, a srpska za područja Dalmacije pod vlašću Osmanlija.

Podjela između mletačkih i osmanskih posjeda pogodovala je, zapravo, stvaranju nove vjerske granice između katolika i pravoslavaca u primorju³⁵. Bila je to poprilično određena granica u razdoblju od 15. do druge polovice 17. stoljeća. Nakon toga, širenje Mletačke republike prema Dinarskom gorju u periodu od 1684. do 1718. dovelo je do stvaranja *nove* Dalmacije i do miješanja, na novim teritorijama, pravoslavnih i katoličkih zajednica, kao što se dogodilo i u habsburškoj Vojnoj krajini. *Pravoslavna Dalmacija*, kako su je nazivali vjernici i srpsko pravoslavno svećenstvo, nastala je zahvaljujući osmanskim zauzimanjima, ali je zapečaćena mletačkim osvajanjima³⁶. Podjele teritorija između katoličkih i pravoslavnih zajednica postale su

Sl. 14. *Pulski kaštel*, veduta mletačke utvrde V. M. Coronellija, 1708.

³⁵ *Geografie confessionali. Cattolici e ortodossi nel crepuscolo della Repubblica di Venezia (1718-1797)*, ur. G. Gullino, E. Ivetic, FrancoAngeli, Milano, 2009.

³⁶ N. Milaš, *Pravoslavna Dalmacija: istorijski pregled*, Sfairos, Beograd, 1989. (1901.).

linije razgraničenja između Hrvata i Srba.

Postojala je još jedna stara i bitna razlika između *romanstva* i *slavenstva* duž obale³⁷. Podatak o prisustvu slavenskih naroda od 7. i 8. stoljeća u Istri i Dalmaciji smatra se već duže vrijeme neupitnim, iako ostaju otvorena neka pitanja o načinu poimanja stanovnika primorja i unutrašnjosti u ranom srednjem vijeku. Zasigurno, obala je doživjela rimsko-bizantski kontinuitet (o čemu postoje prijevori za Dalmaciju u 7. i 8. stoljeću), za razliku od zaleđa koje, međutim, nije bilo kompaktno slavensko, pogotovo ako se uzme u obzir prisustvo vlaških stanovnika, odnosno romaniziranih autohtonih zajednica koje su jezično ostale romanske i poslije 11. stoljeća. Različitosti između slavenstva i romanstva bile su na početku i etnički i politički čimbenik i označile su drugačiji razvoj romanskih urbanih zajednica i slavenskih sela u zaleđu. U Dalmaciji između 10. i 15. stoljeća, uslijed lokalnih migracija, slavenstvo se postepeno proširilo na gradove i na otoke. Bio je to pretežito jezični fenomen. U Dalmaciji se slaveniziralo stanovništvo i jezik, ali su ostale nepromijenjene institucionalne i kulturološke specifičnosti priobalnih mjesta u odnosu na unutrašnjost³⁸. Slavenstvo primorja, iako sličnog jezika, nije bilo identično na društvenom i kulturnom planu slavenstvu zaleđa. Afirmacija mletačke dominacije u Dalmaciji od 13. stoljeća zasigurno je ojačala romansku jezičnu dimenziju, iako je autohtoni romanski govor, dalmatsko narječje, nadomjestila venetska *lingua franca*. U stvari, tijekom dugih stoljeća pod znakom Serenissime istovremeno su bili prisutni venetski i lokalni slavenski govori, tzv. *schiavonesco* koji odgovara hrvatskom jeziku u čakavskoj i štokavskoj primorskoj inačici³⁹. Upravo slavensko/hrvatska jezična dimenzija Dalmacije donosi nam već u srednjovjekovnim izvorima termin *Schiavonia* koji se većim dijelom referirao na neromansku jezično-kulturnu dimenziju, a odnosio se upravo na Dalmaciju, ali i na druga susjedna područja, prije svega na Hrvatsku. Ako su se u Dalmaciji granice između slavensko/hrvatske i talijansko/venetske dimenzije ostvarivale unutar samih urbanih sredina, dajući prostora višejezičnosti, hibridnim oblicima i simbiozama, sjevernije, u Istri ta se različitost događala na samom teritoriju, na sjevernom i zapadnom seoskom području, dok su najvažniji gradovi ostali kompaktno romanski⁴⁰.

Usprkos društvenim različitostima, postojali su višedimenzionalni aspekti u odnosima između grada i sela, kao i između primorja i planinskih predjela. Gospodarska

³⁷ Ivetić, *Un confine nel Mediterraneo*, str. 82-94.

³⁸ C. Jireček, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*, K. Akademie der Wissenschaften, Wien, 1901-1904.

³⁹ P. Skok, *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima. Toponomastička ispitivanja*, Jadranski institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1950.; P. Šimunović, *Istočnojadranska toponimija*, Logos, Split, 1986.

⁴⁰ G. Radosi, *La toponomastica di Rovigno d'Istria*, Centar za povijesna istraživanja - Rovinj, Rovinj, 2008.

kretanja zbog prirodnih resursa, investicija, referentnih tržišta, seljenja stoke, migracija, neizbježno su spajali „različite“. Kultura stočara susretala se s gradovima i primorskim stanovništvom. Nije to bila samo razmjena dobara, već i stalna usporedba s „drugima“. U tom odnosu što se svugdje ponavlja od Trsta do Drača (i općenito je obilježje najvećeg dijela Sredozemlja), već od kasnog srednjeg vijeka prisustvujemo afirmaciji populacija/zajednica koje su posrednici između primorja i kontinenta, odnosno stanovništva kojeg je teško okarakterizirati terminima kao što su narodnost ili pripadnost vjeri i vjeroispovijesti⁴¹. Među njima se ističu, po njihovoj učestalosti u izvorima, Vlasi, stanovnici planinskih dijelova, izvorno romanski s romanskim govorom (6.-11. stoljeće), a zatim su potpuno slavenizirani (11.-15. stoljeće)⁴².

Jasno je kako se ispod uopćenosti samog termina Istočni Jadran krije lokalna složenost. Tome pridonose zbivanja, politički i civilizacijski faktori što su naizgled vanjski spram ovog primorja, kao npr. tisućljetni odnos s Venecijom. U tom dugom vremenskom razdoblju dojmlija je činjenica kako su se mletački ljudi osjećali ugodno u takvim situacijama, iako su uvijek ostali istaknuti u svojim ulogama vladara. S lokalne perspektive Venecija je predstavljala otvoreno more, a mletački podestat, i to puno prije uspostavljanja suvereniteta Mletačke republike, utjelovljavao je kulturni stil i pogotovo način vladanja. U tome se povijest višestruke granice na Istočnom Jadranu stapa s onom Venecije. Recentna istraživanja su dokazala da se nije radilo o jednostavnom funkcionalnom odnosu između *vladarice* i podređenih gradova-luka⁴³. Postojalo je u tome nešto temeljno i za samu Veneciju. Nije moguće zamisliti Veneciju bez svojeg jadranskog omotača i bez svojih posjeda s one strane mora. Isto tako nije moguće zamisliti Istočni Jadran bez razmišljanja o Veneciji. Ukratko, nesumnjiva je komplementarnost dviju strana. Mletački jadranski sistem što se učvrstio u 15. stoljeću, okupio je čitav niz manjih realnosti i bio je zasnovan na gradovima i selima, otocima, podregijama. Tomu je prethodio dug proces obostranog prilagođavanja. Zsigurno, sheme kao što su „centar-periferija“ i „vladavina jačeg nad slabijim“ treba revidirati i po pitanju odnosa između Venecije i Istočnog Jadrana. Studije ukazuju na postojanje višepolarnog odnosa i na razne mehanizme kojima je održavan odnos centar-periferija⁴⁴.

Urbani centri Jadrana odigrali su središnju ulogu kod izgradnje teritorijalnog su-

⁴¹ T. Stoianovich, *Balkan worlds. The first and last Europe*, Sharpe, Armonk (NY)-London, 1994.; Z. Mirdita, *Vlasi. Starobalkanski narod. Od povijesne pojave do danas*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2009.

⁴² *Vlasi u starijoj hrvatskoj historiografiji*, ur. I. Mužić, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 2010.

⁴³ *Venezia e la Dalmazia anno Mille. Secoli di vicende comuni*, ur. N. Fiorentin, Regione Veneto-Canova, Treviso, 2002.; *Venezia e Dalmazia*, ur. U. Israel, O.J. Schmitt, Viella, Roma, 2013.

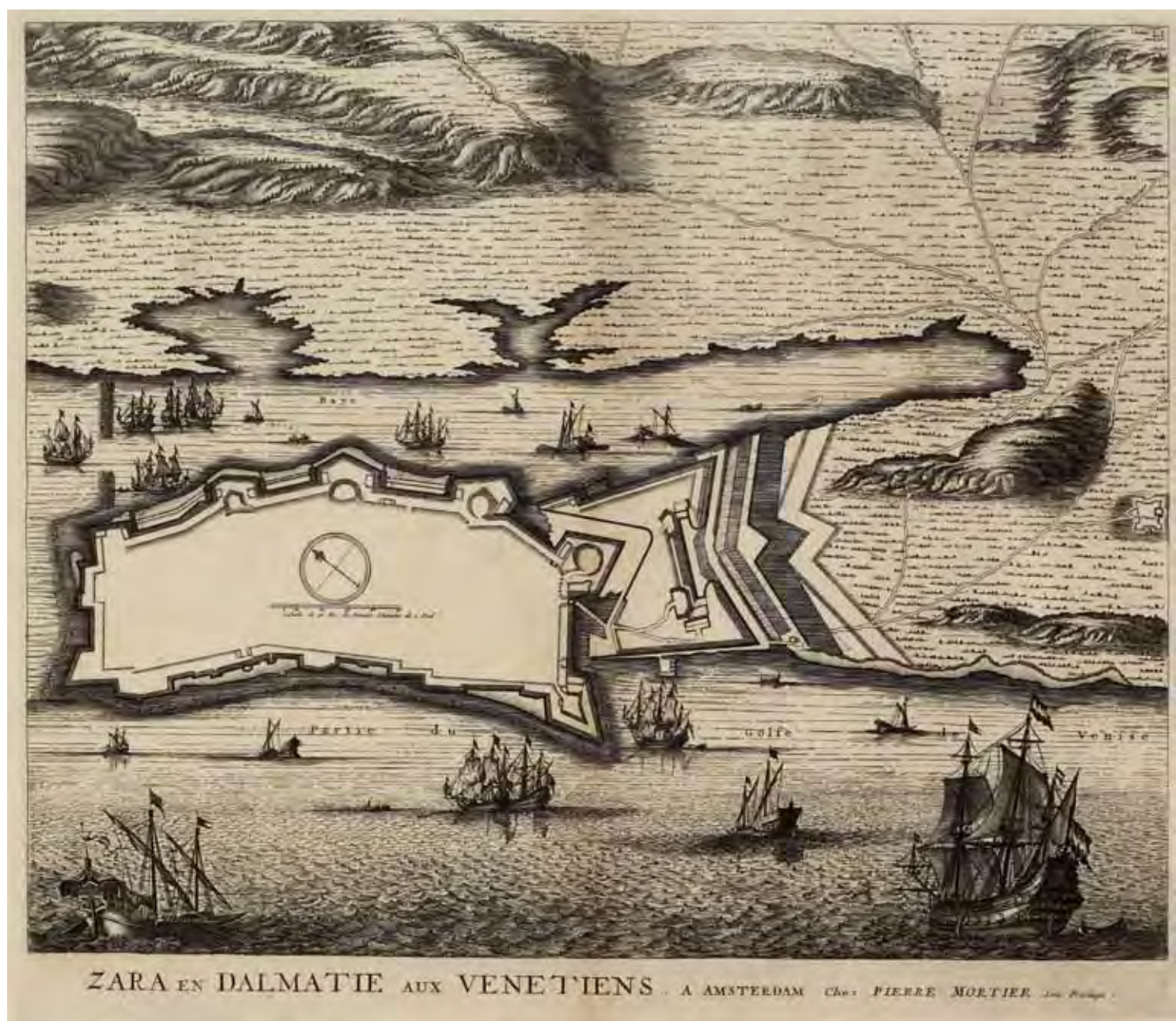
⁴⁴ G. Ortalli, „Il ruolo degli statuti tra autonomie e dipendenze: Curzola e il dominio veneziano“, *Rivista storica italiana*, 98 / 1 (1986.), str. 195-220.; G. Ortalli, „Beyond the coast - Venice and the Western Balkans: the origins of a long relationship“, u *Balcani Occidentali, Adriatico e Venezia*, str. 9-25.

Sl. 15. Riječki samostan Reda Pustinjaka sv. Augustina, na Liburniji, Steidlin, oko 1730.

veriniteta. Venecija je uvijek radije pregovarala s urbanim protustranama u kojima je postojalo komunalno uređenje, pa je to činila i s jadranskim sredinama. Bila je to iskušana praksa već od 10. i 11. stoljeća u Dalmaciji i Istri koja je potom proširena i na velike gradove u unutrašnjosti talijanskog poluotoka. Izvorno, u Dalmaciji ne treba podcijeniti postojanje zajedničke bizantske podloge. Kod obaveza koje su vezivale svaki centar s Venecijom, pogotovo od 15. stoljeća na dalje, postojao je osjećaj o privilegiranom i na neki način izravnom odnosu s *Comune Veneciarum* (Mletačkom komunom), postojali su isti pravni temelji u načinu upravljanja komunalnim životom koji su bili plod duge i precizne statutarne politike pokrenute još u 11. stoljeću, postojala je slična praksa u društvenom i vjerskom životu, kao i međusobne veze preko pomorskih puteva koje su i udaljenija mjesta činila srodnima⁴⁵.

⁴⁵ Ivetic, *Un confine nel Mediterraneo*, str. 123-159.

Sl. 16. Plan Zadra i okolice, P. Mortier, Amsterdam 1704.

Ali, ako je gore navedeno bilo osnovno obilježje tog prostora, koje su onda bile epohe preokreta u sveukupnoj povijesti Istočnog Jadrana? Recentna istraživanja teže k umanjivanju značaja velike frakture u 6. i 7. stoljeću, nastale s krajem zapadnog rimskog svijeta i dolaskom Slavena u zaleđe i u neke dijelove primorja. Sve se više ističe postojanje određenog kontinuiteta u višestrukim društvenim, institucionalnim i kulturološkim procesima, pokušava se ukazati na svojevrsnu predaju štafete u pozadini jednog, svakako mračnog kasnoantičkog svijeta (pogotovo u slučaju Dalmacije), s obzirom na vrlo mali broj raspoloživih izvora. Mnoga pitanja ostaju otvorena. Kako se zapravo može govoriti o potpunom prekidu uslijed slavenskih i zatim avarskih invazija, ako u 9. i 10. stoljeću nalazimo u gradovima reproducirane kasnorimske i bizantske institucionalne oblike i susrećemo romanizirano stanovništvo još u 12. stoljeću? Drugom frakturom smatra se osmanska ekspanzija, što je posljedično dovelo do kraja kraljevina Srbije i Bosne te teritorijalnog svođenja Hrvatske na minimum. Taj

je događaj proizveo migracije ogromnog broja ljudi, koje se mogu usporediti s onima iz 6.-7. stoljeća. Uspostava osmanskog civilizacijskog modela na zapadnom Balkanu je pogotovo navedena kao uzrok određenih etničkih promjena u korist pravoslavnog stanovništva – raznih Vlaha koji su prisutni između Dalmacije, Hrvatske i Bosne. Ukratko, preko pitanja tko su Vlasi traže se odgovori o etničkoj, vjerskoj i u konačnici nacionalnoj strukturi tih regija (danas država).

Uzlet nacija i nacionalnih država je treća velika prekretnica, praćena političkom i društvenom modernizacijom i pokretanjem industrijalizacije⁴⁶. Između 19. i 20. stoljeća nametnula se kontinentalna vizija primorja. Obala je prepoznata kao konstitutivni element države, ali i naroda. Stoga je i nastalo jadransko pitanje i pojavila se potreba za određivanjem nacionalne pripadnosti obale i dijelova mora. Do kuda je trebala dolaziti Italija? A do kuda južna Slavija? Bio je to proces koji se nije prekinuo 1920., niti 1947., već je možda završen tek u godinama od 1991. do 2013.

Ovom prilikom nećemo ulaziti u ekonomske i društvene strukturalne konstante Istočnog Jadrana kao što su kroničan nedostatak žitarica, poljoprivredna specijalizacija u maslinarstvu i vinogradarstvu, pomorska dimenzija, migracijski tokovi iz unutrašnjosti prema obali i od jugoistoka prema sjeverozapadu itd. Čini nam se mnogo značajnijim ukazati na dimenziju primorja kao granice, koje je oduvijek predstavljalo završetak nečega. Tu je situaciju odredilo ono jasno morfološko razdvajanje priobalja od unutrašnjosti, primorskih ljudi od kontinentalnih. Dijelom su to istaknute razlike, nešto potpuno drukčije od onoga što se događalo u luku venetskih laguna. Na Istočni Jadran se može primijeniti pojam *multiple borderlands*. On vrijedi za mnoge druge europske stvarnosti, a korišten je u recentnoj hrvatskoj historiografiji kako bi se objasnila složenost stanja, tipičnog za granicu, koje obilježava povijest teritorija što su danas u sastavu Hrvatske⁴⁷. Riječ je o vjerskim i političkim granicama koje su često nametali vlastodršci, ali i o spontanim, zemljopisnim, društvenim, kulturološkim i jezičnim međama. Privilegirati u povijesnoj interpretaciji samo jedan način tumačenja, onaj nacionalni, u pravilu prikriva bogatstvo nijansi oko raznih granica. Stanje nije nikad bilo homogeno u nijednom mjestu Istočnog Jadrana. Povijest 20. stoljeća razlikuje se od prethodnih razdoblja jer je obilježena voljom za nametanjem kulturoloških, jezičnih i identitetskih homogenizacija prema nacionalnom ključu, što je posljedica ideje o *modernosti* nacija. Ali, 20. stoljeće sa svojim zbivanjima djeluje, upravo zato, kao izuzetak. Povijest Istočnog Jadrana je bila iznad svega povijest mnoštva malih i velikih granica koje zaslužuju strpljivo popisivanje i analiziranje.

⁴⁶ Ivetic, *Un confine nel Mediterraneo*, str. 20-24.

⁴⁷ D. Roksandić, *Triplex Confinium ili o granicama i regijama hrvatske povijesti, 1500. - 1800.*, Barbat, Zagreb, 2003.; *Tolerance and Intolerance on the Triplex Confinium. Approaching the 'Other' on the Borderlands. Eastern Adriatic and beyond, 1500-1800*, ur. E. Ivetic, D. Roksandić, Cleup, Padova, 2007.

Počeci

Dokazana je prisutnost pračovjeka duž istočne jadranske obale u najdavnijim vremenima⁴⁸. U pećini Šandalja pored Pule pronađeni su artefakti čija je starost procijenjena na gotovo milijun godina. Radi se o izuzetno važnom pronalasku. Druga nalazišta potvrđuju kontinuiranu prisutnost čovjeka na jadranskom bazenu tokom posljednjeg ledenog doba, prije 70 i 10 tisuća godina, kada je sjeverni dio današnjeg Jadrana bilo podalpsko kopno, približno 97 metara ispod današnjeg nivoa mora, a ledenjaci su se spuštali do predalpskih reljefa. Ovaj je teritorij bio obilježen prapovijesnom rijekom Pad (Raša i Zrmanja su utjecale u jednu njegovu pritoku), a njime su se kretale skupine lovaca što su živjeli u pećinama i spiljama na uzvisinama, kao što je slučaj s brijegom Šandalja pokraj Pule.

Sl. 17. Prikaz Nadinske tvrđave u Dalmaciji djelo V. M. Coronellija, 1686.

⁴⁸ *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, tom 1., *Paleolitsko i mezolitsko doba*, ur. A. Benac, Svjetlost, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1979.

Sl. 18. Prikaz Karinske utvrde u Dalmaciji, djelo V. M. Coronellija, 1708.

Klima je bila veoma hladna, a krajolik sličan stepi i tundri. Lovački *plijen* činili su divlji konji i magarci, razne vrste jelena, ptica, vodozemaca i riba.

S klimatskim promjenama koje su se dogodile prije otprilike 12.000 godina, počelo je razdoblje postupnog zatopljavanja. Ledenjaci na Alpama i u Sjevernoj Europi su se počeli otapati, što je dovelo do podizanja nivoa mora, pa tako i Jadrana, čiji je sjeverni bazen postao prekriven vodama. Na taj je način, prije 12.000 do 10.000 godina počeo nastajati Sjeverni Jadran s karakterističnim istarskim poluotokom. Jadran je postao onakvim kakvim ga poznajemo danas. Na njegovim su se obalama razvile šume i promijenio se životinjski svijet. Odumrli su mamut, sob, spiljski medvjed, dlakavi nosorog, tur, bizon, a pojavila su se divlja goveda, jeleni, srne, divlje svinje, ovce i koze. Govorimo o mezolitskom dobu, zreom paleolitiku. Osim lovom i ribarstvom, ljudi su se počeli baviti i stočarstvom, a način življenja je djelomice postao sjedilački. Ljudske zajednice su se počele vezivati za širi teritorij, koji je u slučaju Istočnog Jadrana obuhvaćao područje od oba-

le do uzvisina u unutrašnjosti, gdje su se u pravilu birale pećine za mjesto boravka. Oko šest tisućljeća prije Krista (prije 8.000 godina) dogodio se prelazak u neolitik⁴⁹. Ljudske zajednice su postale stabilne na određenim područjima. Osnovni materijal za pravljenje oružja i oruđa ostao je i dalje kamen, ali uz veći stupanj obrade tehnikom izgladivanja, a ne više samo lomljenja. Zatim se širi materijalna kultura temeljena na obradi keramike koja omogućava izradu posuda za čuvanje i prijenos hrane i tekućine. Tijekom gornjeg neolitika na jadranske obale doseljavaju stanovnici s južnog Sredozemlja koji obrađuju i ukrašavaju svježnu glinu prije samog pečenja. Odatle i naziv impresokeramička kultura čija je prisutnost potvrđena najranijim svjedočanstvima na području od Tršćanskog zaleđa do današnje Crne Gore⁵⁰. Tokom srednjeg neolitika, duž većeg dijela istočne jadranske obale razvio se još jedan način obrade keramike, nazvan danilska kultura prema selu Danilo pokraj Šibenika⁵¹. U odnosu na prethodno razdoblje, posuđe se ističe mnogim i raznovrsnim oblicima i ukrasima. Materijalna svjedočanstva potvrđuju da su postojali kontakti između stanovnika Istočnog Jadrana i srednjeg Zapadnog Jadrana. Istraživanja obavljena na nalazištima u unutrašnjosti primorja svjedoče o počecima poljoprivrede i uzgoju stoke. Kasni neolitik duž istočne jadranske obale obilježen je razvojem i treće kulture, one hvarske. Njenu osebujnost čine oslikane dvostožaste zdjele, čaše, polukuglaste zdjele, a kroz dugo vremensko razdoblje prisutna je paralelno s modelima danilske kulture. Oba ova stila su tipična za eneolitik ili bakreno doba u 3. tisućljeću pr. Kr. (prije 5.000 godina)⁵². U tom su razdoblju datirani kontakti sa zapadnom jadranskom obalom i veze s istočnim Sredozemljem. Istovremeno, bile su odlučujuće i migracije s kontinenta prema primorju. Dolazak novih stanovnika omogućio je stvaranje lakše obranjivih naselja na uzvisinama. Izgleda da se dogodio i povratak nomadskom stočarstvu. Stvorile su se nove društvene hijerarhije, nastale su patrijarhalne, rodovske i plemenske zajednice. U toj se fazi na istočnoj jadranskoj obali afirmirala jedna nova vrsta eneolitske kulture, poznata kao nakovanska, prema imenu mjesta na poluotoku Pelješac. Radi se, u biti, o simbiozi kasnohvarske kulture i utjecaja sjevernih i istočnih kultura *Vinče*, *Sălkute* i *Badena*, koja je obilježena korištenjem keramike tamnije boje. Smatra se da

⁴⁹ *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, tom 2., *Neolitsko doba*, ur. A. Benac, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1979.; *Preistoria e protostoria dell'alto Adriatico. Atti della 21. settimana di studi aquileiesi*, Arti grafiche friulane, Udine, 1991.

⁵⁰ M. Spataro, *The first farming communities of the Adriatic. Pottery production and circulation in the Early and Middle Neolithic*, Svevo, Trieste, 2002.

⁵¹ O. Rak, *The rhyton from Danilo. Structure and symbolism of a middle neolithic cult-vessel*, Oxbow Books, Oxford-Oakville, 2011.

⁵² *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, tom 3., *Eneolitsko doba*, ur. A. Benac, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1979.

Sl. 19. Bakrorez naselja i utvrde Poličnik u Dalmaciji, djelo P. Mortiera, 1704.

su tokom te faze stvoreni temelji onih etničkih podslojeva koji će se kasnije spojiti u ilirsko stanovništvo.

Brončano doba na Istočnom Jadranu započinje tokom drugog tisućljeća pr. Kr. U Istri se razvijaju utvrđena naselja na vrhovima uzvisina – gradine. Slični modeli, iako više raspršeni, prisutni su duž cijelog priobalja⁵³.

Tokom ove faze, na širokom prostoru između Istočnog Jadrana i njegove kontinentalne unutrašnjosti vjerojatno su nastale takozvane predilirske skupine. Brončano doba završava u 12.-11. stoljeću pr. Kr. kada uslijed velikih migracija s područja Dunava, stanovnici koji su nosioci kulture žarnih polja dolaze u doticaj s Jadranom⁵⁴. U kasno brončano doba, od približno 1300. do 750. godine pr. Kr., na području između Dunava, Istočnih Alpi i sjevernih granica današnjeg Balkana proširila se jedinstvena kultura čije je glavno obilježje ritual spaljivanja pokojnika, tako da

⁵³ K. Buršić-Matijašić, *Gradine Istre. Povijest prije povijesti*, Žakan Juri, Pula, 2007.; K. Buršić-Matijašić, *Gradska naselja. Gradine Istre u vremenu i prostoru*, Leykam International, Zagreb, 2008.

⁵⁴ *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, tom 4., *Brončano doba*, ur. A. Benac, Svjetlost, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1983.

je pojava u cjelini i razdoblje na koje se odnosi nazvano kulturom žarnih polja. Dosegnut je tada vrhunac u obradi bronce, a uspostavljeni su trgovinski i kulturni odnosi među stanovnicima sa znatnih udaljenosti, pa i s cijelim jadranskim bazenom. Radi se o predilirskom razdoblju tokom kojeg su se ocrtale konture budućih plemena i nadležnosti na njihovim teritorijama. Tek će se u željezno doba, od 9. do 8. stoljeća pr. Kr., učvrstiti ono što možemo općenito nazvati kao *ilirsko doba* i koje će trajati od 8. do 2. stoljeća pr. Kr.⁵⁵ *Ilirski* je bio i jest konotacijski termin, dodijeljen stanovnicima istočnojadranske obale u grčkim i rimskim izvorima. Sami za sebe ti se narodi nisu definirali na taj način. Između 8. i 5. stoljeća pr. Kr. vjerojatno je došlo do podjele nadležnosti ili suvereniteta na primorju, ovisno o teritorijalnim i morskim posjedima raznih populacija. Vjerojatno je postojalo jedno upravo ilirsko područje u jezičnom i kulturološkom smislu, koje je odgovaralo

Sl. 20. Grad Šibenik i tvrđava sv. Nikole, crtež V. M. Coronellija objavljen također u djelu *Viaggio di mons. G. Spon in Dalmazia...*, 1688.

⁵⁵ *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, tom 5., *Željezno doba*, ur. A. Benac, Svjetlost, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1987.

današnjoj središnjoj i sjevernoj Albaniji, Kosovu, Crnoj Gori, jugozapadnoj Srbiji, istočnoj Bosni, Hercegovini te središnjoj i južnoj Dalmaciji. Međutim, naše spoznaje ostaju ograničene te je stoga teško shvatiti u čemu se sastojao *ilirizam* i koje je stanovništvo stvarno bilo ilirsko⁵⁶.

Ilirske civilizacije, grčke kolonije, rimsko doba

Populacije označene ilirskima su prema izvorima ove: Karni obitavaju na području između Istočnih Alpi i Tršćanskog krasa; Histri su ograničeni na istarski poluotok; Liburni su vladari obale i otoka na prostoru između istočne Istre i područja današnjeg Zadra do rijeke Krke; Japodi su prisutni u današnjem Gorskom kotaru i Lici; Delmati su južno od Krke do Neretve; Ardijejci i Autarijati su dvije različite zajednice što su živjele na područjima današnje Hercegovine; zatim su tu još i manje zajednice kao što su Daorsi na ušću Neretve, Plereji oko današnjeg Dubrovnika. Enhelejci i Laberati duž današnjeg crnogorskog primorja, upotpunjavaju tu fragmentarnu etničku sliku. Dokleati su živjeli u srcu današnje Crne Gore, dok su Pirusti, Partini i Taulanti zauzimali područje današnje Albanije⁵⁷.

Smatra se kako su Liburni i Histri imali malo toga zajedničkog s ostalim Ilirima i kako su jezično bili bliskiji Venetima. Veoma su značajna arheološka svjedočanstva o civilizaciji Histra, koja je bila organizirana unutar mnogobrojnih gradina raspršenih po cijelom poluotoku. Za Liburne se zna da su bili najstrašniji pomorci na Jadranu. Delmati, Ardijejci i Autarijati su se bavili uzgojem krupne i sitne stoke. Općenito, seljenje stoke s jednog mjesta na drugo bilo je dominantno na dinarskom prostoru, tako da je prilično teško odrediti teritorijalne granice raznih zajednica. Također se misli kako su zajednice na središnjem dijelu Istočnog Jadrana bile organizirane u bratstva koja su potom u rimskom dobu postale dekurije sastavljene od plemena ili *gentes*. Bratstva su kontrolirala pašnjake i šume na uzvisinama te plodnu zemlju kraških dolina, na raznim poljima. Veće gradine nisu pripadale bratstvima. Na njima nisu pronađeni obrambeni sustavi, oni su nastali tek u zadnjim stoljećima prije rimskog doba.

Odlučujući faktor za društveni i gopodarski razvoj bilo je grčko prisustvo na Ja-

⁵⁶ P. Cabanes, „L’Adriatique dans l’antiquité”, u *Histoire de l’Adriatique*, str. 23-106.

⁵⁷ A. Stipčević, *The Illyrians. History and culture*, Noyes Press, Park Ridge (N.J.) 1977.; J. J. Wilkes, *The Illyrians*, Blackwell, Cambridge (Mass.), 1992.

Sl. 21. Klis s Istoka, crtež V. M. Coronellija, 1708.

dranu, utvrđeno već od 8. stoljeća pr. Kr. Utemeljenje grčkih kolonija i trgovačkih središta ostvareno je, međutim, tek u 4. stoljeću pr. Kr. Radilo se o ljudima iz *Magne Graecie* (Velike Grčke), uglavnom iz Sirakuze, a taj se proces odvijao u okviru šire grčke ekspanzije na Jadranu⁵⁸. Na istočnoj obali su tokom 4. stoljeća utemeljeni: Vis (Issa), Lumbarda na Korčuli (Korkyra Melaina), Trogir (Tragurion), Salona (Salonae), Stobreč (Epetion), Cavtat (Epidauros), Naron (kod Metkovića), Stari Grad na Hvaru (Pharos), Dyrrachion (Drač) i najveća grčka kolonija Apollonia (u Albaniji). Grci se nisu uspjeli smjestiti na sjeveroistočni Jadran, na području Histra i Liburna. Suživot, iako nije uvijek tekao lako, između Grka i Ilira obilježio je 4. i 3. stoljeće. On je vjerojatno temelj stvaranju rijetkog ilirskog političkog sklopa u 3. stoljeću pr.Kr., odnosno kraljevine Ardijejaca koja se protezala od rijeke Krke do područja današnje Albanije i uključivala je druge manje ilirske zajednice. Kraljevina Ardijejaca je postala slavnom u povijesti zbog gusarstva koje je ometalo rimsku i grčku trgovinu

⁵⁸ L. Braccesi, *Grecità adriatica. Un capitolo della colonizzazione greca in Occidente*, Patron, Bologna, 1977.

na središnjem i južnom Jadranu, te zbog kraljice Teute, udovice kralja Argona, koja je vodila rat protiv Rimljana 229 pr. Kr.

Tokom 4. stoljeća pr. Kr. Rimljani su proširili svoju vlast na Apeninskom poluotoku i na zapadnoj jadranskoj obali. Komunikacija između Cisalpinske Galije i rimske Italije, središnje i južne, bila je u stalnom porastu, a podržavala ju je plovidba duž istočne jadranske obale. Ovaj bogati trgovinski promet često su ometali Histri i Liburni, kao i Delmati i Ardijejci. Gusarstvo je postalo dopunskom gospodarskom djelatnosti za tamošnje stanovništvo. Stvaranjem grčkih i rimskih naselja, Jadran se počeo mijenjati, a najveće su novosti na ekonomskom i društvenom planu dolazile s njegove zapadne obale. Ilirsko stanovništvo primorja, odnosno Histri, Liburni, Delmati i Ardijejci, također se razvijalo i postali su posrednici između ilirskog stanovništva zaleđa i grčko-rimske civilizacije. Pitanje o kontroli Jadranskog mora kojeg su Rimljani zvali *Superum* (Tirensko more je bilo *Inferum*), raslo je s postupnim usmjeravanjem političkih interesa Rima prema Grčkoj, Epiru i Makedoniji. Jadran je postajao tranzitno more, a vlast nad njime je trebalo ostvariti stabilnom kontrolom njegovih istočnih

Sl. 22. Vedute Novigrada i Kotora, crteži P. Mortiera, Amsterdam, 1704.

Sl. 23. *S.Veit am Flaum*, prospekt i plan Rijeke, M. Merian, Frankfurt, 1649.

obala. Rimsko širenje prema tim područjima nije bilo unaprijed smišljeno, odlučno niti brzo, kako ga je dugo vremena prikazivala historiografija. Ilirski stanovnici nisu bili ni Kartažani niti Grci, nisu bili od vitalnog značaja za razvoj Rima, ali su zato bili varljivi, kao što je uostalom bila i istočnojadranska obala. To područje nije bilo bogato, ali je bilo strateško u smislu širenja prema sjeveru. U 3. stoljeću pr. Kr., nakon što je porazio Pira 275. i uspješno okončao prvi Punski rat 241., Rim je doživio brzi gospodarski rast, ojačan kovanjem srebrnog novca i trgovinom s Grčkom i Istokom. Trgovački putovi su prolazili kroz Otrantska vrata, gdje su se pojačali ilirski prepadi na grčkim i rimskim brodovima. Nakon što je grčka kolonija Issa (Vis) uputila Rimu zahtjev za pomoć te za vojnom i političkom zaštitom, sazreli su uvjeti za sukob između Rimljana i Ilira. Rim je prvo pokušao postići sporazum s kraljicom Teutom tražeći obuzdavanje gusarstva, ali ona vjerojatno nije imala snažan autoritet prema drugim manjim ilirskim zajednicama. Pregovori su prestali i 229. pr. Kr. izbio je rat iz kojeg su Rimljani izašli kao pobjednici, a Teuta je morala prihvatiti njihove zahtjeve. Na tragu ove nove politike, 221. godine Rimljani su poduzeli prvu vojnu ekspediciju protiv Histra. U biti, to je više bilo zastrašivanje nego stvarno osvajanje. U narednom stoljeću, događaji su gotovo upotpunili rimsko osvajanje Galije (sjeverne Italije). Osnivanje Akvileje 181. pr. Kr. predstavlja ključni moment za jadransku politiku Rima. Od tog trenutka osvajanje istočne obale izvršeno je kroz dva pravca: kopnenim je cilj osvojiti Istru, a pomorskim se željelo izravno udariti na kraljevinu

Ardijejaca, odnosno na srce ilirskih zajednica⁵⁹. Drugi rimski pohod na Istru od 178. do 177. označio je kraj nezavisnosti Histra, jer iako su se uporno odupirali, osvojeno je njihovo glavno utvrđeno središte Nezakcij⁶⁰. Rimljani su nametnuli svoj autoritet u onolikoj mjeri koliko je bilo potrebno da izbjegnu ustanke. Stvoreni su uglavnom vojni garnizoni na najvažnijim točkama južne i zapadne obale, s kojih se mogla nadzirati plovidba i osiguravati slobodan prolaz brodova i drugog trgovačkog brodovlja. Iako je Istra postala rimskom, nije odmah došlo do njene romanizacije. Taj je proces započeo tek jedno stoljeće kasnije, od 50. pr. Kr. Iz Istre su se Rimljani

lako obračunali s Liburnima i zatim s Japodima 171. godine. I ovdje, međutim, nije uslijedila okupacija kakvu bi danas mogli zamisliti. Za Rim su ova područja bila udaljena, ali u ovoj prvoj fazi i korisna radi osiguravanja plovidbe⁶¹.

Nešto kasnije, povod za djelovanjem na središnjem prostoru Istočnog Jadrana bio je treći makedonski rat, kada je 169. pr. Kr. Gencije, kralj Ardijejaca, stupio u savez s Perzejem, kraljem Makedonije, u borbi protiv Rima. Poraz Makedonije prouzročio je raspad Gencijeve kraljevine. On je 164. zarobljen i odveden u Rim kao rob, gdje je ubrzo nakon toga i umro. Rimljani su uspostavili izravnu ili neizravnu kontrolu nad ci-

Sl. 24. Plan Zadra, glavnog grada Dalmacije, iz *Petit Atlas Maritime* J. N. Bellina, 1764.

⁵⁹ *Les routes de l'Adriatique antique. Géographie et économie. Putevi antičkog Jadrana. Geografija i gospodarstvo*, ur. S. Čače, A. Kurilić, F. Tassaux, Institut Ausonius, Université de Zadar, Bordeaux-Zadar, 2006.; *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité. Actes du 5e colloque internationale de Grenoble*, ur. J.-L. Lambolley, M.P. Castiglioni, De Boccard, Paris, 2011.

⁶⁰ *Oppidum Nesactium. Una città istro-romana*, ur. G. Rosada, Canova, Treviso, 1999.

⁶¹ R. Matijašić, *Povijest hrvatskih zemalja u antici do cara Dioklecijana*, Leykam International, Zagreb, 2009.

Sl. 25. Veduta i plan šibenske tvrđave i luke, P. Mortier, 1704.

jelom istočnojadranskom obalom koja se, međutim, u njezinom središnjem dijelu pokazala prilično nestabilnim područjem⁶². Etnogrupa Delmata, zajednica stočara koja je imala svoje glavno središte u Delminiju (*Delminium*), pored današnjeg Tomislavgrada (Duvna), nastavljala se širiti prema primorju pokoravajući manja plemena kao što su bili *Hili*, *Bulini*, *Hijerastamni*, *Nesti* i *Maniji*, a zatim je napala i grčke kolonije Tragurion i Epetion. Rim je intervenirao, na zahtjev Isse, 156. pr. Kr. s vojnom ekspedicijom protiv Delmata, kada je uništen Delminij. Nakon toga izvori potvrđuju postojanje mirnih razmjena između grčkih središta, pogotovo Isse, s Delmatima na ušću rijeke Salone, gdje su izgradili svoje novo središte. Naredni rimski vojni

⁶² D. Dzino, *Illyricum in Roman politics, 229 BC-AD 68*, Cambridge University Press, Cambridge-New York, 2010.

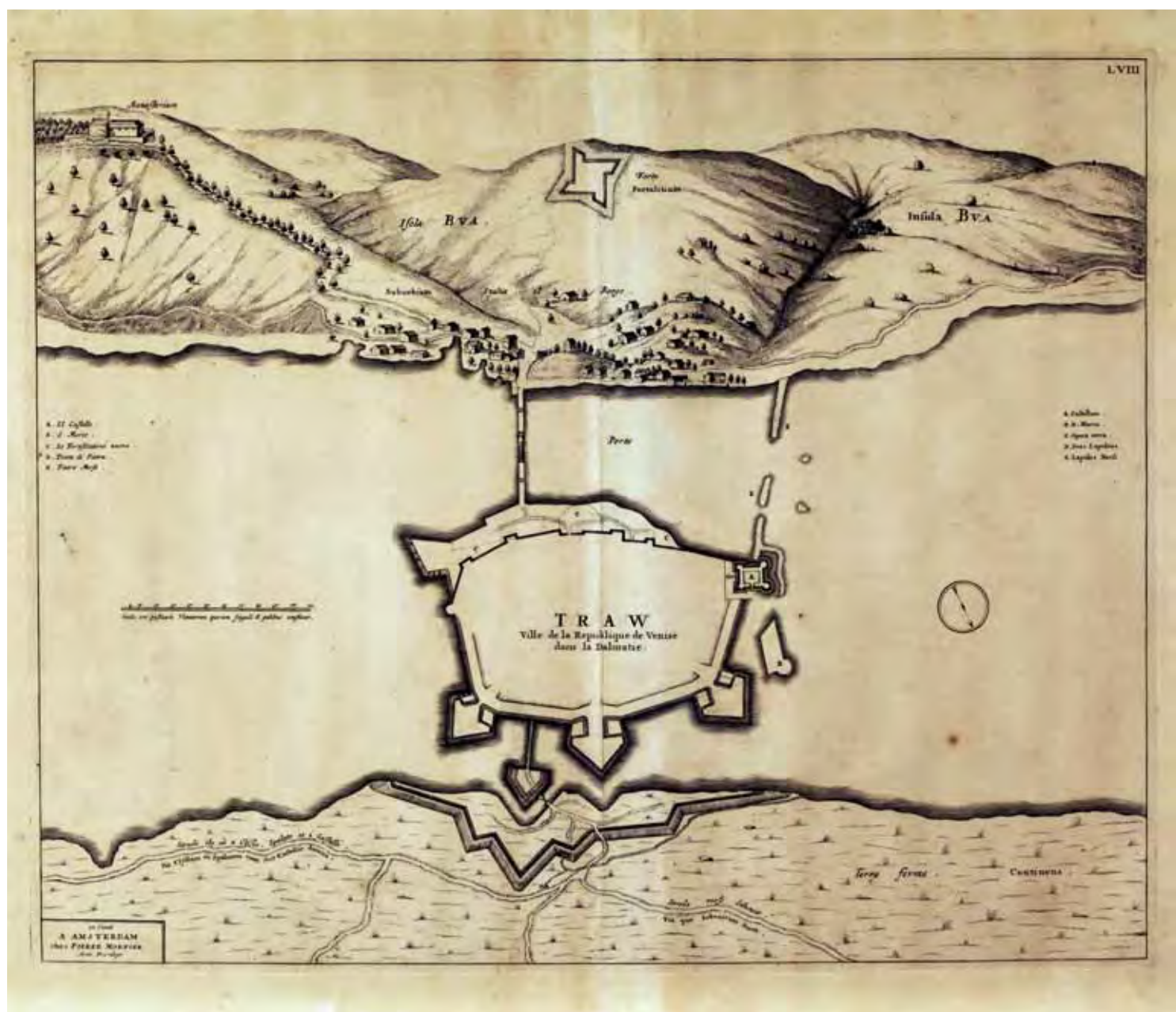
pothvati zabilježeni su 129.-128. protiv Liburna i Japoda, te 119.-117. ponovo protiv Delmata. Liburni su prvi Iliri koji su pristupili italском građanskom pravu (*Ius Italicum*) na temelju kojeg se njihova područja nisu mogla koristiti kao državno zemljište (*ager publicus*). Još jedan ustanak Delmata doveo je do uništenja njihovog grada Salone 78. pr.Kr.⁶³.

Julije Cezar, prokurator Ilirika, bio je onaj koji je uveo mjere za romanizaciju ove zemlje: prvo je poslao u razna primorska središta one poslovne ljude koji su mogli postati suparnici Issi u trgovačkim djelatnostima. Ubrzo se nakon toga grčki monopol na pomorski promet s kontinentalnim dijelovima počeo lomiti, tako da je Issa uputila protest Akvileji 56. godine pr.Kr. U takvoj klimi, civilni rat između Cezara i Pompeja doveo je do stvaranja dviju suprotstavljenih strana na Istočnom Jadranu, ovisno o tome da li su bili za ili protiv Cezarove politike. Grci iz Isse, zajedno s mnogim drugim ilirskim skupinama, pogotovo Delmatima, svrstali su se uz Pompeja. Zato je izbio civilni rat na primorju u kojem su učestvovalе Cezarove vojne ekspedicije. Poraz Pompejevih pristaša 46. pr. Kr. prouzrokovao je pad Isse i uzlet, već tada, rimskog grada Salone. Do 44. pr. Kr., godine Cezarove smrti, svi su *conventi civium Romanorum* postali rimskim municipijima. Cezarov plan konačne romanizacije istočnojadranskog primorja ostvario je njegov nasljednik Oktavijan August⁶⁴. U augustovom dobu osnovane su kolonije Trsta i Pule. Oktavijan August, nakon što je sklopio sporazum s Markom Antonijom i Lepidom, osobno se zazuzeo za rat 35.-33. pr. Kr. na područjima Ilirika i Panonije, u kojem su poraženi Japodi i pokoreni Delmati. Tiberije, u vojnoj kampanji od 12. do 9. pr. Kr. zauzeo je teritorije između rijeka Save i Drave sve do Dunava. Zadnji veliki ilirski i panonski ustanak dogodio se u 6-oj god. U Rimu se govorilo o dramatičnoj situaciji, jednakoј onoj iz Punskih ratova. Nakon što je 9. god. poražen ilirski vođa Baton (*bello Batoniano*), stanje se vratilo u normalu. Bio je to kraj ilirskih zahtjeva za političkom autonomijom. Ta istа godina se pamti i po izgradnji Oltara veličanstvenog mira (*Ara Pacis*), spomenika napravljenog po Augustovoj volji kako bi se slavio univerzalni mir u carstvu.

U vrijeme Augusta i Tiberija, u prvim godinama naše ere, Ilirik je imao vlastitu upravu. Već se u Augustovom dobu počeo koristiti termin *Dalmatia*. Time su odavali počast i priznavali Delmate etničkom osovinom provincije. S augustovom organizacijom Italije na jedanaest regija, 16-te godine je utvrđena i granica između Italije i provincije Ilirika na rijeci Raši u Istri. Istra je postala dijelom Desete regije (*Decima Regio*), kasnije nazvane *Venetia et Histria*. Ilirik je postao imperijalna provincija pod

⁶³ *Aquileia, la Dalmazia e l'Ilirico. Atti della 14. settimana di studi aquileiesi*, Chiandetti, Udine, 1985. (2 toma); *La Dalmazia e l'altra sponda: problemi di archaiologia adriatica*, ur. L. Braccesi, S. Graciotti, Olschki, Firenze, 1999.

⁶⁴ *Aquileia e l'arco adriatico. Atti della 20. settimana di studi aquileiesi*, Arti grafiche friulane, Udine, 1990.

Sl. 26. Plan Trogira i otkova Čiova, autor Pierre Mortier, Amsterdam, 1704.

izravnom ovisnošću cara, na čelu koje nije više bio prokonzul, već legat (*legatus*), sa sjedištem u Saloni⁶⁵.

U prvom stoljeću poslije Krista dogodio se ubrzani urbani razvoj, na nizinskim područjima primorja uvećava se poljoprivreda, te dolazi do širenja centuriacije ageracije najznačajnije primjere nalazimo u Puli, Zadru i Saloni⁶⁶. Arhitektonski modeli iz Rima su se prvotno proširili duž obale, a zatim prema unutrašnjosti. Ilirik je obilježen uređenjem najvažnijih primorskih središta. Nastali su gradovi: Tarsatica (Rijeka), Senia (Senj), Arva (Rab), Iader (Zadar), Tragurium (Trogir), Salona (Solin), Narona (na

⁶⁵ *L'Adriatico tra Mediterraneo e penisola balcanica nell'antichità*, Istituto per la storia e l'archeologia della Magna Grecia, Taranto, 1983.

⁶⁶ R. Matijašić, *Gospodarstvo antičke Istre. Arheološki ostaci kao izvori za poznavanje društvenogospodarskih odnosa u Istri u antici (I. st. pr. Kr. - III st. posl. Kr.)*, Žakan Juri, Pula, 1998.; A. Marchiori, *Oltre la costa. Centuriazione e insediamento nell'Istria romana*, Circolo di cultura istro-veneta Istria, Trieste, 2013.

Neretvi), Epidaur (Cavtat), Butua (Budva), Dulcinium (Ulcinj)⁶⁷. Stanovništvo tih municipija je gotovo latinsko, dok su u manjim mjestima unutrašnjosti živjele pretežito ilirske zajednice, tzv. *peregrinus* (tuđinci). Zbog znatnog stupnja samostalnosti, ova su područja još dugo vremena ostala ilirskima. Izgleda da su latinitet i romanizacija običaja sporo prodirali. U biti, rimski je Ilirik već od 1. do 3. stoljeća poprimio obilježja jezične i kulturne dihotomije između primorja i zaleđa. Ta se karakteristika nastavila u obliku dualizma slavenstvo-latinitet još mnogo stoljeća nakon propasti Rimskog carstva⁶⁸. Salona, najvažnije središte na Istočnom Jadranu, vjerojatno je dosegla gotovo 100.000 stanovnika početkom 4. stoljeća, kada je u njoj blizini sagrađena monumentalna Dioklecijanova palača.

SI 27. Plan Splita u prikazu Pierrea Mortiera, Amsterdam, 1704.

⁶⁷ M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Golden marketing, Zagreb, 2003.

⁶⁸ *Dall'Adriatico al Danubio. L'Ilirico nell'età greca e romana. Atti del Convegno internazionale*, Cividale del Friuli, 25-27 settembre 2003, ur. G. Urso, Ets, Pisa, 2004.

Već se u imperijalnom dobu primjećuje jasna upravna i teritorijalna, kao i gospodarska i društvena razlika između Istre koja je bila spojena s *Venetiom*, te Ilirika i Epira. Zapravo, Rimljani su smatrali sjeverni dio Jadrana jednom jedinstvenom teritorijalnom cjelinom koju je činila regija *Venetia et Histria*, odnosno područje od rijeke Oglio u današnjoj provinciji Brescia do rijeke Raše u istočnoj Istri. *Via Postumia* je glavni kopneni prometni pravac koji je dobrim dijelom prolazio kroz rimsku Desetu regiju. Ilirik ili Dalmacija je bila provincija trokutastog oblika čije su krajnje točke Liburnija na sjeverozapadu (njen je početak bio u sadašnjoj istočnoj Istri) i rijeka Drina na sjeveroistoku⁶⁹.

Rimsko gospodarstvo u Istri sve se više vezivalo uz maslinarstvo i vinogradarstvo. Samo se u unutrašnjosti poluotoka održalo stočarstvo, uglavnom samoopskrbnog tipa. Duž zapadne obale izgrađene su velike rustične vile čiji su vlasnici uglavnom bili rimski patriciji. Istra je proizvodila cijenjena maslinova ulja i vina. Gradovi su bili

Sl. 28. Veduta Pule, biskupskog grada... V. M. Coronellija, 1708.

⁶⁹ J. J. Wilkes, *Dalmatia*, Routledge & K. Paul, London, 1969.; *Dalmatia. Research in the Roman province 1970-2001*. Papers in honour of J. J. Wilkes, ur. D. Davison, V. Gaffney, E. Marin, Archaeopress, Oxford, 2006.

Sl. 29. Veduta Rovinja, autor G. Rosaccio, Venecija, 1598.

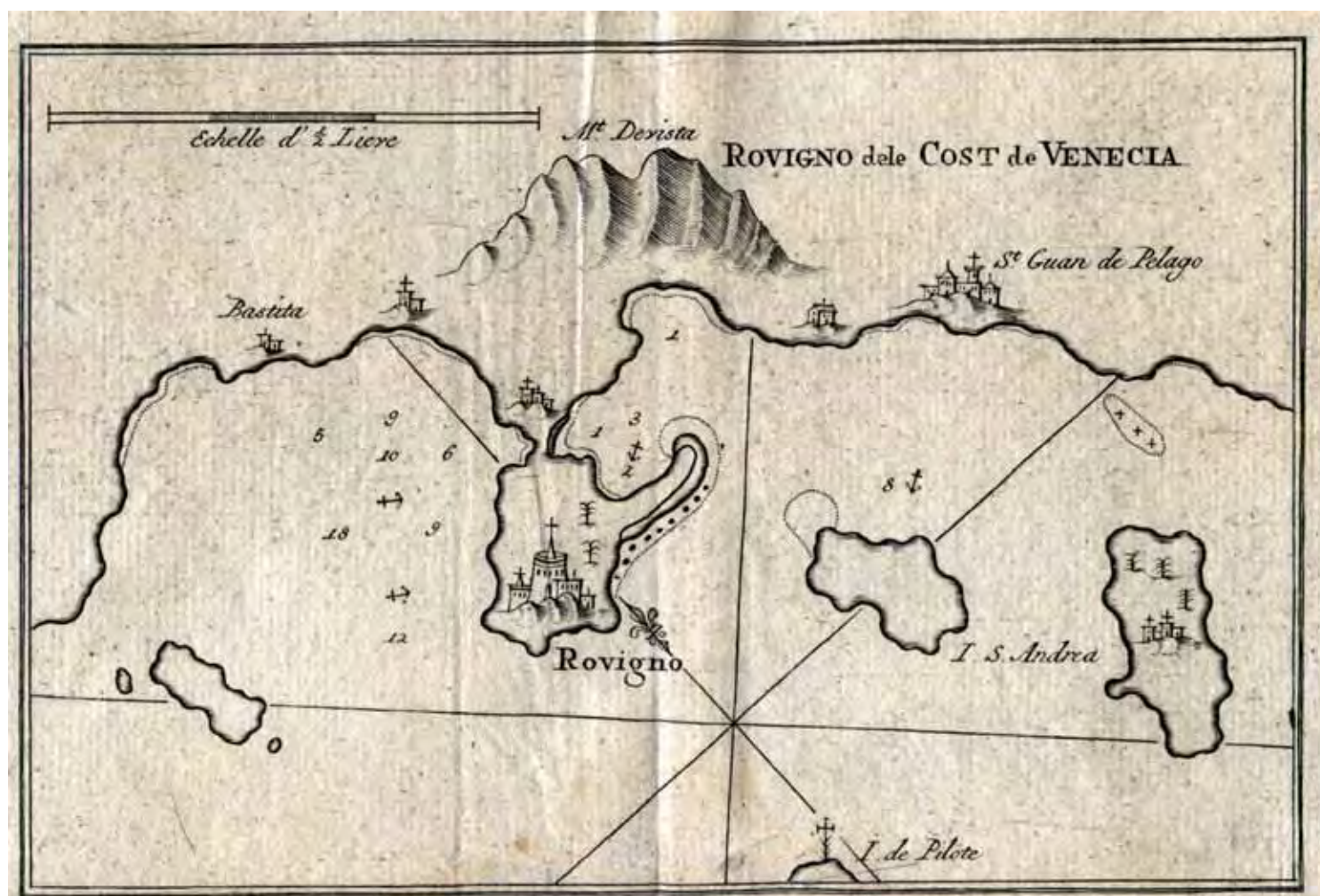
središta trgovine, uprave i razonode. Pored toga, Istra je kao regija spajala okolne provincije Norika i Ilirika sa samom Venecijom. Ilirik je imao veliku važnost pogranične provincije i bazena iz kojeg su crpili vojnu snagu, a nalazili su se tu i bogati rudnici metala⁷⁰. I ovdje su primorski gradovi bili poveznica s morem u izravnoj i brznoj vezi prema Apeninskom poluotoku i Rimu, kao i prema zaleđu. U Epiru je priobalni pojas bio slabo naseljen zbog močvarnih područja, s izuzetkom Apolonije i Butrinta. Naselja su bila češća na vrhovima uzvisina u blizini mora⁷¹. Dihotomija između primorja i zaleđa, prisutna već u Istri, sve je izraženija što se više išlo obalom u smjeru jugoistoka. Unatoč tomu, ilirsko stanovništvo postalo je dio imperijalnog sistema, a mnogi su rimski carevi rođeni u Iliriku (Dioklecijan je rođen u Diokleji, pored današnje Podgorice). Tako nije bilo na području između Ilirika i Epira gdje jezik kao npr. albanski svjedoči o zatvaranju prema rimskom utjecaju.

Prvi barbarski upadi dogodili su se u Iliriku u razdoblju 166.-180. s napadima Markomana i Kvada. Još jednu dodatnu opasnost predstavljali su Germani. Stoga je uspostavljen obrambeni sistem pored Tarsatice, utvrđena je linija s ishodištem na obali nazvana *Clausurae Alpium Iuliarum*⁷². Marko Aurelije je osnovao posebnu Ilir-

⁷⁰ R. Zotović, *Population and economy of the Eastern part of the Roman province of Dalmatia*, Archaeopress, Oxford, 2002.

⁷¹ *New Directions in Albanian archaeology. Studies presented to Muzafer Korkuti*, ur. L. Bejko, R. Hodges, International Centre for Albanian Archaeology, Tirana, 2006.

⁷² A. Degrassi, *Il confine nord-orientale dell'Italia romana*, A. Francke, Bern, 1954.

Sl. 30. Plan grada Rovinja i njegove luke, oko 1750.

sku vojsku (*exercitus Illyrici*) sa zadatkom mogućeg premještanja u Italiju u slučaju potrebe. Naime, već neko vrijeme je središte Carstva bilo nezaštićeno, a u njemu su se nalazili samo pretorijanci. Administrativna reforma Carstva, koju je ostvario Dioklecijan, dovela je do podjele Ilirika na gornju i donju Dalmaciju. Kao što je poznato, Dioklecijan se potom povukao u palaču, izgrađenu na vlastiti zahtjev pored grada Salone. U dobu Teodozija Velikog, linija podjele rimskog carstva na Istok i Zapad prolazila je kroz Istočni Jadran u visini rijeke Bojane, između današnje Crne Gore i Albanije. Kao i drugdje, gospodarske teškoće su dovele do širenja rustičnih vila i u Dalmaciji, na primorju i otocima, jer su one predstavljale model proizvodne samodovoljnosti. Istočni Jadran je među prvim područjima na Sredozemlju na kojem se tijekom 2. stoljeća počelo širiti kršćanstvo. Salonitanski biskup je već početkom 5. stoljeća postao metropolitom Dalmacije. Sveti Jeronim spominje postojanje prvih samostana na dalmatinskim otocima već na kraju 4. stoljeća.

Pad Zapadnog Rimskog Carstva 476. godine zapravo nije zahvatio Dalmaciju, gdje je prisustvo generala Marcelina produžilo rimsku upravu. Malo se toga zna o prisustvu Gota i Ostrogota u Dalmaciji u kojoj nisu zabilježeni niti upadi niti uništavanja sve do dolaska Slavena krajem 6. stoljeća. U međuvremenu, 535. godine, propala

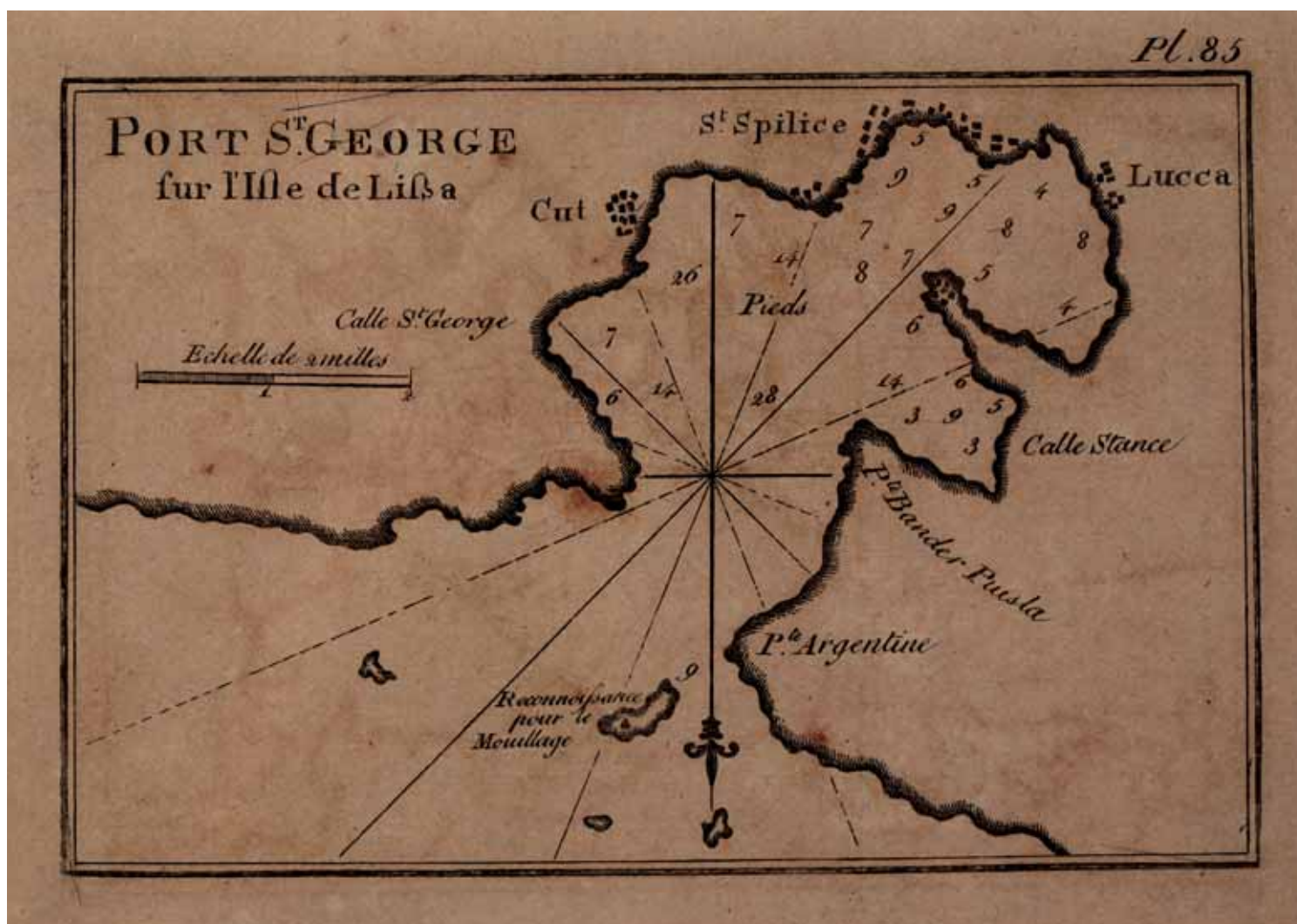
je ostrogotska država i Dalmacija se vratila pod rimski (bizantski) suverenitet, kao što se dogodilo i s Epirom nešto prije. Ta rimsko-bizantska vladavina je potrajala, s nekim prekidima, gotovo 670 godina. Što se tiče Istre, ona je 476. uključena u Odoakarovu kraljevinu, a zatim u Ostrogotsku kraljevinu Teodorika Velikog. Istarski poluotok je 538. vraćen pod rimsko-bizantsko okrilje nakon što ga je osvojila vojska pod zapovjedništvom cara Justinijana.

Prema konvenciji, početak srednjeg vijeka na područjima Istočnog Jadrana postavljen je u 6. stoljeće, kada su migracije slavenskog i avarskog stanovništva promijenile demografsku sliku cijelog prostora. Dugom tradicijom proučavanja utvrđeno je kako su Slaveni izvorno naseljavali ravničarska područja istočno od Karpata, prostor između rijeka Visle, Dnjepra i Dnjestra, odnosno današnji teritorij istočne Poljske i Ukrajine. Slaveni su se pojavili na lijevoj obali Dunava početkom 6. stoljeća. Od tada su, gotovo jedno stoljeće, vršili napade, u savezništvu s Bugarima ili Avarima na bizantska područja južno od Dunava, sve dok dobar dio balkanskog poluotoka nije prešao pod njihov nadzor. Ilirik je područje stalnih prodora. Bizantska vojska je još 535. i 540. uspijevala održavati obrambenu liniju na Dunavu, ali 547. Slaveni su prodrli u Ilirik i stigli do Drača ostavljajući iza sebe, na temelju oskudnih raspoloživih svjedočanstva, samo razaranja. Ista se situacija ponovila 549. i 550., godine kada se slavenska plemena prvi put zadržavaju na rimskom Iliriku, na području današnje Bosne. Od tamo se napredovanje duž dolina rijeka nastavilo sve do današnje Grčke. Na prelasku iz 6. u 7. stoljeće zapamćeni su prodori prema primorju, od Dalmacije do Istre⁷³.

Od 6. do 10. stoljeća

U rimskom dobu sjeverni Jadran je unutar desete italske regije *Venetia et Histria* doživio upravno jedinstvo. Ova je pokrajina spajala apeninske regije s planinskim i ilirskim provincijama. Sjeverno od linije Ravenna-Pula razvila se gospodarska komplementarnost između nizina s riječnim tokovima i žitorodnim poljima te istarskog poluotoka siromašnog žitaricama, ali bogatog kamenolomima, građevinskim materijalom, maslinama i veoma traženim maslinovim uljem. Odnosi između lokalnih privreda, razlike u dostupnim resursima i specijalizacija djelatnosti svakako su po-

⁷³ A. Ducellier, „L'Adriatique du IVe au XIIIe siècle“, u *Histoire de l'Adriatique*, str. 107-199.

Sl. 31. *Port St. George sur l'Isle de Lissa*, (Luka sv. Juraj na otoku Visu) Josepha Rouxa, karta iz jednog izdanja s početka 19. stoljeća.

vezali, više nego drugdje na Jadranu, suprotne obale, tako da možemo govoriti o jedinstvenom gospodarskom sjevernojadranskom prostoru. Postavljenom točno u sredini, venetski lagunarni pojas postao je od 6. stoljeća posredničkim područjem. Istovremeno se razvijaju razne *Venetiae* na lagunama, ondoso skupine naselja sa stalnim rimskim stanovništvom, koje su, međutim, doživjele znatan demografski porast nakon dolaska pridošlica koji su bježali pred langobardskom invazijom. Gotovo kao da postoji koincidencija u dolasku Langobarda na zapadnu obalu Jadrana 569. godine i Slavena na istočnu obalu 599.-600. U oba slučaja dogodio se bijeg domicilnog rimskog stanovništva prema lagunama, otocima i rtovima. Međutim, 6. stoljeće nije bilo tako dramatično u Istri, jer se tek 599.-600. spominju prvi upadi Slavena i to se vrijeme smatra početkom njihovog stalnog boravka na poluotoku. Već se prije toga dogodila unutarnja migracija stanovništva prema obalnom pojasu, smatranom sigurnijim, urbanizacija rtova i otoka te utemeljenje Kopra, Rovinja i Umaga. Bizantska provincija Dalmacija se još pred kraj 6. stoljeća protezala do rijeke Save (uključivala je današnju Bosnu), a pretrpjela je nasilnu avarsko-slavensku invaziju između 605. i 615. Razorena su naseljena mjesta u unutrašnjosti i Salona (612.-

615.). Obalni pojas unutar gradskih bedema se uspio oduprijeti: Zadar (utvrđeni poluotok), Trogir (otok), stanovnici Dioklecijanove palače–utvrde, odnosno budući grad Split. Južnije je došlo do napuštanja Epidaura i osnivanja Dubrovnika, a sličan se slučaj dogodio i s rimskim *Acruviumom*, odnosno budućim Kotorom. Otoci su bili pošteđeni invazija pa je najveći dio rimskog stanovništva na njima zatražilo utočište: među najvažnijim otočnim središtima tog doba spominju se Krk, Rab i Osor. Tako je u *Venetiana* i Dalmaciji stvorena nova kolektivna svijest o iskustvu bijega na otoke i poluotoke i novoj pronađenoj sigurnosti koju je pružalo morsko okružje. Ta se sjećanja na događaje koji su predstavljali sudbonosni prijelom s rimskim nasljeđem pojavljuju često kao mitovi o osnivanju gradova, zabilježeni u kasnijim kronikama 12.-13. stoljeća.

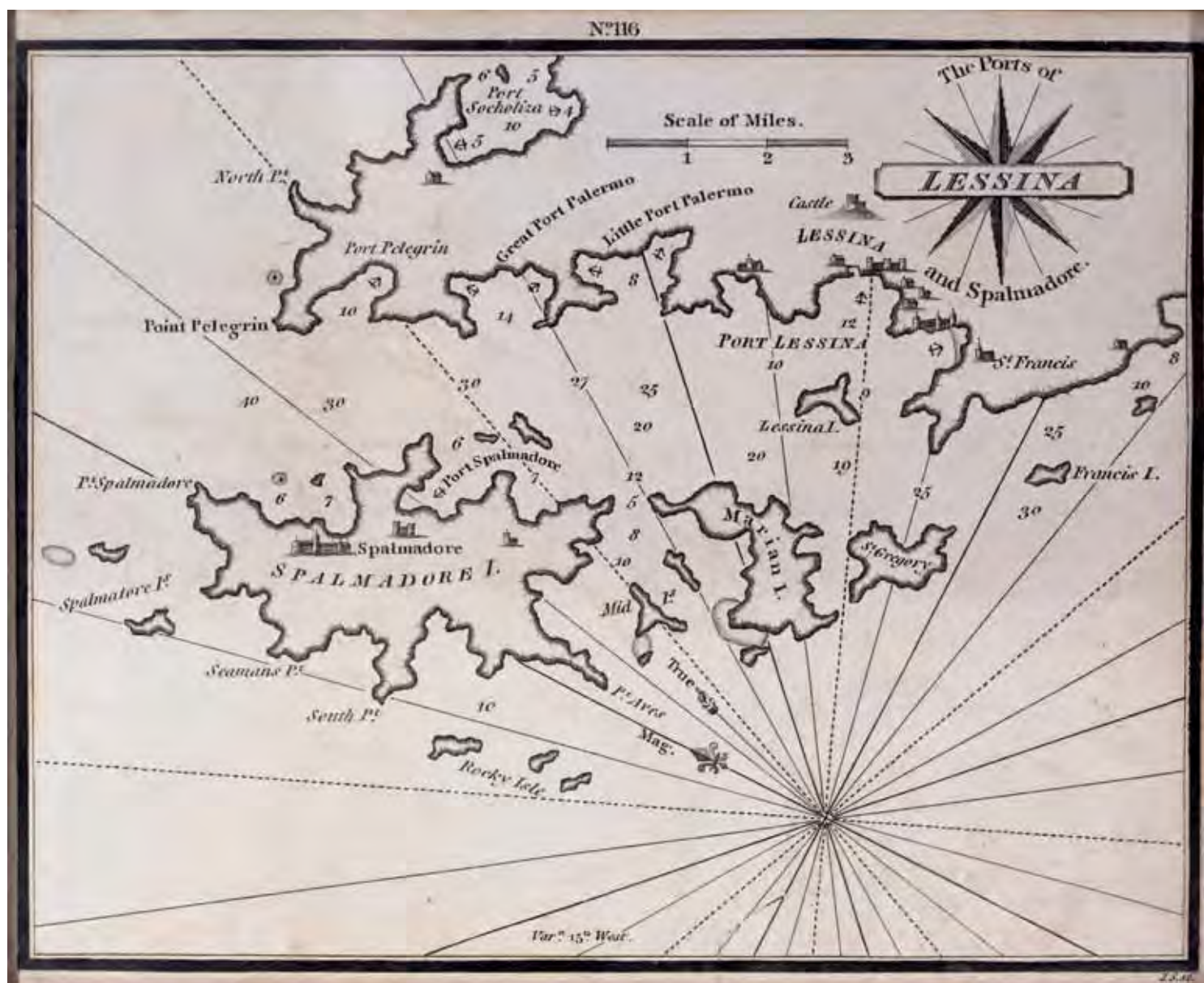
Bizantski suverenitet, ili bolje rečeno obnovljena romanizacija pod znakom Bizanta, bio je još jedan zajednički aspekt obje obale. Istočni Jadran, nakon ostrogotskog perioda, prešao je pod nadzor Bizanta uslijed Justinijanovih vojnih kampanja između 535. i 540. *Venetia et Histria* kao jedinstvena regija i kao teritorijalni pojam nije se raspala. Ravenna je 554. postala bizantskim posjedom i izabrana je za sjedište istoimenog egzarhata. Između Istre i Ravenne odnosi su bili veoma učestali (jedan je primjer dovoljan: nadbiskup Maksimijan, portretiran pored cara Justinijana u crkvi sv. Vitale u Ravenni, bio je istarskog porijekla). Ova se bizantska regija protezala od današnje Romagne, preko laguna i mjesta u regiji *Venetiae* (Loreo, Cavarzere, Chioggia, Pellestrina, Malamocco, Murano, Burano, Mazzorbo, Torcello, Jesolo, Caorle, Lignano i Grado, ali još uvijek ne i Rialto koji će kasnije postati Venecija), do Poreča, otočja Brijuni i Pule u Istri⁷⁴. Dakle, bio je to jedan jedinstveni obalni pojas koji se spajao s Dalmacijom i činio bizantsku pomorsku granicu (*limes marittimus*) na Jadranu⁷⁵.

Povijest početaka lagunarnih *Venetiae*, odnosno razdoblje 7. i 8. stoljeća, temelji se na kasnijim kronikama, na nekoliko svjedočanstava iz tog doba i na arheološkim iskapanjima. Za Istru koja je bila bizantska do 754., postoje malobrojni, ali sigurni podaci. Za Dalmaciju u tom razdoblju (u biti nakon 615.) nedostaju izvori (i kronike) koji bi mogli potvrditi bizantski suverenitet, tako da su povjesničari primorani formulirati hipoteze oko bizantskog kontinuiteta. Neki su znanstvenici protumačili nedostatak podataka dokazom da su Slaveni sa periferije Avarskog kraljevstva utjecali

⁷⁴ *Storia della civiltà veneziana*, tom 1., *Dalle origini al secolo di Marco Polo*, ur. V. Branca, Sansoni, Firenze, 1979.

⁷⁵ J. Ferluga, *L'amministrazione bizantina in Dalmazia*, Deputazione di storia patria per le Venezie, Venezia, 1978; I. Goldstein, *Bizant na Jadranu. Bizant na Jadranu od Justinijana I. do Bazilija I.*, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, Zagreb, 1992.; Isti, *Hrvatski rani srednji vijek*, Novi Liber, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, Zagreb, 1995.

na život rimskih gradova i otoka. Ali, to su samo pretpostavke. Samo naseljavanje slavenskog stanovništva i njihovo postupno organiziranje u sklavinije, teritorijalne, a možda i etničke zajednice koje su priznavale vlast Bizanta od druge polovice 8. stoljeća, ostaje uglavnom nerazjašnjena činjenica. Sasvim je otvoreno i pitanje o postojećim odnosima između Slavena i Hrvata u dalmatinskom zaleđu do 9. stoljeća⁷⁶. Isto tako ništa ne znamo o zbivanjima vezanim za rimske/latinske stanovnike koji su se sklonili na planinskim područjima u unutrašnjosti i koji su se pojavili ka-

Sl. 32. Nautička karta hvarske luke i Paklinskih otoka, 18.st. (?).

⁷⁶ L. Margetić, *Histrica et Adriatica. Raccolta di saggi storico-giuridici e storici*, Centar za povijesna istraživanja - Rovinj, Rovinj, 1983.; S. Antoljak, *Hrvati u prošlosti. Izabrani radovi*, Književni krug, Split, 1992.; N. Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1994.; L. Margetić, *Iz ranije hrvatske povijesti. Odabrane studije*, Književni krug, Split, 1997.; *Croatia in the Early Middle Ages*, Philip Wilson Publishers, AG M, Croatian Academy of Sciences and Arts, London-Zagreb, 1999.

snijih stoljeća pod nazivom Vlasi ili Morlaci. O doseljavanju Hrvata, što treba datirati u 7., ili možda 8. stoljeće, kao i o etnogenezi Hrvata postoje različita tumačenja⁷⁷. Prihvatljivim se smatra kako je određena demografska slavenizacija Dalmacije započela od najjužnijih otoka Korčule i Mljeta, a zatim Hvara i Brača, te da je najprije zahvatila unutrašnjost tih otoka, a tek u neko kasnije vrijeme i obalu koja je ostala pod nadležnosti Rimljana/Latina. Taj proces treba vremenski postaviti između sredine 7. i početka 9 stoljeća. Nedostatak podataka ili njihova nepouzdanost o tome što se događalo u Dalmaciji do 805., odnosno 812. onemogućava naše shvaćanje o funkcioniranju bizantskog jadranskog sistema prije pojave Franaka. Zsigurno je latinsko-slavenski dualizam Dalmacije (iako, zbog preciznosti, treba spomenuti da su postojala razna *slavenstva*) nastao u to vrijeme, obilježavajući povijest te regije od tada pa na dalje. Jasna geostrateška redefinicija Sjevernog i Istočnog Jadrana dogodila se između 751.

Sl. 33. Hvar, grafika iz 18.st. (?).

⁷⁷ *Etnogeneza Hrvata. Ethnogeny of the Croats*, ur. N. Budak, Matica hrvatska, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, Zagreb, 1995.; L. Margetić, *Dolazak Hrvata. Ankunft der Kroaten*, Književni krug, Split, 2001.; N. Budak, T. Raukar, *Hrvatska povijest srednjeg vijeka*, Školska knjiga, Zagreb, 2006.; L. Margetić, *O etnogenezi Hrvata i Slavena*, Književni krug, Split, 2007.

Sl. 36. Prospekt luke i grada Trsta
Albrechta Carla Seuttera, Augsburg, oko 1760.

Sl. 37. *Urbis Iustinopolis Prospectus*, veduta Kopra Marca Sebastiana Giampiccolija i Francesca del Pedra, oko 1781.

uporištu te su se, dakle, prilagodili političkoj situaciji. Jača i neizbježna je bila veza *Venetiae* s Dalmacijom – bio je to politički, strateški, pomorski, ali i kulturološki čin. Mlečani su imali sve veću motiviranost za interveniranjem, odnosno želju da postanu pomorskom policijom i da zamijene Bizant u toj ulozi. Njihovo se djelovanje oslanjalo na točnu svijest o „vojnoj misiji“ i na samostaliju ulogu proizašlu iz političkog položaja mletačkog vojvodstva koje se nalazilo daleko na bizantskoj periferiji⁸⁰.

U ovoj svojoj težnji Venecija se morala mjeriti s dva nova suparnika na moru: Saracima, koji su osnovali, na vratima Jadrana, emirat u Bariju 847., te Slavenima koje pak treba dijeliti na Neretljane, čije su polazišne točke djelovanja bile na ušću Nereteve te otocima Braču, Hvaru, Korčuli i Mljetu, i Hrvate, bolje politički organizirane u vlastitoj državi pored bizantske Dalmacije. Zapravo, Hrvatska je postepeno inkorporirala ostale sklavinije⁸¹. Niz događaja otkriva nam odnos snaga između Mlečana i Neretljana: 835. Neretljani su svim silama napali mletački konvoj brodova; 839. dužd Pietro Tra-

⁸⁰ R. Cessi, *La repubblica di Venezia e il problema adriatico*, Edizioni scientifiche italiane, Napoli, 1953.

⁸¹ J. V. A. Fine, *The early medieval Balkans. A critical survey from the sixth to the late twelfth century*, University of Michigan Press, Ann Arbor (Mi), 1983; *Croatia in the Early Middle Ages*.

donico nagodio se s hrvatskim knezom Mislavom i neretljanskim velikim županom Družakom, ali već 840. Neretljani su porazili mletačku mornaricu; 841. Saraceni su porazili zajedničku flotu Mlečana i Bizantinaca kod Taranta, a zatim su krenuli u pljačkaške pohode do Cresa i Adrije, što su ponovili i 842. Neretljani su 846. došli do mjesta Caorle. Ovi događaji, zabilježeni u kasnijim kronikama i prepričavani kroz generacije, svjedoče o teškoćama u razvoju mletačke pomorske sile. Venecija-Rialto je u razvoju i postalo joj je jasno da mora uspostaviti nadzor nad cijelim Jadranom, kako ne bi ostala ograničena samo na njegov sjeverni dio i kako ne bi bila prepuštena na milost i nemilost onima s nešto boljom flotom.

Bizantsko preuzimanje Taranta 880. godine okončalo je saracensko prisustvo na ulazu u Jadran te je došlo do veće stabilnosti na moru, što je Venecija iskoristila kako bi 881. napala Comacchio. Na dalmatinskoj obali, sve samostalnije mletačko djelovanje ipak je pažljivo pratilo bizantsku politiku. S Hrvatima i Neretljanima bilo je sporova i kompromisa. Jedan od posljednjih sukoba dogodio se 887. i u njemu je poginuo dužd Pietro I. Candiano koji je vodio malu flotu protiv Neretljana. Nakon toga, kroz više desetljeća, uslijedila je razboritija politika Mlečana. Venecija je ipak jačala i bila je priznato bizantsko vojvodstvo na jadranskom prostoru i šire. Trgovinska djelatnost je napredovala te je Venecija postala posrednikom u robnoj razmjeni između dvorova

Sl. 38. Veduta grada Rijeke, crtež J. W. Valvasora, 1689.

na padanskom prostoru i Istoka. Pored toga, mletačka kovnica je počela djelovati oko 820., a kovanice sv. Marka su se proširile Jadranom preklapajući se s bizantskim, karolinškim i arapskim novcem, dok je industrija soli omogućila razvoj dodatnih gospodarskih međuzavisnosti između laguna i unutrašnjosti te laguna i prekomorja⁸².

Između 887. i 931. Venecija je ušla u fazu relativne političke stabilnosti i afirmacije. Jednom je epizodom potvrdila svoju sposobnost neovisnog djelovanja na balkanskom poprištu koje se preobražavalo. Humski knez Mihajlo, *dux Sclavorum*, vladar na području koje odgovara približno današnjoj Hercegovini, oteo je 912. sina dužda Pietra Badoera prilikom njegovog povratka iz Carigrada gdje je bio u službenom posjetu, te ga predao bugarskom caru Simeonu. Ovim su činom Bugari željeli pokazati Bizantu svoju snagu, a indirektno su tu namjeru imali i humski slaveni. Jasno je kako su u sklavinijama (Hrvatska, Hum, Duklja, Raša, Bugarska) Mlečani smatrani bizantskim izdankom. Međutim, Venecija je samostalno riješila slučaj i platila otkupninu. Upečatljiva je prisnost kojom je Venecija djelovala na geografski udaljenim mjestima, dok su u njejoj neposrednoj blizini, odmah nakon laguna, odnosi bili drukčiji.

Istra, ponekad označena markom, bila je minorno područje Svetog Rimskog Carstva: od 814. (godina smrti Karla Velikog) dio je Furlanske marke; od 843. u sastavu je Akvilejske marke unutar Kraljevine Italije kao dio carstva koje je pripalo lotarinškoj liniji; zatim pripada veronskoj i akvilejskoj krajini (Furlanija) koju je 952. Otto II Saksonski dodijelio u feud svom bratu Henriku Bavarskom. Dakle, ova mala jadranska knežija, u sastavu većih teritorijalnih pokrajina na sjeveroistoku Italije, postala je dijelom njemačkog kraljevstva i bila je pod nadležnosti germanskih feudalnih dinastija⁸³. Još se jedan prelazak dogodio 976. kada je poluotok zajedno s Furlanijom ušao u sastav vojvodine Koruške. Nakon tisućite godine, istovremeno s rasparčavanjem velikih njemačkih vojvodstva, od Koruške su nastale pogranične marke, odnosno markgrofovije Kranjska (područje oko današnje Ljubljane) i Istra (na krajnjem jugoistoku Njemačke). Iz 1062. potječe jedan siguran izvor u kojem se Istra više ne navodi kao podređeni subjekt, već kao *marchia Histria*, markgrofovija, dakle samostalni entitet unutar carstva. Bila je to relevantna uloga koja je možda proizlazila iz pomorskog potencijala markgrofovije, ali je Istra i dalje bila vezana za Kranjsku kroz osobu zajedničkog markgrofa Ulricha iz kuće Weimar. Međutim, u 11. stoljeću Istra je bila prilično udaljena za njemački carski suverenitet. Političku

⁸² G. Ortalli, „Il ducato e la ‘civitas Rivoalti’: tra carolingi, bizantini e sassoni“, u *Storia di Venezia*, tom 1., *Origini, Età ducale*, ur. L. Cracco Ruggini, M. Pavan, G. Cracco, G. Ortalli, Istituto dell’Enciclopedia italiana Treccani, Roma, 1992., str. 725-789.

⁸³ B. Benussi, *L’Istria nei suoi due millenni di storia*, Centar za povijesna istraživanja - Rovinj, Rovinj, 1997., (Trieste, 1924).

stvarnost na Sjevernom Jadranu uvjetovala je Venecija, formalno je to još uvijek bio bizantski komadić zemlje uklinjen između pokrajina Svetog Rimskog Carstva. Sporazum iz 932. svjedoči o potrebi Venecije i istarskih zajednica za formalnim međusobnim odnosima. Njime su Venecija i Kopar dogovorili suradnju u slučaju „bilo kakve nedaće“, a ponovo su uspostavljeni naredne godine i dobri odnosi između Mlečana i istarskih komuna predvođenih njihovim gospodarom, akviljeskim markizom Winterom, a koji su bili narušeni zbog prijepora i sukoba oko mletačkih trgovačkih aktivnosti. Ovo nas navodi na zaključak kako je 939., u godini smrti dužda Pietra II. Candiana, onaj dio Jadrana sjeverno od linije Ravenna-Pula već bio pod mletačkom kompetencijom, kako vojnom tako i barem djelomično pomorskom i trgovačkom. *Što se tiče Istre*, Venecija je već tada djelovala za svoj račun, iako je pošivala politički suverenitet germanskog cara. Za razliku od toga, u Dalmaciji je djelovala potpuno subordinacijski u odnosu na Bizant. Kada je 948. intervenirala s 33 broda i Neretljanima nametnula sporazum uz pomoć oružja, Venecija je još uvijek djelovala kao naoružana ruka Bizanta. S mletačke perspektive, dakle, već sredinom 10. stoljeća sjevernojadranski prostor je postajao intimniji, iako je još uvijek bio u zajedničkom suživotu s germanskim vladarima, *što je bilo sasvim drugačije* u odnosu na Srednji i Južni Jadran koji su i dalje bizantski u potpunosti.

U Dalmaciji se novi kvalitativni pomak dogodio tisućite godine tijekom vojne ek-

Sl. 39. Veduta grada Senja - Zeng, oko 1690.

spedicije dužda Pietra II. Orseola⁸⁴. Priprema te operacije usklađena je s Bizantom koji je iste godine bio angažiran protiv Bugarske. U biti, mletačka ekspedicija je bila diverzantska akcija kojom su željeli ugroziti zapadni bok sklavinija i time spriječiti njihovo eventualno pomaganje Bugarima. Zasigurno je Venecija iskoristila ovu priliku kako bi potvrdila svoju pomorsku prevlast i sve veću vladavinu nad morem u Istočnom Jadranu, zahtijevajući poštovanje i od dalmatinskih općina, tada bizantskih podanika, i od raznih Hrvatskih i Neretljanskih velikodostojnika. Venecija i Bizant zajedno su pokazali svoju vlast nad morem. Bio je to važan trenutak, u jednom dugom periodu, kojim se ta bizantska pomorska prevlast mijenjala u korist Venecije⁸⁵. Za područje današnje Albanije, u cijelom razdoblju ranog srednjeg vijeka, nemamo vjerodostojnih podataka⁸⁶. Tek su nedavna arheološka iskapanja potvrdila određeni kontinuitet naseljenosti duž obalnog pojasa, kojeg treba povezati s bizantskim prisustvom kod Vlore. Ništa se ne zna o stanovništvu u unutrašnjosti, osim da je postojala stalna naseljenost što potvrđuju studije iz povijesne lingvistike. Zasigurno su albanska područja od 917. do 1019. bila u sastavu Bugarskog carstva koje se u tom kratkom razdoblju protezalo do jadranske obale, ali su već od 1030. godine ovi teritoriji ponovo pod bizantskom vlašću.

Sl. 40. Veduta Raba, otoka pored Kvarnera, iz djela *Universus terrarum orbis* Raffaella Savonarole, 1713.

⁸⁴ Venezia e la Dalmazia anno Mille. Secoli di vicende comuni, ur. N. Fiorentin, Regione Veneto, Canova, Treviso, 2002.

⁸⁵ Cessi, *La repubblica di Venezia e il problema adriatico*; E. Crouzet-Pavan, *Venise triomphante. Les horizons d'un mythe*, Albin Michel, Paris, 1999.

⁸⁶ *Historia e popullit shqiptar*, Botimet Toena, Tiranë, 2002, tom 1.

Od 11. do 15. stoljeća

Od 11. stoljeća Jadran se pretvara u Venecijanski zaljev i s takvim je nazivom naveden u izvorima od 12. stoljeća pa na dalje⁸⁷. Venecija je grad, pomorska i trgovačka sila i može spriječiti razna gusarstva i osigurati stabilnost na pravcima trgovinskih razmjena. Istarski su se gradovi prilagodili takvom stanju i priznali sporazumom pomorski primat Venecije. U dalmatinskom kontekstu, bizantski su gradovi gledali na kraljevinu Hrvatsku kao na alternativu. Prelazak hrvatske krune pod vlast ugarskih kraljeva iz dinastije Arpadovića 1102., ojačao je snagu tako uvećane kraljevine i otvorio dugo razdoblje sukoba i borbi s Venecijom zbog prevlasti nad dalmatinskim gradovima. Neki od njih su još uvijek formalno bizantski, ali su zahvaćeni procesom komunalnog razvoja i žele zadržati što veći stupanj samostalnosti⁸⁸. Na Sredozemnom bazenu uzdrmanom križarskim ratovima i sve jačom ekonomskom ulogom Bizanta, Veneciji je postao neophodan čvrst posjed na dalmatinskoj obali, bez konkurenata. Suverenitet Carigrada se na tom prostoru održao puno duže nego što se općenito smatra. Još je 1067. u Zadru vladao bizantski velikodostojnik, carski protospatar Lav, a postojao je i katepan koji je zapovjedao vojnim postrojbama. Tek je 1070., nakon povlačenja katepana zbog službe u drugim dijelovima carstva, počelo postepeno opadanje bizantske vlasti⁸⁹. Dalmatinske su općine 1075. pozvale normanskog kneza Amica di Giovinazza da preuzme nadzor nad pokrajinom⁹⁰. U tom spletu interesa između Hrvatske, bizantske Venecije, papinstva i Normana iz Apulije, papa Grgur VII. priznao je Hrvatsku kao kraljevinu i Dalmaciju kao njenu pokrajinu⁹¹. Bizantska vlast se čvršće održala u južnijim predjelima Jadrana. Duklja, koja odgovara današnjoj Crnoj Gori, ostala je podčinjena Carigradu sve do 1204. Ovo se područje od 1035. nazivalo Zetom i imalo je veliki stupanj samostalnosti⁹². Najznačajnije mjesto bilo je Bar. Nekad mitropolijsko sjedište pravoslavne crkve i glavni grad Duklje i Zete, Bar je postao sjedištem katoličke nadbiskupije 1089. na temelju odluke pape Grgura VII. te je bio u tijesnoj vezi s biskupijom u Bariju. Još južnije, Drač je bio bizantsko uporište koje su Bugari kratko zauzeli od 989. do 1005. Nakon tisućite godine zabilježeni su narodni ustanci u Zeti i na području koje se

⁸⁷ J.-C. Hocquet, *Venise et la mer, 12.-18. siècle*, Fayard, Paris, 2006.

⁸⁸ T. Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje. Prostor, ljudi, ideje*, Školska knjiga, Zagreb, 2007. (1997.).

⁸⁹ G. Praga, *Storia di Dalmazia*, Dall'Oglio, Milano, 1981., str. 71-85. Vidi još: G. Ravegnani, *Bisanzio e Venezia*, il Mulino, Bologna, 2006.

⁹⁰ J. Dusa, *The medieval Dalmatian episcopal cities. Development and transformation*, P. Lang, New York, 1991.

⁹¹ N. Budak, T. Raukar, *Hrvatska povijest srednjeg vijeka*, Školska knjiga, Zagreb, 2006.

⁹² *Istorija Crne Gore*, tom 1., *Od najstarijih vremena do kraja XII vijeka*, Redakcija za istoriju Crne Gore, Titograd, 1967.

Sl. 41. Veduta otoka i grada Paga, djelo G. Rosaccija, 1606.

tada počinjalo nazivati Albanijom, odnosno *Arberiom*⁹³.

Nadzor nad dalmatinskim gradovima bio je predmet spora tijekom cijelog 12. stoljeća između Venecije, Ugarsko-Hrvatske i Bizanta. Značajan je bio napad ugarskog kralja Kolomana 1107. protiv gradova Raba, Zadra i Splita. Uslijedili su mletački napadi. U službenom tumačenju značili su zaštitu carigradskih prava, ali u stvarnosti su bili usmjereni na proširenje hegemonije s mora prema nastajućim komunama. Posljednje razdoblje bizantskog suvereniteta nad dalmatinskim gradovima bilo je u godinama 1180.-1185.⁹⁴ Mlečani, u zamisli širenja na Egejsko more i Levant, željeli su konačno podčiniti Zadar jer su ga smatrali ključno važnim. U listopadu 1202., istodobno s četvrtim križarskim pohodom, Mlečani i *Franački* križari izveli su operaciju opsjedanja dalmatinskog grada i primorali ga na kapitulaciju. Nakon tog događaja Zapad je osvojio Bizant u travnju 1204. Bila je to prekretnica za Sredozemlje, Balkan i naravno za Jadran. Prevlast Venecije se tada proširila na dalmatinske otoke i na Dubrovnik. Mlečani su 1205. dobili Drač i Krk, a 1207. Kandiju (Kretu). Duždevi su preuzeli titulu „gospoda četvrtog dijela i polovice Latinskog carstva“⁹⁵. Od 1202.-

⁹³ A. Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie au Moyen Âge. Durazzo et Valona du XIe au XVe siècle*, Institute for Balkan studies, Thessalonique, 1981.; *Historia e popullit shqiptar*, tom 1.

⁹⁴ L. Steindorff, *Die dalmatinischen Städte im 12. Jahrhundert. Studien zu ihrer politischen Stellung und gesellschaftlichen Entwicklung*, Böhlau, Köln-Wien, 1984.

⁹⁵ *Quarta crociata. Venezia, Bisanzio, impero latino*, ur. G. Ortalli, G. Ravegnani, P. Schreiner, Istituto veneto di scienze, lettere ed arti, Venezia, 2006. (2 toma).

Sl. 42. Vedute Šibenika i Poreča, autori G. Braun i F. Hogenberg, iz djela *De praecipuis, totius universi urbibus*, 1575.

1204. do 1358. možemo govoriti o prvoj sustavnoj vladavini Mletačke Republike nad Dalmacijom, iako je to razdoblje obilježeno raznim ustancima podčinjenih gradova. Moguća alternativa prema Ugarsko-Hrvatskoj kraljevini i ostvarljivost većih komunalnih autonomija podijelili su stanovništvo dalmatinskih gradova na prougarske i mletačke frakcije. Istovremeno, veliki kulturološki utjecaj imalo je širenje najprije franjevačkog reda, a potom i dominikanskog u 13. i 14. stoljeću. Prvi franjevački samostani utemeljeni su u Zadru, Trogiru, Splitu i Dubrovniku.

Istra, marka Akvilejske patrijarhije od 1209., prelazila je dio po dio pod vlast Venecije, a počela je s prisegom vjernosti Poreča 1267. godine⁹⁶. Izravnim mletačkim uplitanjem nastojalo se onemogućiti širenje Goričkih grofova, moćne velikaške obitelji s posjedima u Tirolu, Gorici i Istri. Istarska su mjesta redom iskazala odanost Veneciji: Umag 1269., Novigrad i Sv. Lovreč 1271., Motovun 1275., Kopar je podčinjen nakon sukoba s Goriškim grofovima 1279., a Piran i Rovinj su prisegnuli vjernost 1283. Unatoč neposlušnosti Kopra u dva navrata, Mletačka republika je nametnula svoju dominaciju, a nakon pokoravanja Pule 1331. uspostavila je potpuni nadzor nad istarskom obalom. U izvorima s kraja 13. stoljeća prvi put se spominje Rijeka: *Terra Fluminis Sancti Viti*. Rijeka, nastala na ruševinama antičke Tarsatike, počela se pojavljivati kao pomorski gradić u feudalnom posjedu Devinske gospode. Nalazila se na mjestu križanja raznih tradicionalnih trgovinskih puteva prema Kvarneru. U 13. i 14. stoljeću su se od Krasa do Albanije razvile razne privatne kneževine i vlastelinstva: male moćne državice u unutrašnjosti primorja. Pri tome mislimo na Goričke grofove, Devinsku gospodu i hrvatske velikodostojnike Šubiće koji su nadzirali široko područje između Hrvatske i Bosne. Na južnom jadranskom primorju postojali su prilično veliki teritorijalni sklo-

⁹⁶ G. De Vergottini, *Lineamenti storici della costituzione politica dell'Istria durante il Medioevo*, Società istriana di archeologia e storia patria, Trieste, 1974., (Roma, 1924).

Sl. 43. Veduta Skradina G. Rosaccija, izdana 1606.

povi iz kojih su nastale kraljevine. Arberia, s glavnim gradom Krojom, bila je posjed velikaške obitelji Progon koja je ojačala 1208.-1210. i zatim postala vazalom Epirske despotovine. Nešto sjevernije je 1217., kao posljedica nestanka bizantskog carstva (1204.), stvorena kraljevina Srbija pod Stefanom Prvovjenčanim. Već je s njegovim ocem Stefanom Nemanjom, oko 1180. Raška proširila svoj nadzor nad Zetom i došla do Jadrana. U više navrata tokom 13. i 14. stoljeća, unatoč periodičnim unutarnjim krizama, kraljevina Srbija se širila prema jugoistoku (područja današnje Albanije i Makedonije) i uključila u svoj sastav nekad bizantski grad Skoplje⁹⁷. Raška, odnosno povijesna Srbija, preobrazila se na gospodarskom planu zahvaljujući dolasku kolonista, saksonskih rudara i razvoju rudarske industrije plemenitih metala: zlata, srebra, bakra, kositra i olova. Uslijedilo je, na poticaj vladara, kovanje službenog i neslužbenog novca, što je pogodovalo ekonomskom rastu. Gradovi Dalmacije i Albanije imali su koristi od te pozitivne konjunktore.

Kraljevina Albanija, više je to bila imenom nego u stvarnosti, nastala je 1271. voljom Karla Anžuvina, kralja Sicilije. Južni dio primorja postao je predmetom suprotstavljenih političkih ciljeva. Kraljevina je trajala do 1286., kada su Bizantinci s Andronikom II. Paleologom osvojili, za kraći period, albansku zemlju. Već su 1296. ta područja došla pod Srbiju koja je, također, stigla do Drača. Grad se vratio pod vlast Anžuvina 1304.

⁹⁷ *Istorija srpskog naroda*, tom 1., *Od najstarijih vremena do maričke bitke (1371.)*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1981.; S. M. Ćirković, *Srbi u srednjem veku*, Idea-Službeni glasnik, Beograd, 1995.; S. M. Ćirković, *The Serbs*, Blackwell, Malden (Ma), 2004.

Do 1331. jugoistočno jadransko primorje bilo je podijeljeno između Srbije (sjever), Anžuvinske kraljevine Albanije (Drač) i Bizanta (jug). Srpski car Dušan je u razdoblju 1331.-1355. nametnuo svoju vlast nad cijelom Albanijom, s izuzetkom Drača. Srpska država je dosegla u desetljeću 1346.-1355. vrhunac proširivši se na poluotok Halkidiku i na Tesaliju. Nakon Bugarskog carstva u 10. stoljeću stvorena je druga balkanska sila, iako je trajala kratko. Nakon Dušanove smrti carstvo je podijeljeno na manje kneževine i vlastelinstva na cijelom srpskom, albanskom i makedonskom području. Mnogobrojnost lokalnih moćnika olakšala je osmansku ekspanziju. Turci su upotrebom sile u bitkama na Marici (1356.) i na Kosovu polju (1389.) i ugovorima o vazalstvu proširili svoju interesnu sferu na Bugarsku i Srbiju i postavili temelje za stvaranje *Rumelije*, što je bilo ime za europske kršćanske posjede Osmanskog carstva. Nakon razbijanja kraljevine Srbije uslijedilo je razdoblje nestabilnosti. U drugoj polovici 14. stoljeća nastala je, na granici između srpskog pravoslavlja i katoličanstva, Bosanska kraljevina s osobitim vjerskim svjetom, tolerantnim prema hereticima kao što su to bili katari i s rasprostranjenim sinkretizmom⁹⁸.

Sl. 44. Veduta Grada Šibenika. Glavni grad Okruga u mletačkoj Dalmaciji, 17. st. (?)

⁹⁸ M. Ančić, *Na rubu Zapada. Tri stoljeća srednjovjekovne Bosne*, Hrvatski institut za povijest, Dom i svijet, Zagreb, 2001.

Parcelacije na kneževine i vlastelinstva i odsutnost snažne središnje vlasti nisu, naravno, karakteristike samo Balkana u kasnom srednjem vijeku⁹⁹. Prisutnost takvih tendencija vidljiva je i u ostatku Europe. Cijelo područje od Julijskih Alpa do Epira obilježeno je germanskim, slovenskim, hrvatskim, bosanskim, srpskim, crnogorskim i albanskim velikaškim posjedima. U Hrvatskoj se spominju Šubići (između Ravnih kotara i Bribira), Frankopani (Krk), Babonići (Slavonija i današnja sjeverozapadna Bosna) i Nelipići (područje oko rijeke Cetine u Dalmaciji). Bile su to plemićke obitelji koje su se otimala za titulu bana, odnosno prvog velikodostojnika u kraljevini Hrvatskoj (kralj je ugarski)¹⁰⁰. Hrvatski plemići Šubići dobili su 1293. titulu bana Hrvatske i Dalmacije, a zatim su proširili svoju vlast i na Bosnu. Primljeni su u građanstvo Venecije 1314. Južnije, između današnje Crne Gore i Albanije, od 1361. afirmiraju se Balšići koji su putem feudalnih odnosa uspjeli uz sebe vezati mnoge vazale. U kasnom 14. stoljeću, iz nastajućeg crnogorskog plemstva istaknula se obitelj Crnojević. Pod Balšom III., koji je umro 1421., Zeta je stekla značajnu samostalnost u odnosu na Srpsku despotovinu i obnovila svoju vlast na području današnjeg crnogorskog primorja u periodu od 1421. do 1459.¹⁰¹

Rascjepkanost unutrašnjosti Istočnog Jadrana na mnogobrojne feudalne državnice omogućila je jačanje Venecije. Tome je, također, pridonijelo i pojavljivanje na političkoj sceni subjekata udaljenijih od Jadrana, pa tako Osmanlije dolaze s juga, a Habsburgovci sa sjevera. Albert IV. Gorički, vlasnik središnje Istre s titulom Istarskog kneza, sklopio je 1354. sporazum s Habsburgovcima kojima je, zbog pokrića dugova, zauzvrat ustupio sva prava na svoje posjede jer nije imao nasljednike¹⁰². Ugovor je obnovljen 1364., a stupio je na snagu njegovom smrću 1374. Od tada počinje vladavina Habsburgovaca nad unutarnjom Istrom (Pazin) i traje čak 544 godine, sve do listopada 1918. Gotovo isto se dogodilo i s Trstom. U rujnu 1382., nakon raznih nemira unutar grada i prevage proaustrijski orijentirane frakcije, komuna je priznala vlast Leopolda III. Sporazum o vjernosti je ispregovaran s Austrijancima te je Trst dobio veći stupanj samostalnosti, za razliku od istarskih općina koje su pripadale Veneciji. Pored toga, Trst je dobio i garanciju vojne zaštite u slučaju bilo kakvih mletačkih prohtjeva. Od tog su trenutka Habsburgovci uspostavili izravan nadzor nad Istarskom knežijom i nad Trstom te neizravan nad knežijom Devinske gospode (od 1399. u posjedu dinastije Walsee) nakon što je Hugo Devinski 1366. postao vazalom

⁹⁹ J. V. A. Fine, *The late medieval Balkans. A critical survey from the late twelfth century to the Ottoman conquest*, University of Michigan Press, Ann Arbor (Mi), 1987.

¹⁰⁰ Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje; Croatia in the late Middle Ages and the Renaissance*, Philip Wilson Publishers, Školska knjiga, Croatian Academy of Sciences and Arts, London-Zagreb, 2008.

¹⁰¹ *Istorija Crne Gore*, tom 2., *Od kraja XII do kraja XV vijeka*, Redakcija za istoriju Crne Gore, Titograd, 1970.; *Istorija srpskog naroda*, tom 2., *Doba borbi za očuvanje i obnovu države (1371.-1537.)*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1981.

¹⁰² P. Štih, *The Middle Ages between the Eastern Alps and the northern Adriatic. Select papers on Slovene historiography and medieval history*, Brill, Leiden-Boston, 2010.

austrijskih vojvoda Alberta III. i Ludwiga III. Njegovi su se posjedi protezali od Devinskog dvorca preko Krasa do Kastavskog dvorca i tadašnjeg lučkog gradića Rijeke. Ali, vratimo se Veneciji i Dalmaciji. Između 1204. i 1358. ne može se govoriti o postojanju mletačke Dalmacije u smislu jedne definirane pokrajine. Više se tu radi o raznim posjedima: 1204. su pokoreni Zadar i Dubrovnik, a ovaj posljednji je već vladao Mljetom i Lastovom; Korčula je postala mletačkom 1254. i dodijeljena je na upravljanje plemićima Zorzi, dok su tek 1278. Brač i Hvar prisegnuli vjernost. Ne može se govoriti niti o čvrstoj kontroli nad ovom regijom, ako uzmemo u obzir Omiške gusare iz grada koji je u vlasti knezova Kačić. Nakon neuspjele venecijanske urote Baiamonta Tiepola koji je pobjegao u Hrvatsku, u Nin, ojačao je mletački pritisak na primorske gradove. Sukobi sa Šubićima, Mladinom i Jurjem, gospodom Splita, Omiša, Klisa i Nina, naveli su Trogir i Šibenik da iskažu odanost Mlečanima 1322., a zatim su isto učinili Split i Nin 1327.¹⁰³. Međutim, razni ustanci i pojavljivanje ugarskog kralja Ludovika I. iz dina-

Sl. 45. Donji Obrovac u Dalmaciji, P. Mortier, Amsterdam, 1704.

¹⁰³ Praga, *Storia di Dalmazia*, str. 113-130.

stije Anževinaca na dalmatinskoj sceni doveli su 1356.-1358. do raspada te konstrukcije. Mirom u Zadru 1358. Venecija je sve svoje dalmatinske posjede morala ustupiti Ugarskoj. Time je izgubila svoje luke na potezu od najjužnijeg rta Istre do Egejskog mora. Započelo je teško razdoblje za grad na laguni¹⁰⁴.

U ratu za Chioggia (1379.-1381.) protiv Genove, Venecija je riskirala gubitak svega, pa i vlasti na Sjevernom Jadranu. Bio je to jedan od težih trenutaka u povijesti Mletačke države. Možda je samo poraz kod Agnadella 1509. bio neugodniji. Rat je, iako dramatično iskustvo, na neočekivan način pružio priliku za ponovni uzlet. Nakon što je 1381. sklopljen mir s Genovom, *Comune Veneciarum* nije gubio vrijeme za rekonstrukciju svojeg zaljeva, a započeo je s Južnim Jadranom. Najprije je 1386. zadobiven Krk, zatim 1393. Drač, a godinu dana kasnije i Lješ; potom su

¹⁰⁴ G. Cozzi, M. Knapton, *La Repubblica di Venezia nell'età moderna. Dalla guerra di Chioggia al 1517*, Utet, Torino, 1986., (Storia d'Italia, dir. da G. Galasso, XII/1).

dobiveni Skadar 1396. i Drivast 1397. Ulcinj, Budva i Bar su osvojeni 1405.-1406. i ostali su mletačkim posjedom do 1412., a konačno su vraćeni 1421. Paralelno sa širenjem do Brescie i Bergama na Apeninskom poluotoku te učvršćivanjem u Istri (stjecanjem Labina i Buzeta), Venecija je od 1409. do 1420. ponovo preuzela Dalmaciju. Prava na Zadar, Pag, Vranu i Novigrad kupljena su za 100.000 dukata od Ladislava Napuljskog, što je prouzrokovalo rat s carem Žigmundom (Sigismund) Luksemburškim od 1409. do 1411., ali je on ipak na kraju morao odustati. Obnovljeni su ugovori o vjernosti s Cresom, Osorom, Ninom i Rabom 1409., Splitom, Bračom i Korčulom 1420. i Hvarom 1421. Novi su sklopljeni s Kotorom 1420. i Paštrovićima 1423., dok je Šibenik vojno osvojen 1412., a Trogir 1420. Dubrovnik je ostao nezavisan, a Republikom postaje 1402. Formalno je vezan za Ugarsko kraljevstvo (od 1358.) i zahvalan Srpskoj kraljevini i potom despotovini, a nakon propasti srpske države u tributarnom je odnosu s Osmanskim carstvom od

Sl. 46. Opća veduta Dubrovnika, kombinirana s onom Eubeje (Negroponte na mletačkom), djelo M. Meriana, Frankfurt, 1638.

1458.¹⁰⁵ Republika sv. Vlaha se protezala na skromnom teritoriju od približno 1.500 km² na uskom kopnenom pojasu između Boke kotorske (na zapadu) i poluotoka Pelješca. Grad je dobivao osnovne namirnice, žitarice i povrće sa slabo plodnih ravnica područja Konavala i Astarée. Kod Stona su se nalazile povijesne solane. Na moru, u sastavu Republike je bilo malo otočje Elafita te slabo naseljeni otoci Mljet i Lastovo. Od 15. do 18. stoljeća na području Republike živjelo je oko 30.000 stanovnika, dok je u samom gradu Dubrovniku nastanjeno između 6.000 i 7.000 duša¹⁰⁶. Njegov vladajući stalež bio je veoma značajan i na nivou bilo koje plemićke klase iz velikih gradova europskog Sredozemlja. Bili su uključeni u talijanski svijet, dok su s

Sl. 47. Prikaz Kotorskog zaljeva P. Mortiera, Amsterdam, 1704.

¹⁰⁵ B. Krekić, *Dubrovnik in the 14th and 15th centuries. A city between East and West*, University of Oklahoma Press, Norman (Ok), 1972.; Isti, *Dubrovnik. A Mediterranean urban society, 1300-1600*, Variorum, Aldershot-Brookfield (Vt), 1997; Isti, *Unequal rivals. Essays on relations between Dubrovnik and Venice in the thirteenth and fourteenth centuries*, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, Zagreb-Dubrovnik, 2007.

¹⁰⁶ N. Vekarić, *Stanovništvo poluotoka Pelješca*, Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Dubrovnik, 1992.-1993., (2 toma).

Sl. 48. Plan Budve iz knjige *Put iz Venecije do Carigrada* G. Rosaccija, 1606.

balkanskim krugom njegovali prisne odnose. Unatoč maloj veličini, impresionira velika gospodarska živahnost i diplomatska dinamičnost ovog grada-države.

Petnaesto je stoljeće razdoblje definitivne afirmacije Mletačke Republike na Istočnom Jadranu. Niz mletačkih gradova i otoka protezao se od Kopra, Pule, Zadra, Splita, preko velikih otoka Hvara i Korčule do Kotora, Bara, Ulcinja, Drača i Krfa, dakle kroz Istru, Dalmaciju, Albaniju i Jonsko more. Veze svakog pojedinog mjesta s Venecijom temeljile su se na istim zakonima upravljanja komunalnim životom, a koji su bili plod duge i precizne statutarne politike pokrenute još u 13. stoljeću. Postojala je društvena i vjerska praksa u djelovanju rasprostranjenih bratovština koje su imale snažne sličnosti s onim venecijanskim, kao i sve veća jezična istovjetnost nakon što se afirmirao venetski jezik kao *lingua franca*. Postojala je iznad svega i morska komunikacija koja je činila srodnima i udaljena mjesta¹⁰⁷.

Jadran je bio veliki put, a gradovi Istočnog Jadrana bili su predgrađe Venecije, kao da se radi o jedinstvenoj urbanoj cjelini¹⁰⁸. Oko te pretežito urbane osi mletačka vlast se proširila na susjedne feude i na ruralne saveze. Prejasna Republika je pokrenula uspostavu veza lojalnosti s lokalnim moćnicima u Zeti, odnosno Crnoj Gori, s porodicama Crnojević i Juras te u Albaniji s klanovima Dukagjini, Kastrioti, Topija, Zenebishi. Time

¹⁰⁷ M. Šunjić, *Dalmacija u XV. stoljeću. Uspostavljanje i organizacija mletačke vlasti u Dalmaciji u XV. stoljeću*, Svjetlost, Sarajevo, 1967.; *Gli accordi con Curzola, 1352-1421*, ur. E. Orlando, Viella, Roma, 2002.

¹⁰⁸ Ivetic, *Un confine nel Mediterraneo*.

Sl. 49. Veduta Bara u graviri G. Rosaccija iz djela *Put iz Venecije do Carigrada*, 1606.

je ostvarila onaj pluralitet odnosa koji je prisutan i na mletačkim posjedima na talijanskom području i pokazala moć prilagođavanja oblicima lokalnih vlasti i na Balkanu. Venecija je uspjela integrirati Istočni Jadran, staviti ga pod svoju vlast na način koji se nije pamtio od prvih stoljeća bizantske suverenosti. Suparnici Mletačkoj Republici na političko-diplomatskom planu postali su Habsburgovci, Hrvatsko-Ugarsko kraljevstvo te od 1458. i Osmansko carstvo.

Od 15. do 18. stoljeća

Osmansko carstvo je na Balkanu pronašlo novi vitalni prostor koji je upotpunjavao njihovo područje porijekla, Anatoliju. Mala Azija i Balkan izgledaju kao dvije stisnute ruke¹⁰⁹. Osmanska ekspanzija je bila postepena, ali stalna. Ostvarena je nizom prijetnji, bitaka, pregovora i sporazuma o podvrgavanju s lokalnim kneževinama. Oko 1385. Osmanlije su uspostavile nadzor nad unutarnjim dijelom Albanije, ali ne i nad primorjem na kojem su se širili Mlečani. U stvari, Osmanlije su sklopili ugovore o vazalstvu s lokalnim klanovima s albanskih planina, a taj će se sistem održati još

¹⁰⁹ T. Stoianovich, *Between East and West. The Balkan and Mediterranean worlds*, Caratzas, New Rochelle (NY), 1992.-1995., (4 toma); Isti, *Balkan worlds. The first and last Europe*, Sharpe, Armonk (NY)-London, 1994.

dugo vremena, službeno sve do 1908.-1910. Za vrijeme Mehmeda II. Osvajača, Balkan je u potpunosti pokoren. Nestali su, 1458. Srpska despotovina vod vodstvom Đurađa Brankovića, odnosno ono što je ostalo od srednjovjekovne Srbije, 1463. Bosansko kraljevstvo, zatim kneževina obitelji Balšić koja je vladala albanskom nizinom i uzvisinama sve do Skadra, te kneževina Hrvoja Vukčića, zvanog Herceg, koja se protezala na današnju Hercegovinu¹¹⁰. Upravo je tada ova pokrajina dobila ime Hercegovina. Slučaj Jurja Kastriotića Skenderbega, prvotno osmanskog podanika, zatim albanskog kneza koji je želio stvoriti samostalnu kneževinu, u čemu su ga spriječile Osmanlije, dokazuje kako u politčkoj viziji Istanbula više nije bilo prostora za samostalne entitete¹¹¹. Dubrovnik je bio jedini tolerirani izuzetak.

S nestankom utvrđenih hijerarhija vlasti koje su proizlazile iz odnosa s tada već nepostojećim vladarima, na cijelom Zapadnom Balkanu, odmah pored Istočnog Jadrana, planinskim područjima su ovladali klanovi, bratstva i plemena onih stanovnika što su se u izvorima općenito nazivali Vlasima ili, po mletačkoj definiciji, Morlacima. Takvo se društveno uređenje nametnulo na brdovitim predjelima, dok su u dolinama duž rijeka i u rijetkim ravničarskim područjima Osmanlije obnovili rimske putove, izgradili mostove, utemeljili nove gradove kao što su Sarajevo, Mostar, Travnik, Banja Luka, Elbasan te ojačali neke prijašnje kao što su Skadar i Skoplje¹¹². Ti su gradovi zadržali, pod drugim oblicima, onu tipičnu multikulturalnost gradova-rudnika Srbije i Bosne u razdoblju od 13. do 15. stoljeća.

Osmansko urbano naselje bilo je istovremeno upravno, vojno i gospodarsko (trgovačko i porezno) središte i skup različitih vjerskih i društvenih zajednica koje su živjele u odvojenim četvrtima, odnosno mahalama¹¹³. Pojavio se, dakle, novi urbanizam koji izražava drukčije društvo, novu društvenu organizaciju, nove ustanove i obaveze, ažuriranu mrežu puteva za carske potrebe. Istovremeno se zbiva redefinicija planinskih društava, u kojima dolazi do povratka onim društvenim modelima što su prethodili uspostavi kneževina u 13.-14. stoljeću. Bio je to složen proces, obilježen pregovorima o podjeli vlasti između novih osmanskih vlastodržaca i preostalih lokalnih elita, podržavan ratnom ekonomijom i napredovanjem prema Hrvatskoj, Ugarskoj i Dalmaciji u razdoblju od 1470. do 1540. Taj je fenomen zahvatio sve stanovnike u unutrašnjosti Jadrana, bilo kao aktivne članove vojnih ekspedici-

¹¹⁰ *Istorija srpskog naroda*, 2. tom, *Doba borbi za očuvanje i obnovu države (1371-1537)*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1981.

¹¹¹ O. J. Schmitt, *Skanderbeg. Der neue Alexander auf dem Balkan*, Friedrich Pustet, Regensburg, 2009.

¹¹² M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, Bošnjačka zajednica kulture Preporod, Sarajevo, 1998.

¹¹³ S. M. Džaja, *Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina. Voremanzipatorische Phase, 1463-1804*, Oldenbourg, München, 1984.

ja bilo kao zajednice emigranata¹¹⁴. U Skadarskom sandžaku za lokalno obnašanje dužnosti pregovaralo se s klanom Dukagjin, a zatim s porodicom Bushatli koji su zadržali prevlast na tom području sve do 18. stoljeća. Južnije, u Elbasanu i Beratu, stvorene su nove urbane zajednice sa stanovništvom okolnih područja i doseljenicima¹¹⁵. Ova su zbivanja preobrazila Rumeliju, zemlju kršćana, odnosno Balkan, s takvim intenzitetom koji nije zapamćen još od rimskog doba. Zapravo, Osmanlije su stvorili, u razdoblju manjem od jednog stoljeća (1450.-1540.), jedinstvenu strukturu Balkana, te je tako nastalo ono područje koje danas nazivamo Jugoistočnom Europom. Vlaško stanovništvo, nakon početnog razdoblja samostalnosti i sudjelovanja u osmanskim osvajanjima kao paravojne formacije, bili su to tzv. martolozi, izgubilo je od 1540. porezne povlastice i djelomice lokalnu samoupravu. Tada je započela njihova veća mobilnost između osmanskih, mletačkih i habsburških posjeda. Te su seobe promijenile i u konačnici destabilizirale društveno i vjersko stanje u širokom prostoru regija koje graniče sa Zapadnim Balkanom, od Istre do Štajerske i Slavonije, ali su istovremeno jezično uniformirale veliko područje od Dunava do Istre, gdje je došlo do afirmacije zajedničkog hrvatsko/srpskog štokavskog govora¹¹⁶. Ipak, jedna od izravnih posljedica spontanih iseljavanja bio je fenomen Uskoka, kršćanskih bjegunaca iz Osmanskog carstva koje su Habsburgovci koristili kao gusare i čije je uporište bio Senj¹¹⁷. Prva uskočka postrojba stigla je na Jadran iz Klisa, nakon što je ta utvrda pala u osmanske ruke 1537.

U takvoj općoj klimi, u Zeti je nastala Crna Gora, odnosno Montenegro. Tim su nazivom Mlečani označavali brdovito područje iznad Boke kotorske, Budve, Poborskog i Braićkog primorja¹¹⁸. Prethodna iskustva samostalnosti dovela su do stvaranja saveza plemena i do njihove međusobne podjele teško prohodnih teritorija koja su ostala izvan izravne osmanske kontrole. Turska vlast je morala praviti ustupke i odobriti određeni stupanj autonomije. Patrijarhalna tradicija, razgranata mreža plemenskih veza (tada je pleme Vasojevića bilo najveće), identifikacija sa srpskom pravoslavnom crkvom, blizina Mletačkih posjeda (Kotor) i Jadrana pojačali su ideju

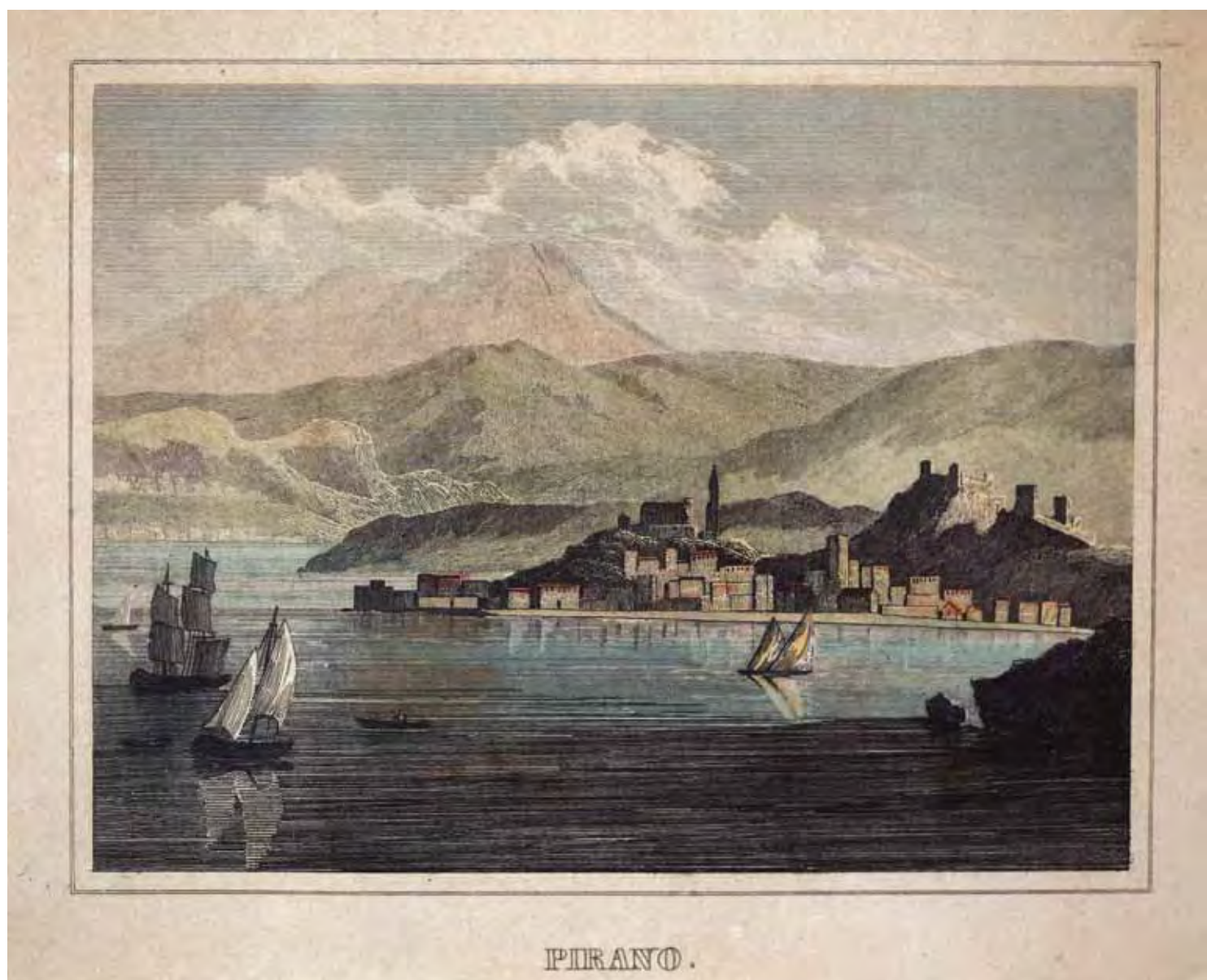
¹¹⁴ N. Moačanin, *Turska Hrvatska. Hrvati pod vlašću Osmanskog Carstva do 1791. Preispitavanja*. Zagreb, 1999.

¹¹⁵ P. Thëngjilli, *Renta feudale dhe evoluimi i saj në vise shqiptare. Shek. XVII-mesi i Shek. XVIII*, Shtëpia Botuese e Librit Universitar, Tiranë, 1990; F. Duka, *Berati në kohën osmane. Shek. XVI-XVII*, Botimet Toena, Tiranë, 2001; P. Thëngjilli, *Shqiptarët midis lindjes dhe perëndimit, 1506-1839*, Maluka, Tiranë, 2002; F. Duka, *Shekujt osmanë në hapësirën shqiptare. Studime dhe dokumente*, UET Press, Tiranë, 2009.

¹¹⁶ D. Roksandić, *Triplex Confinium ili o granicama i regijama hrvatske povijesti, 1500.-1800.*, Barbat, Zagreb, 2003; Isti, *Etnos, konfesija, tolerancija*, Prosvjeta, Zagreb, 2004. Usp. još: *Vlasi u starijoj hrvatskoj historiografiji*, ur. I. Mužić, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 2010.

¹¹⁷ C. W. Bracewell, *The Uskoks of Senj. Piracy, Banditry and Holy War in the Sixteenth-century Adriatic*, Cornell University Press, Ithaca (NY)-London, 1992.

¹¹⁸ *Istorija Crne Gore*, tom 3., *Od početka XVI do kraja XVIII vijeka*, t. 1, Redakcija za istoriju Crne Gore, Titograd, 1975.

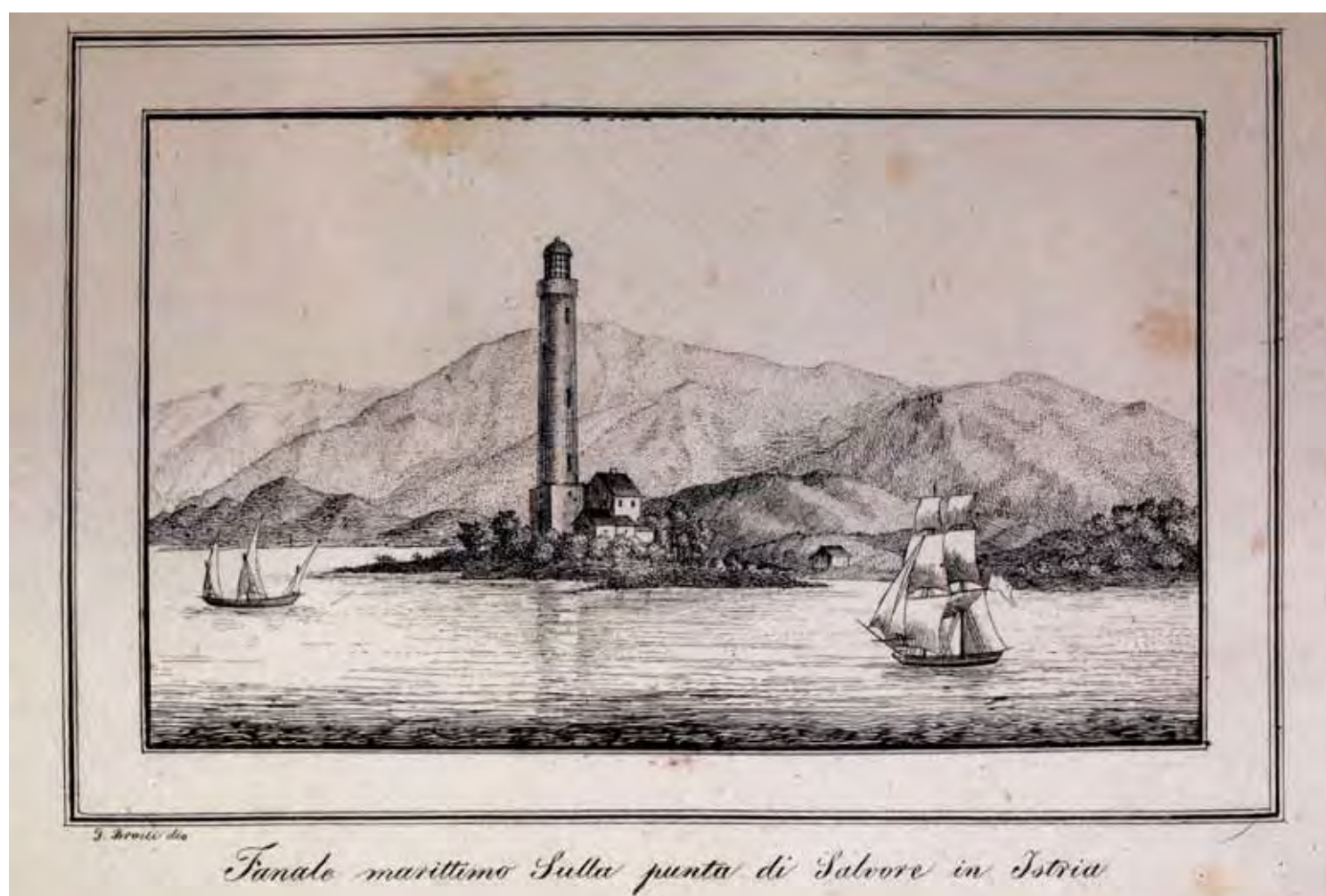

Sl. 50. Veduta Pirana, grafika s kraja 19. stoljeća.

o crnogorskoj posebnosti¹¹⁹. Crna Gora postaje arhaično mjesto, konzervativno na društvenom planu (izraz tzv. balkanskog patrijarhalnog društvenog modela) i istovremeno izolirano i svjesno odvojeno od svijeta što ga okružuje – europske Turske, Zapada kojeg predstavlja Venecija, mora.

Zaleđe, odmah uz istočnojadransko primorje, steklo je početkom 16. stoljeća obilježja jednog različitog svijeta, jednog turskog svijeta. Međutim, odnosi između primorja i zaleđa ostali su nepromijenjeni sve do druge polovice 19. stoljeća, u biti do austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine (1878.). Na primorju se odvijala tradicionalna robna razmjena: žitarice, goveda, ovce, krzna, koža i vosak za sol, ulje, vino, zanatske i luksuzne proizvode. Seljenje stoke zbog ispaše imalo je svoju logiku i svoja zemljopisna područja, bez obzira na političke granice. Dalmatinski gradovi

¹¹⁹ B. Đurđev, *Postanak i razvitak brdskih, crnogorskih i hercegovačkih plemena. Odabrani radovi*, Prosveta, Beograd, 1984; M. Dašić, *Vasojevići od pomena do 1860.*, Narodna knjiga, Beograd, 1986.

Sl. 51. Rt Savudrija, prikaz pomorskog svjetionika, crtež Giuseppea Brollija, Graz, oko 1830.

u blizini osmanskog sustava ostali su trgovačkim i putničkim čvorištima između mora i kontinenta.

Moderna povijest Istočnog Jadrana je prošla stvarnost mletačkih granica, Dubrovačke republike, habsburških izlaza na more i osmanskih posjeda, od Hrvatske do Albanije¹²⁰. Na politička kretanja utjecali su odnosi između složenih susjeda: Mletačke republike i Habsburgovaca koji su od 1527. do 1540. pridodali svojim posjedima ugarsko-hrvatsku Krunu sv. Stjepana; Venecije i Osmanlija. Između Mletačke republike i Visoke Porte bilo je jedanaest ratova, od kojih je sedam vođeno na Istočnom Jadranu: 1463.-1479., 1499.-1502., 1537.-1540., 1570.-1573., 1645.-1669., 1684.-1699., 1714.-1718.¹²¹. Zabilježeni su sukobi u Dalmaciji 1471., pored Šibenika, zatim su se borbe vodile 1500. kod Poljica, u zadarskom zaleđu, Šibeniku, Ninu i Vrani. Te su godine obilježene emigracijom lokalnog stanovništva prema Italiji, Hrvatskoj, Kranjskoj i Istri. Tokom rata 1537.-1540. kršćanska flota predvođena Andreom Doriom u više je navrata opsjedala Herceg Novi u Boki kotorskoj. Zbog pada hrvatske utvrde Klis stanje na

¹²⁰ Ivetic, *Un confine nel Mediterraneo*, str. 123-159.

¹²¹ G. Stanojević, *Jugoslavenske zemlje u mletačko-turskim ratovima XVI-XVIII vijeka*, Istorijski institut Beograd, Beograd, 1970.

mletačkim teritorijama je postalo neizvjesnije, što je pojačalo iseljavanje prema Istri. Tijekom Ciparskog rata turske vojne postrojbe su se iskrcale na otoke Hvar i Korčulu, mletačka flota je ponovo opsjedala Herceg Novi, a krajnji ishod je mletački gubitak Ulcinja i Bara. Kandijski rat je ostao zapamćen po korištenju vlaških i hajdučkih vojnih snaga protiv Osmanlija, pod vodstvom hrabrih vođa kao što je to bio Stojan Janković, ali i po masovnoj emigraciji čitavih vlaških zajednica¹²². Na kraju, ratovi 1684.-1699. i 1714.-1718. vođeni su za potrebe mletačkog širenja prema unutrašnjosti, za povećanje Dalmacije¹²³.

To su bila ratna zbivanja u dugotrajnom odnosu Mletačke republike s Velikom Portom. U razdoblju od 1420. do 1540. određene su teritorijalne nadležnosti između Venecije, Habsburgovaca i Osmanlija, dok se reduciralo prisustvo Hrvatsko-Ugarskog Kraljevstva (habsburški posjed od 1527.) na Jadranu, što je uvjetovano osmanskim pobjedom nad Hrvatima u Krbavskoj bitki u Lici 1493., te gubitkom Knina 1526. i Kliške tvrđave 1537. Mletačko-osmanski rat 1537.-1540. zapečatio je dualizam između ovih dviju sila na srednjem i južnom dijelu Istočnog Jadrana.

Ono što je činilo povijesnu Hrvatsku, a što je navedeno u mletačkim izvorima kao *Banadego* (Banovina), nestalo je kao takvo, a nadomješteno je osmanskim Bosanskim pašlukom. Ostali dio Hrvatske, *reliquiae reliquiarum olim inclyti regni Croatiae*, prešao je zajedno s Krunom sv. Stjepana pod habsburški suverenitet¹²⁴. Područje koje se označavalo kao Hrvatska pomaknuto je sjevernije u odnosu na izvorno kraljevstvo, a Zagreb koji je prije bio u sastavu Slavonije postaje glavnim gradom. Osmansko napredovanje je redefiniralo zemljopis tog prostora. Srednjovjekovna Hrvatska, susjedna Dalmaciji, je nestala (ili se pojavljivala u nekim kartama s nazivom Turska Hrvatska)¹²⁵. Slavoniju, koja se u srednjem vijeku protezala do Zagreba, su također osvojili Osmanlije i uključili je u Budimski pašaluk, upravno je podijelivši na Pakrački i Požeški sandžak. Ugarsko kraljevstvo, zajedno s Hrvatskom kojom je vladao ban biran iz redova hrvatskog plemstva, svedeno je na tanki teritorijalni pojas između Jadrana (Senja) i današnje Slovačke, s glavnim gradom u Požunu, odnosno Pressburgu, današnjoj Bratislavi.

U Istri, dugotrajni rat od 1508. do 1516. između Venecije i Maksimilijana I. Habsburgškog doveo je do podjele poluotoka između tih dviju sila na mletački i austrijski dio, bez feudalnih enklava. Pokrajina je doživjela razdoblje stagnacije u 16.-17. stoljeću, a pogo-

¹²² B. Desnica, *Istorija kotarskih uskoka 1646.-1684.*, Naučna knjiga, Beograd, 1950. (2 toma); M. Jačov, *Le guerre veneto-turche del XVII secolo in Dalmazia*, Società dalmata di storia patria, Scuola dalmata dei ss. Giorgio e Trifone, Venezia, 1991.

¹²³ G. Stanojević, *Dalmatinske krajine u XVIII vijeku*, Istorijski institut Beograd, Prosvjeta, Beograd-Zagreb, 1987.

¹²⁴ B. Grgin, *Počeci rasapa. Kralj Matijaš Korvin i srednjovjekovna Hrvatska*, Zavod za hrvatsku povijest, Zagreb, 2002.

¹²⁵ N. Močanin, *Turska Hrvatska*.

tovo je demografskim padom pogođen njen zapadni primorski pojas, dok je situacija u unutrašnjosti poluotoka i na Koparštini bila manje kritična. Kako bi poboljšala stanje u nenaseljenim ruralnim područjima, Venecija je pokrenula organiziranu kolonizaciju i dovodila vlaške zajednice iz Dalmacije i dinarske unutrašnjosti. Bio je to dugotrajan proces koji je trajao približno od 1520. do 1670. i koji je preobrazio strukturu seoskog stanovništva na poluotoku¹²⁶.

Austrijanci su koristili uskoke kako bi ometali plovību i trgovinu Prejasne Republike, tako da su se trzavice između Mlečana i Habsburgovaca nastavile tokom 16. stoljeća. Napetosti su porasle u osamdesetim godinama 16. stoljeća i nastavile se do drugog desetljeća narednog. U valovima, uskočki prepadi su teško pogađali istarske gradove. Dramatične godine bile su 1609., 1612. i 1614. – cijeli istarski gospodarski sustav bačen je na koljena, što je dovelo do izbijanja Uskočkog rata 1615.¹²⁷ Vojne operacije su se odvijale na Goričkom području i u unutarnjem dijelu istarskog poluotoka i trajale su približno dvije godine, do potpisivanja mirovnog sporazuma u Madridu u studenom 1617. Sukobljene strane nisu niti izgubile niti povećale svoje teritorije, u biti je zadržan *status quo*, ali su uskoci eliminirani.

Neprijateljstvo Habsburgovaca i Mlečana u nekoj vrsti hladnog rata, nastavilo se s minimalnim tonovima tokom 17. stoljeća, s pograničnim čarkama između Trsta i Koprā. Najveći dio diplomatskih i vojnih energija bio je usmjeren na druga područja. Habsburgovci su vodili Tridesetogodišnji rat (1618.-1648.), a Mletačka Republika Kandijski rat (1645.-1669.). Postali su saveznicima 1684., odmah nakon opsade Beča i kršćanske pobjede, kada je osnovana Sveta liga protiv Turaka i pokrenut rat za ponovno osvajanje Osmanskih teritorija, u trajanju od 1684. do 1699.

Mletačka Dalmacija, svedena na Zadar, Šibenik, Trogir, Split, Kotor (poznat kao Mletačka Albanija) i na otoke, izgledala je kao u vrijeme Bizanta. Relativna stabilnost odnosa između Venecije i Osmanskog carstva održavana je od 1540. do 1645., unatoč Ciparskom ratu 1570.-1573. i kršćanske pobjede kod Lepanta. S mirovnim ugovorom iz 1573. Mletačka Republika je izgubila Ulcinj, Bar, dio zadarskog zaleđa i naravno Cipar. Takozvani Kliški pothvat dogodio se 1596. kada je skupina splitskih plemića zauzela Klišku utvrdu, tada u turskim rukama, ali se morala povući pod pritiskom Venecije. Nakon pola stoljeća mira, 1645. slomljena je mletačko-osmanska ravnoteža, što je dovelo do triju ratova – Kandijskog 1645.-1669., Morejskog ili Velikog turskog rata 1684.-1699. te Drugog Morejskog rata 1714.-1718. Dalmacija je postala poprištem

¹²⁶ E. Ivetić, *L'Istria moderna 1500-1797. Una regione confine*, Cierre, Sommacampagna Verona, 2010. Usp. također: E. Ivetić, *La popolazione dell'Istria nell'età moderna. Lineamenti evolutivi*, Centar za povijesna istraživanja - Rovinj, Rovinj, 1997; Isti, *Oltremare. L'Istria nell'ultimo dominio veneto*, Istituto veneto di scienze, lettere ed arti, Venezia, 2000.

¹²⁷ M. Bertoša, *Istra: doba Venecije (XVI.-XVIII. stoljeće)*, Žakan Juri, Pula, 1995.

Sl. 52. Mala veduta Pule, tiskana u *Staatsdruckerei*, oko 1840.

velikih sukoba i gerilskih borbi¹²⁸. U vrijeme Kandijskog rata, Mletačka Republika je ciljala na održavanje dalmatinske fronte i usmjerila većinu svojih snaga na Egejsko more. Općenito, od 1503. do 1645. Venecija je težila utvrđivanju obale i izbjegavanju, kada je to bilo moguće, izravnog sukoba s Osmanlijama. Mlečani nisu htjeli i nisu bili zainteresirani za stvaranje „imperijalnog“ utjecaja izvan svojih malih posjeda na primorskom pojasu. Za razliku od politike vođene u 14. i 15. stoljeću kada su vršeni izravni i neizravni pritisci na razne hrvatske, bosanske, srpske i albanske feudalne države, Venecija se priklonila održavanju dobrosusjedskih odnosa s Osmanskim carstvom i zadržavanju stabilnosti duž dalmatinske granice¹²⁹. Takav se stav drastično promije-

¹²⁸ Jačov, *Le guerre veneto-turche del XVII secolo in Dalmazia*.

¹²⁹ Ivetic, *Un confine nel Mediterraneo*, str. 123-151. Usp. još: W. Panciera, „La frontiera dalmata nel XVI secolo: fonti e problemi“, *Società e Storia*, 114 (2006.), str. 783-804.

nio nakon gubitka Krete¹³⁰. U dugom Morejskom ratu od 1684. do 1699. imaju novu motivaciju, čak i ideološke naravi. U želji da nadoknade gubitak Krete, morali su napredovati prema Dinarskom gorju i zadržati osvojeno, što nije bio slučaj u prethodnim sukobima. Nove granice Mletačke Dalmacije proširene su s *novom* i *najnovijom* stečevinom, odnosno osvojenim područjima u ratovima 1685.-1699. i 1714.-1718. Nove su granice potvrđene 1699. Karlovačkim i 1718. Požarevačkim mirom¹³¹. Nastala je nova Dalmacija, puno veća i različitija u odnosu na prijašnje posjede otoka i gradova-luka¹³².

Mlečani su dobili prostrano zaleđe. Proširili su se po teritorijima koji su do 1699. pripadali osmanskim sandžacima Like, Klisa i Hercegovine te Bosanskom pašaluku, a još prije su bili dijelovi Hrvatskog kraljevstva i Bosanskog kraljevstva. Ova područja, jedno tisućljeće nisu bila dijelom Dalmacije, bilo bizantske, bilo primorske, bilo mletačke. I dan-danas postoji pojam Dalmatinske zagore, jer se kroz naredna tri stoljeća nije izgubilo razlikovanje između primorja i unutrašnjosti. Ratovi u Dalmaciji su se odrazili i na Istru gdje se završio dugi ciklus useljavanja vlaških zajednica i kolonista iz dalmatinskih ruralnih područja, dinarskog prostora i Boke kotorske.

Sl. 53. Veduta Malog Lošinja u Kvarnerskom zaljevu, grafika iz djela *Emporio pittoresco*, oko 1850.

¹³⁰ *Storia di Venezia*, tom 7., *La Venezia barocca*, ur. G. Benzoni, G. Cozzi, Istituto dell'Enciclopedia italiana Treccani, Roma, 1997.

¹³¹ *The Peace of Passarowitz 1718*, ur. Ch. Ingrao, J. Pešalj, N. Samardžić, Purdue University Press, West Lafayette (In.), 2011.

¹³² F. M. Paladini, *Un caos che spaventa. Poteri, territori e religioni di frontiera nella Dalmazia della tarda età veneta*, Marsilio, Venezia, 2003.

Osamnaesto stoljeće treba promatrati kao kratko stoljeće, od 1718. do 1797. godine¹³³. Nakon Požarevačkog mira 1718. počelo je razdoblje stabilnosti za cijeli Jadran. Prejasna Republika je vodila politiku neutralnosti, iako je bilo još sukoba u Italiji i pomorskih operacija u njenom zaljevu tijekom Poljskog i Austrijskog nasljednog rata. Niti Habsburgovci, niti Mlečani, niti Osmanlije nisu željeli mijenjati političku kartu, što je dovelo, nakon stopedeset godina sukoba i ratova, do razdoblja mira i gospodarskog razvoja primorja i njegovih gradova. Trst i Rijeka su postale bescarinskim lukama. Nastanak novih trgovačkih centara praćen je intenzivnijom robnom razmjenom unutar Jadrana, što je dovelo do rasta Ancone i gradova Apulije. Analitična istraživanja o tom razdoblju potvrđuju obnovljenu poduzetničku klimu, gospodarski razvoj cijelog obalnog pojasa od Istre do Albanije i sveukupni demografski uzlet koji je bio ugrožen samo povremenim krizama zbog nestašica žitarica i političkom konjunkturu nastalom dolaskom Napoleonovih armija.

Habsburgovci su u unutrašnjosti učvrstili svoje izravne posjede Kranjske, Hrvatsko-Ugarskog kraljevstva i Vojne krajine koja je imala i jadranski dio između Senja i Karlobaga. Isto su učinili Osmanlije u Bosanskom pašaluku, pored mletačke Dalmacije, te u Rumelijskom pašaluku u čijem je sastavu bila Albanija. Crna Gora je nakon Požarevačkog mira zadržala status samostalnosti i dobila neku vrstu mletačke zaštite¹³⁴. Istovremeno je i ruski car Petar Veliki pokazivao veliko zanimanje za ovo pravoslavno područje na Sredozemlju¹³⁵. Albansko primorje, nakon stagnacije u 16. i 17. stoljeću, pa čak i društvene i gospodarske regresije primorskih gradova Drača i Vlore, doživjelo je određeni preporod u Baru i Ulcinju i određen razvoj u Skadru¹³⁶. I na tom dijelu jadranskog primorja zabilježen je tokom 18. stoljeća relativni rast. Dubrovnik ima svoju vlastitu periodizaciju. Razornim potresom iz 1667. doživio je veliku prekretnicu. Mala se republika u potpunosti oporavila tek u drugoj polovici 18. stoljeća¹³⁷. Ali, 18. stoljeće se pamti prije svega zbog velikog kulturnog rasta u Istri i Dalmaciji. Od Kopra do Splita došlo je do preporoda akademija i erudicije, eksperimentiralo se s fiziokratizmom i promicalo visoko obra-

¹³³ Ivetić, *Un confine nel Mediterraneo*, str. 48-50.

¹³⁴ G. Stanojević, *Crna Gora pred stvaranje države, 1773.-1796.*, Istarski institut Beograd, Beograd, 1962.; *Istorija Crne Gore*, tom 3., *Od početka XVI do kraja XVIII vijeka*, t. 1, Redakcija za istoriju Crne Gore, Titograd, 1975.

¹³⁵ *Na istom mjestu*.

¹³⁶ S. N. Naçi, *Pashallëku i Shkodrës nën sundimin e Bushatllive në gjysmën e dytë të shekullit të XVIII (1757-1796)*, Universiteti Shtetëror i Tiranës, Instituti i Historisë dhe Gjuhësisë, Tiranë, 1964.

¹³⁷ S. Čosić, N. Vekarić, *Dubrovačka vlastela između roda i države: salamankezi i sorbonezi*, HAZU Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, Zagreb-Dubrovnik, 2005.

Sl. 54. Mala veduta Krka, tiskana u *Staatsdruckerei*, oko 1840.

zovanje¹³⁸.

Kraj 18. stoljeća predstavlja završetak jedne epohe i dugog povijesnog ciklusa pod znakom Venecije. Pad Prejasne Republike dogodio se 1797., naprije u svibnju s ukidanjem aristokratske vlade, a zatim u listopadu s potpisivanjem Mira u Campo Formiju između Napoleona i Habsburške Monarhije. Njime je okončana tisućljetna povijest Republike sv. Marka. Habsburgovci su dobili Veneciju, Istru i Dalmaciju. Prva austrijska vladavina je, međutim, bila kratkog daha, od 1797. do 1805., i nije utjecala na upravne strukture tih regija. Stvarna Napoleonova faza uslijedila je između 1806. i 1813. Prvo su Mletačka Istra, Dalmacija i Venecija pripojene

Kraljevini Italiji, a zatim su od 1809. Istra i Dalmacija ušle u sastav Ilirskih pokrajina, odvojenog područja pod francuskom upravom koje je uključivalo još i Korušku, Kranjsku, Gorišku, civilnu i vojnu Hrvatsku te Dubrovnik¹³⁹.

¹³⁸ Za Istru: Ivetic, *Oltremare*; Ivetic, *L'Istria moderna*; M. Sangalli, *Le smanie per l'educazione. Gli scolopi a Venezia tra Sei e Settecento*, Viella, Roma, 2012. Za Dalmaciju: F. Venturi, *Settecento riformatore*, tom V/2, *La Repubblica di Venezia, 1761-1797*, Einaudi, Torino, 1990.; D. Božić Bužančić, *Južna Hrvatska u Europskom fiziokratskom pokretu*, Književni krug, Split, 1995.

¹³⁹ T. Erber, *Storia della Dalmazia dal 1797 al 1814*, Società dalmata di storia patria, Scuola dalmata dei ss. Giorgio e Trifone, Venezia, 1990-1991; A. Apollonio, *L'Istria veneta dal 1797 al 1813*, Istituto regionale per la cultura istriana, Libreria editrice goriziana, Trieste, Gorizia, 1998.; *Napoleon na Jadranu. Napoleon dans l'Adriatique*, ur. J. Šumrada, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Koper, 2006. Usp. također: D. Roksandić, *Vojna Hrvatska-La Croatie militaire. Krajiško društvo u Francuskom Carstvu (1809.-1813.)*, Školska knjiga-Stvarnost, Zagreb, 1988. (2 toma).

Sl. 55. Kromolitografija C. i K. Vojno pomorske Akademije u Rijeci, Beč, Reiffenstein-Rosch, 1860.

Republiku sv. Vlaha su, naime, Francuzi ukinuli 1808.¹⁴⁰. Napoleonove godine su bile prepune reformi. Na neki način, stari režim je izbrisan 1806.-1807. s ukidanjem prijašnjih institucija kao što su to bile bratovštine i komunalni statuti te uvođenjem Napoleonovog zakonika i novih poreza. Ali, Napoleonova epizoda je bila kratkotrajna i već se 1813. urušila ova teška konstrukcija. S nestankom Venecije, Istočni Jadran je postao strateški važno područje za velike sile. U godinama između 1798. i 1813. zabilježeni su upadi prvo ruskih flota, a zatim i engleskih. Vrlo brzo, međutim, već 1814., Austrijanci se vraćaju na jadransku obalu, sve do Budve.

¹⁴⁰ S. Ćosić, *Dubrovnik nakon pada Republike (1808.-1848.)*, Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Dubrovnik, 1999.

Devetnaesto stoljeće

Devetnaesto stoljeće počinje 1797. padom Mletačke Republike, ili, ako želimo, 1814. uspostavom austrijske vlasti. O tome bi se moglo raspravljati. Austrija je dobila cijelo mletačko primorje i područje nekadašnje Dubrovačke republike. Na Bečkom kongresu Republika sv. Vlaha nije vraćena u prijašnje stanje, a habsburški suverenitet nad Istočnim Jadranom priznale su sve ostale europske monarhije. Do dana današnjeg, nakon Rima i Bizanta, nijedna država nije imala tako veliki posjed na istočnoj obali Jadrana – protezao se od Grada i Gorizije do Budve. Južnije je opstalo Osmansko carstvo i Rumelijski pašaluk sa sandžacima na albanskom području i samostalnom Crnom Gorom. Skadarski sandžak je bila najrazvijenija teritorijalna jedinica na albanskom primorju¹⁴¹. Bosanski pašaluk je i dalje bio zaleđe Dalmacije, ali sada austrijske. Nakon srpskog ustanka 1804., njegovog krvavog gušenja, drugog ustanka i stvaranja 1816. samostalne srpske kneževine pod vodstvom Miloša Obrenovića, cijelo je područje ušlo u razdoblje nestabilnosti i sve veće anarhije muslimanskih velikaša prema središnjoj vlasti u Istanbulu¹⁴². Jasna podjela između Istoka i Zapada na Istočnom Jadranu, postala je još izraženijom u godinama restauracije. Habsburški reformizam je bio u potpunoj suprotnosti s nemarom koji je vladao u osmanskim zemljama.

Habsburški je Jadran nakon 1816. obuhvaćao četiri administrativne cjeline: Kraljevinu Iliriju, Hrvatsku (između Rijeke i Senja), Vojnu krajinu (od Senja do Karlobaga) i Kraljevinu Dalmaciju. Kraljevinu Iliriju su činile povijesne pokrajine Koruške, Kranjske, Goriške, Trsta i Istre, a prestala je s postojanjem 1849., iako je sama vladarska titula zadržana sve do 1918.¹⁴³ Goriška, Gradiška, Trst i Istra (mletačka i austrijska) činili su Austrijsko primorje, upravnu jedinicu srednjeg nivoa¹⁴⁴. Prema novom administrativnom uređenju Istra je prvo označena kao markgrofovija, zatim kao okružje i tek su 1825. sjedinjeni mletački i habsburški dijelovi. Toj su novoj upravnoj jedinici pridruženi Kastavska kapetanija, Podgrad s okolicom i bivši dalmatinski otoci Krk, Cres i Lošinj¹⁴⁵. Takvo je stanje ostalo nepromijenjeno sve do kraja Habsburške mo-

¹⁴¹ S. N. Naçi, *Pashallëku i Shkodrës në vitet e para të shek. XIX, 1796-1831*, Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, Instituti i Historisë, Tiranë, 1986.

¹⁴² *Istorija srpskog naroda*, 5. tom, t. 1-2, *Od prvog ustanka do Berlinskog kongresa, 1804.-1878.*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1981.; *Istorija Crne Gore*, 4. tom, *Sazdanje crnogorske nacionalne države, 1796-1878*, t. 1-2, ur. B. Pavićević, Istorijski institut Crne Gore-Pobjeda, Podgorica, 2004.-2006.

¹⁴³ *Istria e Dalmazia nel periodo asburgico: dal 1815 al 1848*, ur. G. Padoan, Longo editore, Ravenna, 1993.

¹⁴⁴ U. Cova, *L'amministrazione austriaca a Trieste agli inizi dell'800*, Giuffrè, Milano, 1971; Isti., *Trieste e il suo hinterland in epoca austriaca: rapporti economico-istituzionali con Carinzia, Stiria, Carniola, Gorizia, Istria e Veneto*, Del Bianco, Udine, 2005.

¹⁴⁵ B. Stulli, *Istarsko okružje 1825.-1860.*, Historijski arhiv, Pazin-Rijeka, 1984.

narhije. Upravni ustroj je garantirao stari subjektivitet istarskoj provinciji i to je pridonijelo jačanju osjećaja prema regionalnoj pripadnosti. Nestanak mletačke Istre doveo je do stvaranja novih ravnoteža između nastajućih nacionalnih skupina. U tako proširenoj pokrajini koja je uključivala i Kvarner, talijanski izvorni govornici, većinski u urbanim sredinama i na primorju, nisu više bili brojčano nadmoćni u odnosu na Slavene.

Dalmaciji je 1816. dodijeljen status kraljevine, što je bilo značajno priznanje i isticalo je ideju o teritorijalno jedinstvenoj Dalmaciji te o sredozemnom kraljevstvu Habsburgovaca. I ovdje je uprava, u početku, pažljivo postupala kako ne bi narušila prethodne hijerarhije. Također je priznavala određene posebnosti kao što je to bio slučaj s Dubrovnikom i Bokom kotorskom. Tek je 1825. pokrenut preustroj kraljevine i njeno pretvaranje u pokrajinu¹⁴⁶. Bez obzira na to, komunalna i *vlaška* Dalmacija

i dalje su opstajale.

U Istri i Dalmaciji su ponovo uspostavljene feudalne sudske nadležnosti, iako su bile podređene sudovima prvog stupnja. Od 1825. do 1849. učvrstio se upravno-sudbeni sustav čija je hijerarhija, odozdo prema gore, obuhvaćala općine, kotare, okruge i pokrajine. Novi stalež profesionalnih birokrata proširio se po glavnim mjestima i pridonio smanjivanju napetosti između pučana i uglednika. Radilo se o novom položaju države, odnosno o njenom uvjerljivijem prisustvu u društvu. Istarska i dalmatinska vladajuća klasa sudjelovale su, kao nikad do tada, u stvaranju pokrajinskog političkog napretka¹⁴⁷. Dakle, Habsburška monarhija je značila državu s opipljivim smislom, državu koja razvija svoje pokrajine.

Sl. 56. Mala veduta Viške luke, tiskana u *Staatsdruckerei*, oko 1840.

¹⁴⁶ Š. T. Peričić, *Povijest Dalmacije od 1797. do 1860.*, Matica hrvatska, Zadar, 2006.

¹⁴⁷ K. Clewing, *Staatlichkeit und nationale Identitätsbildung. Dalmatien in Vormärz und Revolution*, Oldenbourg, München, 2001.

Sl. 57. Veduta grada Korčule u Dalmaciji, djelo R. Alta i J. Zahradniczeka, Beč, 1841.

Tokom restauracije izvršena je i reorganizacija crkvenih struktura¹⁴⁸. Sjemeništima je povjeren zadatak stvaranja obrazovanih i kompetentih svećenika koji će biti u stanju voditi vjernike u vjeri i svakodnevnom životu, uz poštivanje državnog poretka. Crkva je podčinjena vladaru koji je bio, dakako, jamcem katoličke tradicije, ali samo kao svjetovnjak. Novih svećenika je bilo manje nego prije, ali su bili veoma obrazovani te su kao stalež dodatno ojačali svoju ulogu posrednika između seoskog društva i države.

Općine su bile jedinice za ubiranje poreza koji se temeljio na vrijednosti zemlje, odnosno bio je to porez na nekretnine. U tu je svrhu dvadesetih godina ostvaren katastar Franje I. (prema imenu tadašnjeg cara), prva detaljna mjernička i statistička evidencija zemljišta¹⁴⁹. Sveukupno, mnogo se toga mijenjalo u odnosu na prethod-

¹⁴⁸ *Veneto, Istria e Dalmazia tra Sette e Ottocento. Aspetti economici, sociali ed ecclesiastici*, ur. F. Agostini, Marsilio, Venezia, 1999.

¹⁴⁹ M. Manin, *Zapadna Istra u katastru Franje I. (1818.-1840.)*, Srednja Europa, Zagreb, 2006.

no stoljeće. Država je postajala opipljiv element u društvu, od žandara do poreznog sustava i organizacije sudstva, s posve različitim načinom postupanja u usporedbi s prijašnjim mletačkim običajima. Ali Venecija je, ipak, u kolektivnoj memoriji i imaginaciji ostala bivšim glavnim gradom, što je postalo očito tokom zbivanja u 1848. godini.

U Dalmaciji je teritorijalni preustroj iz razdoblja 1825.-1848. povećao važnost manjih mjesta koja su postala sjedištima prvostupanjskih sudova. Zadar, Šibenik, Split, Dubrovnik i Kotor ostali su okružna središta. Prisutnost sudova je potaknula širenje činovničkog staleža u nepristupačnijim područjima regije. Novi društveni prestiž ostvaruju odvjetnici, nastavnici, tehničari raznih struka, inženjeri. Novo upravno uređenje je u određenoj mjeri omogućilo zbližavanje primorja i unutrašnjosti. Duž obale, Austrijski Lloyd je uveo brze parobrodske linije od Trsta do Kotora.

Na tom istom austrijskom Istočnom Jadranu na lokalnim gospodarstvima vladali su teški uvjeti. U periodu od približno pola stoljeća, od 1770. do 1820., mnoge su zajednice propale zbog višestrukih nestašica hrane, poledica i upropaštenja maslinarstva. Na cijelom istarskom priobalnom području došlo je do sloma malih poljoprivrednika. U Dalmaciji, uobičajeni proizvodi kao što su vino, ulje, sušeno voće,

Sl. 58. Cavtat u Dalmaciji, Beč, oko 1840.

Sl. 59. Veduta grada Herceg Novog Františka Chalupe, českog slikara i ilustratora, 1875.

žitarice i povrće nisu više bili dostatni za prehranu stanovništva. Tek je uzgajanje krumpira nakon 1820. prvi put smanjilo učinke nestašica i pothranjenosti što su periodično pogađali ove populacije. Ribarstvo, konzerviranje ribe, poneka solana kao npr. ona Paška te pomorska obalna kabotaža dopunjavali su dalmatinsku privredu koja je bila usmjerena na regionalnu robnu razmjenu. Iz unutrašnjosti se dovozilo žito, krupna i sitna stoka, sirevi i mliječne prerađevine, drvo, sirova vuna, vosak, dok su se iz prekomorskih luka dopremale razne žitarice, riža, tjestenine, rukotvorine, tkanine i luksuzni predmeti¹⁵⁰. Valja istaknuti kako su gradovi preživjeli zbog robne razmjene bosanskih proizvoda s onima iz Ancone, Pesara, Riminija, Istre, Trsta i Venecije. Postojale su i neke vrhunske tvrtke, kao što je npr. bila zadarska tvornica likera. Zadar je imao najveće ruralno zaleđe u cijeloj kraljevini, dok je Šibenik bio završna točka trgovinskih puteva kroz rijeku Krku. Split je bio čvorištem trgovine

¹⁵⁰ Š. Peričić, *Gospodarske prilike Dalmacije od 1797. do 1818.*, Književni krug, Split, 1993.

između Jadrana i Bosne, dok su Dubrovnik i Kotor predstavljali morske izlaze za Hercegovinu i Crnu Goru. Bili su to neveliki gradovi: 1869. Zadar je imao 8.000 stanovnika, Šibenik 6.100, Trogir 3.000, Split 12.200, Dubrovnik 5.300 i Kotor 2.000 stanovnika. U cijeloj Dalmaciji je 1870. živjelo oko 450.000 stanovnika. Iako mali, ti su gradovi zbog svojih upravnih, gospodarskih, društvenih i kulturnih uloga predstavljali realnost vremena. U njima su se nalazila materijalna bogatstva, zemljoposjednici, trgovine, uredi, činovnici, škole, novosti.

Pored priobalne, postojala je otočna Dalmacija. Od Raba do Korčule, od Cresa do Hvara i Brača, na svakom otoku je postojao referentni grad za rasuta sela i poprilično surova ruralna područja. Manji otoci, kao što je to bio slučaj sa Zadarskim i Šibenskim otočjem, ili s Čiovom i Šoltom pored Splita, imali su komplementarnu ulogu u odnosu na središte okruga¹⁵¹. Otoci Rab, Pag, Brač, Hvar, Korčula i Lastovo, iako vezani za primorske gradove, bili su zasebni sistemi sa svojim privrednim posebnostima: ribarstvom na Visu, brodogradnjom na Korčuli, vinogradarstvom na

Sl. 60. *Prospekt grada Rijeke*, veduta A. C. von Mayera, tiskana u Beču, izdavač Mansfeld & Comp., oko 1840.

¹⁵¹ J. Faričić, *Geografija sjevernodalmatinskih otoka*, Školska knjiga, Zadar-Zagreb, 2012.

Hvaru i Korčuli, eksploatacijom kamena na Braču, solanom na Pagu. Između njih je, također, postojala hijerarhija međuzavisnosti i gospodarskih odnosa, kao npr. Visa prema Hvaru i Braču, Korčule prema poluotoku Pelješcu.

U 18. stoljeću pomorstvo je doživjelo značajan porast u Dubrovniku i u Perastu u Boki kotorskoj, ali je Napoleonovo razdoblje ugasilo tu uspješnu privrednu granu. Kapitali i ljudski resursi su se preselili u Trst, tako da se 1815. moralo krenuti od početka. U stvari, samo je Trst prosperirao kao glavna luka carstva. U dalmatinskoj građanskoj klasi počela se javljati misao o gospodarskom integriranju regije s Bosnom kao svojim tradicionalnim tržištem, a zatim i s Hrvatskom. Dalmacija je trebala postati mostom između Italije i europskog dijela Turske. Takvim bi trgovinskim posredovanjem, pomorstvom i ponekom specifičnom poljoprivrednom djelatnosti možda podigli opće gospodarsko stanje u regiji. Kotorsko i dubrovačko pomorstvo se oporavilo nakon 1830., Senj je zabilježio određeni uzlet, dok se Rijeka afirmirala kao obećavajuća pomorska luka. U zadnjem razdoblju jedrenjaka dogodio se veliki procvat Lošinja. Dalmatinski brodovi su plovili sve do Crnog Mora kako bi dopremali žitarice s ruskih i ukrajinskih žitorodnih polja do Austrije. Tome treba pridodati i rast u proizvodnji vina od 1850. do 1880. Prvi put su se dalmatinska vina počela prodavati na talijanskom i europskom tržištu. Sve je to doprinijelo nastajanju poduzetne i trgovačke ruralne buržoazije u Istri i Dalmaciji.

Bečka kriza iz ožujka 1848. donijela je i Istočnom Jadranu mnoge novitete¹⁵². Sudionici ustanka su tražili donošenje ustava kojim bi ostvarili svoja politička prava. U ožujku je pak stigla vijest o proglašenju Venecije Republikom sv. Marka, nezavisnom, demokratskom, protuhabsburškom. Talijanska trobojnica u obliku zastava i kokardi počela je kružiti po istarskim i dalmatinskim lukama. Brojni su simpatizeri i dobrovoljci iz Boke kotorske, Dalmacije i Istre otišli obraniti republiku. U međuvremenu, u svibnju su se održali izbori za Frankfurtski parlament, odnosno prvu svenjemačku ustavotvornu skupštinu, na kojoj je sudjelovala i Istra i za ustavotvornu skupštinu u Beču za područja pod habsburškom monarhijom. Trst i Istra su smatrani krajnjim južnim dijelovima ujedinjene Njemačke, a Jadran trećim njemačkim morem. Uslijed sukoba u Lombardiji između Pijemonteza i Austrijanaca, mješovita napuljsko-sardinijska flota ušla je u Jadran kako bi pružila podršku Karlu Albertu i njegovoj vojsci na putu do Venecije. Prisutnost ove prve talijanske flote na Jadranu dovela je do jačanja austrijske obalne obrane i do neizvjesnosti u istarskim gradovima. U Dalmaciji su se tijekom ožujka formirali provenecijanski odbori kojima je austrijska vojska odmah priprijetila, dok su u Boki kotorskoj protiv njih izravno

¹⁵² *La Venezia Giulia e la Dalmazia nella rivoluzione nazionale del 1848-1849. Studi e documenti*, Del Bianco, Udine, 1949-1950, (3 toma); S. Obad, *Dalmacija revolucionarne 1848./49. godine. Odabrani izvori*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 1987.

Sl. 61. *Golf von Quarnero* (Kvarnerski zaljev) razglednica s početka 20. stoljeća koju je u Opatiji izdao Tomašić.

intervenirale crnogorske trupe. Istovremeno je stigla i vijest da je sabor u Zagrebu, osnažen podrškom koju je ban Jelačić davao Habsburgovcima, zatražio ujedinjenje Dalmacije, Hrvatske i Slavonije.

Karlo Albert je 25. srpnja pretrpio poraz u Custozi te je nakon toga uslijedilo primirje. Napuljska i sardinijska flota napustile su Sjeverni Jadran i Venecija je ostala sama u borbi protiv Austrijanaca. U Beču je ustavotvorna skupština započela s radom u srpnju. Osjetio se dašak liberalnosti. Konstituenta je 26. srpnja 1848. ukinula kmetstvo, ali je stanje u carstvu i dalje bilo neizvjesno. Nakon što je proglasila nezavisnost, Mađarsku su zauzele hrvatske trupe bana Jelačića. Car Ferdinand je, uslijed pobune u Beču, pobjegao s cijelim dvorom u Olomouc (Moravska). Kriza monarhije je bila potpuna i samo su vojne snage uspjele spasiti carstvo. U prosincu je car Ferdinand abdicirao u korist nećaka Franje Josipa, a ovaj je 4. ožujka 1849. raspustio ustavotvornu skupštinu koja je zasjedala u Kromerižu te proglasio oktroirani ustav. Krajem 1848., pomorska eskadra Pijemonta se još jednom pojavila pred obalama Istre. U ožujku 1849. ponovo je započeo rat između Karla Alberta i Habsburgovaca, ali je bio kratkotrajan. Nakon definitivnog poraza Pijemonta kod Novare, flota se u travnju povukla s Jadrana, a u kolovožu je Venecija primorana na predaju nakon 17 mjeseci nezavisnosti. Austrijski ustav, proglašen carskim ukazom 4. ožujka 1849.,

Sl. 62. Pomorske baze na dvijema obalama Jadrana, razglednica, objavljena oko 1918.

ograničio je slobode koje je tražila ustavotvorna skupština. Liberalna revolucija je bila završena. U rujnu 1852. rezolucijom su u Austrijskom carstvu objedinili javnu upravu i sudstvo, kao što je to bilo u vrijeme restauracije. Država je ponovo ojačala u odnosu na lokalne samouprave. Razdoblje od 1851. do 1860. zove se Bachov apsolutizam, prema barunu Alexandru Bachu, opunomoćenom ministru unutarnjih poslova. Tada su ukinuti svi liberalni politički zahtjevi, a državna reakcija je zavládala društvenom klimom. Ipak, feudalni sistem je definitivno napušten, a u godinama policijske vladavine pokrenute su razne inicijative za poboljšanjem stanja u carstvu. Franjo Josip je 1860. ponovo vratio politički život u Austrijsko carstvo. Poveljom od 20. listopada uspostavljeni su ili obnovljeni pokrajinski sabori.

Istarska markgrofovija, iako je zajedno s Trstom te Goriškom i Gradiškom i dalje pripadala Austrijskom primorju, dobila je svoj pokrajinski sabor sa sjedištem u Poreču. Na prvoj saborskoj sjednici, talijanska je većina odbila izabrati dvoje zastupnika u Carevinsko vijeće. Sabor je raspušten i izabrani su drugi predstavnici, lojalni caru. U Dalmaciji, skupština je imala svoje sjedište u Zadru. Zagrebački sabor je ponovo zatražio od cara pripajanje Dalmacije Hrvatskoj i Slavoniji. Franjo Josip je odobrio Hrvatima raspravu o tom pitanju s dalmatinskim izaslanicima koje je imenovao vojni namjesnik. Međutim, nijedan dalmatinski zastupnik nije prihvatio banov poziv za sastanak. Nakon što je Hrvatski sabor jednostrano proglasio priključenje Dalmacije Hrvatskoj, narasla je klima protivljenja i užarene konfrontacije između dalmatinskih intelektualaca. U prvom sazivu dalmatinskog sabora, nakon izbora u travnju 1861. talijanske i automističke stranke osvojile su 29 mandata, dok su Hrvati i Srbi, koji su

bili za ujedinjenje s Hrvatskom, dobili 12 mandata. Nakon glasovanja o tom pitanju, pobijedila je talijanska većina. Mandatari iz autonomističke stranke, na prijemu u Beču kod cara Franje Josipa, dobili su garanciju o samostalnosti Dalmacije kao autonomne pokrajine. Stanje je ostalo nepromijenjeno sve do 1918., unatoč stalnom zalaganju hrvatskih političara da se Dalmacija spoji s Hrvatskom i Slavonijom¹⁵³.

Treći talijanski rat za nezavisnost i prvi pravi sukob između Austrije i Italije, zapamćen zbog Viške bitke, pokrenuo je proces nacionalnog razdvajanja na jadranskom prostoru: Talijani s jedne strane, Slovenci, Hrvati i Srbi s druge. Za Italiju su Istra i Dalmacija postale neoslobođenim zemljama (*terre irredente*), jednim simboličnim prostorom koji je opteretio kolektivnu imaginaciju i talijansku politiku do 1918., pa i kasnije. Zadnjim preuređenjem Habsburškog carstva 1867. stvorena je dvojna Austro-Ugarska monarhija. Austrijskom dijelu, takozvanoj Cislajtaciji, pripali su Istra, Trst, Goriška i Dalmacija, dok je Rijeka prešla pod Mađarsku krunu. Hrvatska je dogovorila s Ugarskom status djelomične samostalnosti i zadržala kontinuitet Sabora kao političkog subjekta¹⁵⁴. Postojanje Vojne krajine više nije imalo smisla te je postupno razvojačena i definitivno ukinuta 1881. Od njenih primorskih mjesta, Hrvatskoj su pripali Senj i Karlobag.

U međuvremenu, nakon stalnih ustanaka u razdoblju od 1830. do 1860. (najsnažniji je bio onaj iz 1858.) i sukoba između Turaka i Crnogoraca u Bosni i Crnoj Gori, sazreli su uvjeti za Veliku istočnu krizu, čiji je detonator bio protuturski Hercegovački ustanak 1875. Srpsko-turski rat 1875.-1876. i austrougarska okupacija Bosne i Hercegovine 1878. bili su ključni trenuci za redefiniciju vlasti na ovom prostranom području¹⁵⁵. U ljeto 1878. spojene su zemlje koje su stoljećima bile podijeljene vojnim granicama: Dalmacija, Bosna i Vojna krajina. Prvi put nakon Rimskog carstva dalmatinsko primorje i njegovo duboko zaleđe našli su se pod istom državnom vlašću. Te iste godine Berlinski kongres je prihvatio austrougarsku okupaciju Bosne i priznao državnu suverenost Srbije i Crne Gore. Ova posljednja, do tada potpuno planinska država, dobila je luke Bara i Ulcinja. Kneževini Crnoj Gori je, međutim, trebalo nekoliko godina kako bi uspostavila nadzor nad dobivenim teritorijama. Naime, pored nje, nakon skupštine Prizrenske lige iz 1879., nastajala je i albanska nacija¹⁵⁶. U sva-

¹⁵³ R. Petrović, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u 19. stoljeću (Narodna stranka i nacionalno pitanje 1860-1880)*, Svjetlost-Prosvjeta, Sarajevo-Zagreb, 1982. (Sarajevo, 1968.); A. Suppan, *Oblikovanje nacije u građanskoj Hrvatskoj (1835.-1918.)*, Naprijed, Zagreb, 1999.

¹⁵⁴ J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić, *Povijest hrvatskoga naroda g. 1860-1914.*, Školska knjiga, Zagreb, 1968.

¹⁵⁵ *Istorija srpskog naroda*, 5. tom, t. 1-2, *Od prvog ustanka do Berlinskog kongresa, 1804-1878*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1981.

¹⁵⁶ N. Clayer, *Aux origines du nationalisme albanais. La naissance d'une nation majoritairement musulmane en Europe*, Karthala, Paris, 2007.

kom slučaju, Istočni Jadran, do tada podijeljen između Habsburgovaca i Osmanlija, dobio je u Crnoj Gori novu državnu tvorevinu koja ih je razdvajala.

I dok je Rijeka, nakon kratkotrajne hrvatske vladavine od 1848. do 1867., ponovo postala stvarnim odvojenim tijelom (*corpus separatum*) ugarske krune od 1867. do 1918., odnosno jadranskom periferijom velike Budimpešte, u Istri je lokalni politički život doveo do polarizacije između talijanske i hrvatsko-slovenske stranke, a u Dalmaciji između autonomne i narodne stranke, kasnije između Talijana s jedne i Hrvata i Srba s druge strane¹⁵⁷. U Istri su sučeljavanja bila žestoka, od izbora do izbora. Nacionalne stranke su međusobno podijelile područje – talijanskoj stranci u potpunosti je pripadalo sjeverno i zapadno priobalje, hrvatskoj stranci u potpunosti je pripadala istočna Istra (Kastav, Volosko, i otoci Krk i Cres), a slovenskoj stranci Podgrad i unutrašnjost Koparštine. Stanje je bilo neodređeno u unutarnjem dijelu poluotoka, gdje su gradići bili u talijanskim rukama, ali je većina seoskog stanovništva bila hrvatske narodnosti. Pogotovo je na tom području sraz među nacijama bio vatreniji¹⁵⁸. U Dalmaciji, nakon pobjede hrvatsko-srpske stranke 1870. na izborima za pokrajinski sabor, počeo je politički pad stranke autonomista. Talijani su uspjeli upravljati Splitom do 1882., a općinama Dubrovnikom i Kotorom, u koaliciji sa srpskim katolicima, do 1900. Međutim, hrvatsko političko osnaživanje bilo je neizbježno, prije svega zbog njihove velike demografske većine. Iako je građanski stalež postojao u svim dalmatinskim gradovima, na kraju je samo Zadar ostao talijanski u upravnom i civilnom smislu¹⁵⁹.

Presudna je 1908. godina. Donošenjem ustava u Osmanskom carstvu, nakon državnog udara Mladih Turaka, pokrenut je val reformi. Počela je gradnja pravne države kroz novi porezni sustav, uvedeno je obrazovanje, obavezno služenje vojnog roka, turski je postao službenim jezikom, dakle, sve ono što je Austrija ostvarila tokom restauracije došlo je na dnevni red i na južnom jadranskom priobalju, u Albaniji. Kao odgovor na novu politiku Istanbula, zabilježeni su albanski narodni ustanci 1910. i 1912., iako treba spomenuti kako su u tim godinama albanski politički predstavnici

¹⁵⁷ *Dalmacija 1870.*, ur. D. Foretić, Matica hrvatska, Zadar, 1972.; B. Milanović, *Hrvatski narodni preporod u Istri*, Istarsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda, Pazin, 1967.-1973. (2 toma); L. Monzali, *Italiani di Dalmazia, dal Risorgimento alla Grande guerra*, Le lettere, Firenze, 2004.; *Dalmacija 1870-ih u svjetlu bečke politike i 'istočnoga pitanja'*, ur. J. Vrandečić, M. Trogrlić, Odjel za povijest Sveučilišta u Zadru, Zadar, 2007.; A. Cetnarowicz, *Die Nationalbewegung in Dalmatien im 19. Jahrhundert: vom 'Slawentum' zur modernen kroatischen und serbischen Nationalidee*, P. Lang, Frankfurt am Main, New York, 2008.

¹⁵⁸ V. D'Alessio, *Il cuore conteso. Il nazionalismo in una comunità multi-etnica: l'Istria asburgica*, Filema, Napoli, 2003.; *Nazionalismi di frontiera. Identità contrapposte sull'Adriatico nord-orientale, 1850-1950*, ur. M. Cattaruzza, Rubbettino, Soveria Mannelli, 2003; F. Wiggermann, *K.u.K. Kriegsmarine und Politik. Ein Beitrag zur Geschichte der italienischen Nationalbewegung in Istrien*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien, 2004.

¹⁵⁹ A. De Benvenuti, *Storia di Zara dal 1797 al 1918*, Bocca, Milano-Roma, 1953.

Sl. 63. Miesta ratovanja na Jadranu, razglednica iz 1915.

prvi put sudjelovali u parlamentarnom životu osmanskog glavnog grada. Te je godine (1908.), Bosna i Hercegovina efektivno pripojena Dvojnoj monarhiji, što je dovelo do međunarodne diplomatske krize. Srbija je imala aspiracije na jadransku luku te se osjetila ugroženom austrougarskim širenjem. Crna Gora, kako bi ojačala svoj politički status, proglasila se kraljevinom 1910. Povoljna klima za ustanak u Albaniji i talijanska invazija Tripolitanijske u rujnu 1911., ohrabrile su Srbiju, Bugarsku, Grčku i Crnu Goru te su one sklopile tajni savez kako bi napale Osmansko carstvo u tzv. Europskoj Turskoj. Prvi balkanski rat 1912. pokazao je neočekivanu vojnu sposobnost balkanskih država, dok je drugi, u kolovozu 1913., doveo do kolapsa Bugarske i dodatnog jačanja Srbije. Međutim, već na Londonskoj konferenciji 1912.-1913., na zahtjev Austro-Ugarske donesena je odluka o stvaranju nezavisne države Albanije¹⁶⁰. To je zatim potvrđeno u Bukureštu nakon Drugog balkanskog rata i na konferenciji u Firenci 1913., kada su određene granice ove nove balkanske države. Unatoč dvjema vojnim pobjedama, Srbija nije dobila toliko željeni izlaz na more. Nastanak Albanije označio je konačan kraj dugotrajnog osmanskog suvereniteta (1479.-1913.) nad južnim dijelom Istočnog Jadrana. Sada, pored austrijskog

¹⁶⁰ E. Ivetic, *Le guerre balcaniche*, il Mulino, Bologna, 2006.

primorja, nalazile su se dvije male i slabašne države, Crna Gora i Albanija, obadvije podložne rastućim talijanskim utjecajima.

Balkanski su ratovi razbukitali nacionalističke strasti na Jadranu. Mlađe generacije Talijana, Hrvata i Srba uvjerene su kako samo rat može biti konačno rješenje za podjelu teritorija prema nacionalnom ključu¹⁶¹. Ipak, za definitivnu bilancu o drugoj polovici 19. stoljeća, koja se protekla do 1914., treba uzeti u obzir i novosti što su zahvatile Istočni Jadran. Dakako, radi se o stvaranju nacija, ali i modernizaciji. Preobrazba većih gradova kao što su Trst, Pula, Rijeka, a donekle Zadra i Splita, bila je nezadrživa u periodu od 1880. do 1914.¹⁶². Proces razvoja je dinamičniji u Istri, zahvaljujući poboljšanim životnim uvjetima u seoskim područjima i izgradnji adekvatne cestovne i željezničke mreže koja je povezivala mnoga mjesta. Trst i Rijeka se uspješno razvijaju kao manje metropole na moru zbog povezanosti, željezničkom prugom, s Bečom i Budimpeštom. Za ta je dva grada početkom 20. stoljeća bilo planirano da u budućnosti povećaju broj stanovnika, Trst na 500.000, a Rijeka na 250.000¹⁶³. Iako je plemstvo još uvijek zadržalo poneki značajniji položaj, istočnojadranska građanska klasa, u pravilu dvojezična ili trojezična, početkom 20. stoljeća preuzela je potpunu prevlast u političkom, javnom i civilnom području djelovanja. Ta je buržoazija istovremeno nacionalistička i kozmopolitska, spremna prigrliti talijanski ili jugoslavenski nacionalni projekt, ovisno o okolnostima. Ovo se razdoblje danas ponovo razmatra, iako je od tada prošlo jedno stoljeće, zbog previše pojednostavljenog pamćenja o sukobima između raznih nacionalizama¹⁶⁴. U posljednjim desetljećima vladavine, u Habsburškoj monarhiji se pojavila posebna strast prema moru i Jadranu. O tome najbolje svjedoče arhitektura i urbanizam, znanstveni razvoj i njegova primjena na more i pomorstvo, izgradnja prostora između Beča i Jadrana, kao da su željeli stvoriti neku vrstu Rimskog carstva modernog doba. Istovremeno, za taj je zadnji period monarhije karakteristična i kriza identiteta uslijed pojma države-nacije, militarizma, želje za dokazivanjem i potvrđivanjem položaja sile.

¹⁶¹ Ivetić, *Un confine nel Mediterraneo*, p. 243-244.

¹⁶² I. Karaman, *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću*, Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, 1972.; Isti, *Hrvatska na pragu modernizacije 1750.-1918.*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2000.

¹⁶³ E. Apih, *Trieste*, con la collaborazione di G. Sapelli, E. Guagnini, Laterza, Roma, Bari, 1988.; M. Cattaruzza, *Trieste nell'Ottocento. Le trasformazioni di una società civile*, Del Bianco, Udine, 1995.; *Storia economica e sociale di Trieste*, vol. 2, *La città dei traffici, 1719-1918*, ur.: R. Finzi, L. Panariti, G. Panjek, Lint, Trieste, 2003.

¹⁶⁴ A. Ara, *Fra nazione e impero. Trieste, gli Asburgo, la Mitteleuropa*, Garzanti, Milano, 2009.; A. Riosa, *Adriatico irredento. Italiani e slavi sotto la lente francese (1793-1918)*, Guida, Napoli, 2009.. Usp. također Bosetti, *De Trieste a Dubrovnik*.

Sl. 64. Crveni križ u Prvom svjetskom ratu, u pozadini Kopar, razglednica izdana 1916.

donskog ugovora iz 1915. Italiji su za oružanu borbu, osigurani Trentino, Južni Tirol, Trst, Istra i sjeverna Dalmacija. Istovremeno, Antanta je Srbiji obećala Bosnu i Hercegovinu i izlaz na more. Na taj se način otvorilo jadransko pitanje, odnosno pitanje suvereniteta nad Istočnim Jadranom¹⁶⁵. U slučaju pobjede Antante predviđeno je komadanje Austro-Ugarske i legitimna podjela njenih pomorskih posjeda između pobjednika.

Dvadeseto stoljeće

Za Austriju je rat iz 1914. trebao biti test i potvrda vlastitog položaja sile. Neočekivano, pretvorio se u Prvi svjetski rat, oružani sukob koji je označio prekretnicu i na Jadranu i zaključio dugačko 19. stoljeće. Austro-Ugarska je u kolovozu 1914. napala Srbiju, ali nije postigla niti jednu pobjedu. Porazi Austro-Ugarske vojske ohrabрили su Italiju te je ona zauzela otok Sazan na ulazu u Vlorski zaljev u prosincu 1914., dok su istovremeno britanski i francuski brodovi pokušavali uspostaviti pomorsku blokadu u Otrantskim vratima i na taj način izolirati Austro-Ugarsku. Italija, iako je bila članicom Trojnog saveza, proglasila je svoju neutralnost. Nakon što su propali pregovori s Bečom o naknadi za ulazak u rat, Rim je pokrenuo tajne pregovore s Antantom. Na temelju tajnog Lon-

¹⁶⁵ M. Cattaruzza, *L'Italia e il confine orientale, 1866-2006*, il Mulino, Bologna, 2007.; *The creation of Yugoslavia, 1914-1918*, ur. D. Djordjević, Clio Books, Santa Barbara (Ca.), 1980.

Tokom tri godine sukoba, Jadran nije bio poprište velikih vojnih operacija. Više se tu radilo o demonstriranju pomorskih snaga¹⁶⁶. Nakon ulaska Italije u rat, Austro-Ugarska je u svibnju 1915. bombardirala Anconu i jadransku željezničku prugu. Tek je u siječnju 1916., nakon kolapsa Srbije, napadnute i od bugarske vojske, pokrenuta austrougarska operacija osvajanja Crne Gore. Mala je kraljevina kapitulirala 16. siječnja 1916., a kralj Nikola je otišao u egzil. Na obje obale Jadrana izgrađene su topničke bitnice i utvrde te su postavljena minska polja, prave brane s morskim minama, torpedima, mrežama i plutaćama i to svega na nekoliko milja od obale. Austrougarska flota je bila slabija spram talijanske u broju ratnih brodova, ali je raspolagala izvanrednom obalom koja je omogućavala odlučnu obranu. O tome svjedoči slučaj Palagruže koju su Talijani zauzeli u srpnju 1915. kako bi ugrozili austrijsku obalnu plovidbu, ali su je izgubili nakon samo mjesec dana. Veoma je bilo učinkovito djelovanje talijanskih torpednih čamaca MAS koji su u prosincu 1917. potopili austrougarsku oklopnjaču *Wien* i u lipnju 1918. bojni brod *Szent Istvan* kod otoka Premude.

Doktrina američkog predsjednika Wilsona o pravima naroda bez države da stvore svoj, nametnula se 1917.-1918. i promijenila poglede na etnički i politički zemljopis. Izravno se odrazila na jadransko pitanje, jer su se Hrvati, Slovenci i Srbi iz Austro-Ugarske monarhije pozivali na pravo da sami odluče kojoj državi žele pripadati. Krfskom deklaracijom iz srpnja 1917., prvim zajedničkim aktom srbijanske vlade u egzilu i Jugoslavenkog odbora, u čijem su sastavu uglavnom bili Hrvati iz Dalmacije u izbjeglištvu, austro-ugarski državljani, protivni tome da pokrajina pripadne Italiji, određeni su preduvjeti za stvaranje države južnih Slavena pod vodstvom Srbije i južnoslavenskog primorja. U tom se trenutku pojavilo više pretendencija na istočnojadranski prostor: Italija, potencijalno jugoslavenska Srbija te Slovenci, Hrvati i Srbi iz Austrougarske monarhije¹⁶⁷.

Pretpostavke za rješavanje tog pitanja stvorene su u listopadu-studenom 1918., nakon iznenadnog raspada Austro-Ugarske i uspostave talijanske vojne kontrole nad Trstom, Istrom i sjevernom Dalmacijom. Njoj su se suprotstavili zahtjevi za nezavisnost austrougarskih južnih Slavena koji su osnovali narodna vijeća i doprinijeli stvaranju Države Slovenaca, Hrvata i Srba da bi se potom 1. prosinca 1918. ona spojila s Kraljevinom Srbijom tako da je nastala Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca¹⁶⁸. Diplomatsko rješavanje pitanja povjereno je mirovnim konferencijama u Versaillesu. Tokom 1919. pregovori oko Dalmacije bili su nepovoljni za Italiju te je tako nastao mit o krnjoj pobjedi. Rijeka je prema Londonskom ugovoru trebala postati

¹⁶⁶ P. Jung, *La Grande Guerra nell'Alto Adriatico*, Libreria editrice goriziana, Gorizia, 2014.

¹⁶⁷ D. Šepić, *Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje: 1914.-1918.*, Školska knjiga, Zagreb, 1970.; Dj. Stanković, *Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije*, Nolit, Beograd, 1984.

¹⁶⁸ I. J. Lederer, *La Jugoslavia dalla conferenza della pace al trattato di Rapallo, 1919-1920*, Il Saggiatore, Milano, 1966.; *Stvaranje jugoslovenske države 1918. godine*. Zbornik radova, ur. V. Čubrilović, Naučna knjiga, Beograd, 1989.

jugoslavenskom lukom, ali je plebiscitom proglasila svoju volju za priključenjem Italiji. Takav zahtjev je zakomplicirao pregovore, a stanje se dodatno pogoršalo uslijed marša na Rijeku, kojeg je izveo Gabriele D'Annunzio sa svojim legionarima u rujnu 1919., nakon kojeg je stvorena Uprava za Kvarner i proglašeno pripojenje grada Italiji. Kriza je dobila međunarodne razmjere i riješena je talijansko-jugoslavenskim ugovorom u Rapallu, u studenom 1920., kojim je stvorena Slobodna Država Rijeka. D'Annunzio i njegovi pristaše istjerani su silom iz grada u prosincu iste godine¹⁶⁹. Na temelju Rapalskog ugovora, Italija je 1920. uspostavila suverenitet nad Trstom, Istrom, Goričkom, otocima Cresom, Lošinjem i Lastovom te Zadrom. Rijeka, nakon četiri godine nezavisnosti i stalnih sukoba između autonomističkog pokreta i nacionalnog fašističkog bloka, stavljena je pod upravu talijanskog vojnog guvernera i na kraju je pripojena Italiji u ožujku 1924., nakon pregovora između Italije i Kraljevine SHS koji su okončani potpisivanjem Rimskog sporazuma¹⁷⁰.

Sl. 65. Nove granice Italije, razglednica izdana u Bergamu 1920.

¹⁶⁹ *Povijest Rijeke*, ur. D. Klen, Matica hrvatska, Rijeka, 1988.; G. Parlato, *Mezzo secolo di Fiume. Economia e società a Fiume nella prima metà del Novecento*, Cantagalli, Siena, 2009; A. Ercolani, *Da Fiume a Rijeka. Profilo storico-politico dal 1918 al 1947*, Rubbettino, Soveria Mannelli, 2009.

¹⁷⁰ M. Cattaruzza, *L'Italia e la questione adriatica. Dibattiti parlamentari e panorama internazionale (1918-1926)*, il Mulino, Bologna, 2014.

Na Pariškoj mirovnoj konferenciji 1920. potvrđena je nezavisnost Albanije koja je postala republikom¹⁷¹. U naredne četiri godine, od 1920. do 1924., država je doživjela veliku političku nestabilnost. Zaredali su se državni udari raznih lidera: Ahmed Zogua, Ahmed bega Toptanija, Shefqet bega Verlacija, Fan Nolija, sve dok 1924. Zogu nije pobijedio. Zahvaljujući podršci fašističke Italije, država je 1928. postala monarhijom, a Zogu je izabran za kralja. Zapravo je Albanija stavljena pod talijansku zaštitu. Kada se 1939. pokušala odvojiti pod pritiskom Francuza i Engleza, Italija je brzom vojnom akcijom zauzela zemlju, a krunu je preuzeo Viktor Emanuel III.

1918. je godina afirmacije nacionalnih država kao i sporova između raznih naroda na istočnoj obali Jadrana¹⁷². Na većem dijelu prijašnjeg Austrijskog primorja nastala je Julijska krajina, kao dio triju Venecija (*Venezia Tridentina*, *Venezia Euganea*, *Venezia Giulia*) na krajnjem istoku Italije. Talijansko nacionalno i teritorijalno ostvarenje na tom prostoru, što je veoma brzo postalo očigledno, obavljeno je nauštrb brojnih Hrvata i Slovenaca koji su živjeli na području između Gorizije i Postojne, odnosno Buzeta i Pule¹⁷³. S dolaskom fašizma na vlast 1922. spriječen je svaki pokušaj daljnjeg pregovaranja i nalaženja rješenja. Od 1925. su nacionalna prava netalijanskih populacija, takozvanih inojezičnih stanovnika, bila dramatično smanjena i na kraju ukinuta¹⁷⁴. Istovremeno je Mussolini vodio politiku neprijateljstva prema susjednoj jugoslavenskoj državi, do te mjere da je hrvatskim separatističkim skupinama, ustašama, pružao utočište i organizacijsku podršku¹⁷⁵. Uostalom, prema Mussolinijevoj viziji, cijeli Istočni Jadran je trebao postati trećom talijanskom obalom, a Jadran talijanskim unutarnjim morem. Istra, Dalmacija i Albanija su bile, ili su to trebale postati, izdanci Velike Italije.

Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca je službeno promijenila naziv 1929. i postala Jugoslavija nakon državnog udara i diktature koju je nametnuo kralj Aleksandar Karađorđević. Prethodnih osam godina bilo je obilježeno mučnim političkim životom i stalnim poteškoćama u vladanju državom. Naime, ustav iz 1921. izazvao je

¹⁷¹ *Historia e Shqipërisë*, tom 3., Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, Instituti i Historisë, Tiranë, 1983.

¹⁷² *Dall'Impero austro-ungarico alle foibe: conflitti nell'area alto-adriatica*, Bollati Boringhieri, Torino, 2009.

¹⁷³ E. Apih, *Italia, fascismo e antifascismo nella Venezia Giulia, 1918-1943. Ricerche storiche*, Laterza, Bari, 1966.; E. Capuzzo, *Dall'Austria all'Italia. Aspetti istituzionali e problemi normativi nella storia di una frontiera*, La Fenice, Roma, 1999.; A. Apollonio, *Dagli Asburgo a Mussolini. Venezia Giulia 1918-1922*, Istituto regionale per la cultura istriana, Libreria editrice goriziana, Gorizia, 2001.; Isti., *Venezia Giulia e fascismo, 1922-1935. Una società post-asburgica negli anni di consolidamento della dittatura mussoliniana*, Istituto regionale per la cultura istriano-fumano-dalmata, Libreria editrice goriziana, Trieste-Gorizia, 2004.

¹⁷⁴ D. Dukovski, *Fašizam u Istri 1918.-1943.*, C.a.s.h., Pula, 1998.; D. Dukovski, *Istra i Rijeka u prvoj polovici 20. stoljeća (1918.-1947.)*, Denona, Zagreb, 2010.; H. Mežulić, R. Jelić, *O talijanskoj upravi u Istri i Dalmaciji, 1918.-1943. Nasilno potalijančivanje prezimena, imena i mjesta*, Dom i svijet, Zagreb, 2005.

¹⁷⁵ M. Bucarelli, *Mussolini e la Jugoslavia (1922-1939)*, Graphis, Bari, 2006.; L. Monzali, *Il sogno dell'egemonia. L'Italia, la questione jugoslava e l'Europa centrale (1918-1941)*, Le lettere, Firenze, 2010.

Sl. 66. *Hände weg!* (Dolje ruke!), razglednica ratne propagande, Salzburg, 1915.-1917. (?).

pod vanjskim političkim pritiskom (Velike Britanije), regent Pavle Karađorđević je dao podršku, u kolovozu 1939., sporazumu Cvetković-Maček (između predsjednika jugoslavenske vlade i predstavnika najjače hrvatske političke skupine), kojim je Hrvatskoj dodijeljena znatna samostalnost. Banovina Hrvatska se protezala od Dunava do Jadrana i uključivala je povijesnu Hrvatsku-Slavoniju, Dalmaciju (s Dubrovnikom, ali bez Boke kotorske) i katoličke okruge u zapadnoj Bosni i južnoj Hercegovini. Ukupna površina banovine je bila 66 tisuća km² i u njoj je živjelo 4,5 milijuna

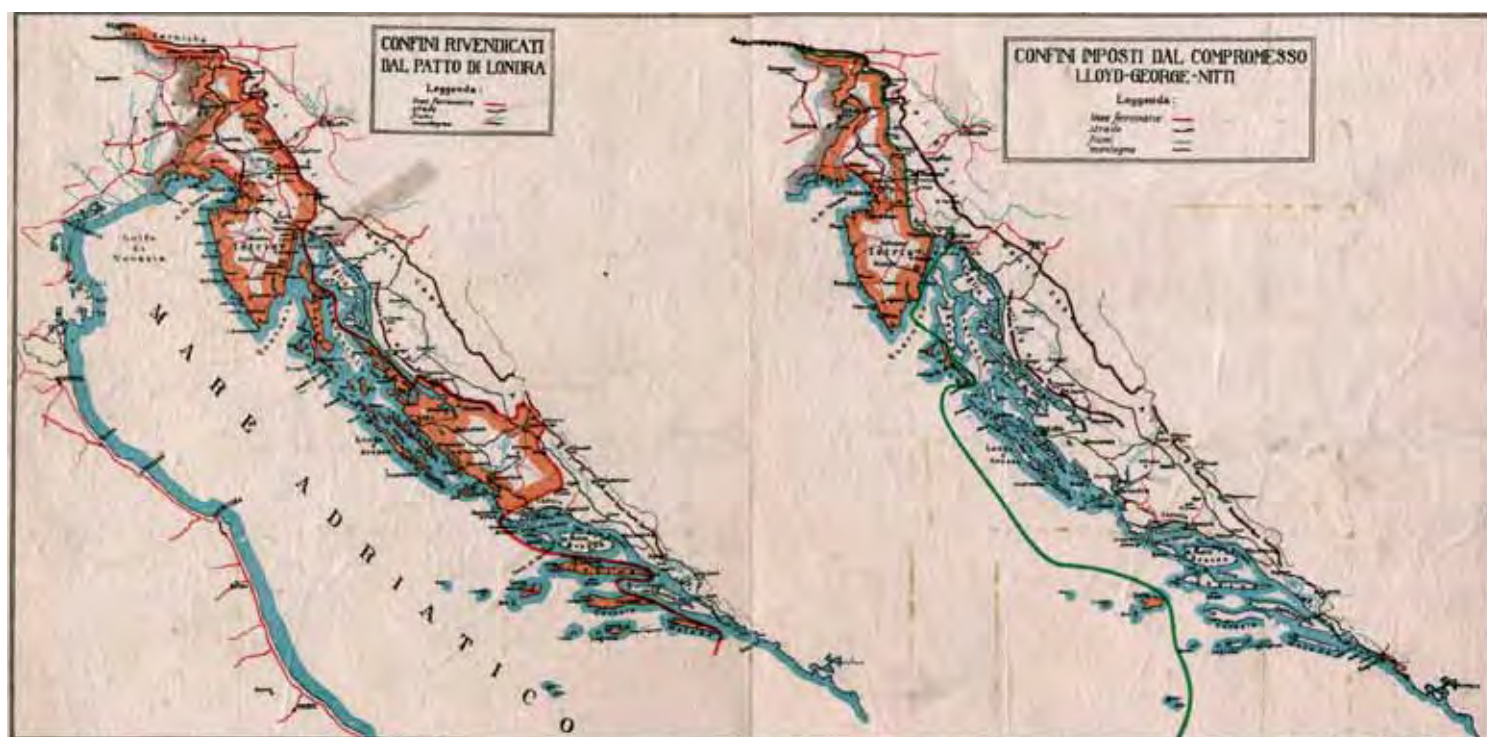
veliko nezadovoljstvo Hrvata. U Dalmaciji je bio značajan utjecaj ORJUNE, nacionalističke jugoslavenske organizacije osnovane da spriječi širenje taljanstva¹⁷⁶. Kraljevina Jugoslavija je bila centralizirana država jednako kao i Italija. Njena jadranska periferija nije doživjela nikakav poseban razvoj u razdoblju od 1918. do 1941. Nisu poboljšani, zbog nedostatnih sredstava, cestovni i željeznički sistemi između dalmatinskih gradova i unutrašnjosti. Primorje je od 1922.-1929. ustrojeno kroz oblasti, dok je upravnim preustrojem iz 1929. podijeljeno između Savske, Primorske i Zetske banovine. Ubojstvo kralja Aleksandra Karađorđevića u Marseilleu 1934. samo je produbilo krizu vlasti u Jugoslaviji. Međutim, poboljšali su se odnosi s Italijom, pogotovo od 1936. s Cvetkovićevom vladom¹⁷⁷. Na zahtjev Hrvata i

¹⁷⁶ A. Jakir, *Dalmatien zwischen den Weltkriegen. Agrarische und urbane Lebenswelt und das Scheitern der jugoslawischen Integration*, Oldenbourg, München, 1999.

¹⁷⁷ E. Milak, *Italija i Jugoslavija, 1931.-1937.*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1987.

stanovnika¹⁷⁸. Ponovo je uspostavljen Sabor, a na banovinu su prenesene ovlasti za poslove u poljoprivredi, šumarstvu, rudarstvu, javnim radovima, industriji, trgovini, narodnom zdravlju i obrazovanju. Kralj je imenovao bana, a prvi nosilac te titule bio je Ivan Šubašić. Zetska banovina se u većem dijelu nalazila na području današnje Crne Gore i obuhvaćala je Boku kotorsku.

U Julijskoj krajini je u međuvremenu nastavljeno s procesom političke integracije pokrajine u talijanski sustav¹⁷⁹. Obavljali su se javni radovi koji su uključivali istarski vodovod, modernu cestu Trst-Pula, zdravstvene dispanzere, poštanske urede, banke, hidroavionske linije. Paralelno se odvijala i „nacionalna melioracija“, odnosno prisilna talijanizacija hrvatskog i slovenskog stanovništva, što je dovelo do pogoršanja nacionalnih odnosa između Talijana i 'netalijana'. U svakom slučaju, na istočnojadranskoj obali nastavila se sve do 1941. stara i tradicionalna obalna plovidba prema Trstu, s bracerama i trabakulima na jedra i na motor. Zadar, kao talijanska enklava s poreznim olakšicama, doživio je značajan gospodarski i društveni razvoj, iako je bio uvjetovan malom površinom svojeg zaleđa¹⁸⁰. Grad je bio spojen brodskim linijama s Rijekom, Pulom i Anconom te hidroavionima s vrlo čestim dolascima i odlascima. U Rijeci i Puli stanje je bilo posve različito. Ovi su gradovi zapali u dugo razdoblje

Sl. 67. Granice na temelju Londonskog ugovora i granice nametnute kompromisom Lloyd George - Nitti, izdanje 1920. (?).

¹⁷⁸ I. Goldstein, *Hrvatska 1918.-2008.*, Novi Liber, Zagreb, 2008.

¹⁷⁹ A. M. Vinci, *Sentinelle della patria. Il fascismo al confine orientale 1918-1941*, Laterza, Roma-Bari, 2011.

¹⁸⁰ M. Dassovich, „Appendice (1870-1947)“, u G. Praga, *Storia di Dalmazia*, Dall'Oglio, Milano, 1981., str. 279-362.

stagnacije. Prvi je bio previše periferan kao talijanska luka, a drugi beznačajan kao vojna luka i vojno brodogradilište.

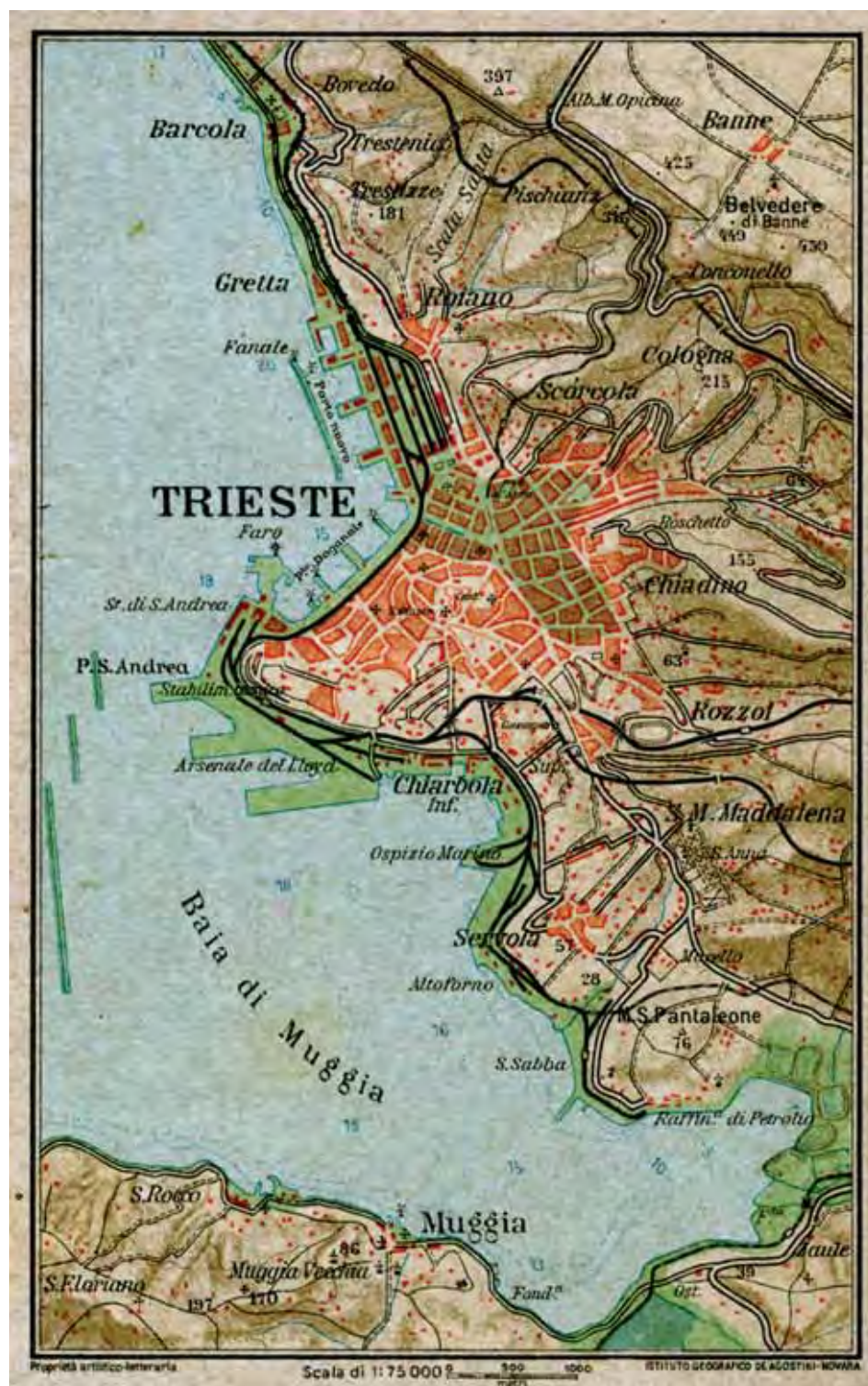
Elitni turizam koji je u Opatiji doživio značajan procvat već krajem 19. stoljeća održao se između dva rata na Brijunima i donekle u Dubrovniku (u obliku kružnih putovanja). Iako je fašistički režim pokrenuo dječje kupališne kolonije i ohrabrivao novi odnos s morem, masovni turizam se još nije afirmirao, osim kod određenih građanskih slojeva. U cjelini, na Istočnom Jadranu sredinom tridesetih godina nisu zabilježeni značajni gospodarski i društveni pomaci u odnosu na stanje iz 1914. U talijanskom dijelu, veliki gradovi nisu zabilježili značajan rast kao što je to bio slučaj početkom stoljeća¹⁸¹. U jugoslavenskom i albanskom dijelu poboljšanja su bila mala i ograničena na urbane prostore. Sve u svemu, u godinama između dva rata došlo je do jačanja srednjeg i nižeg građanskog sloja i novog stila i sustava vrijednosti. Između ostalog, to se očitovalo i kroz nove oblike komunikacije koju su pružali radio i kinematografija, što je pridonijelo stvaranju novih kolektivnih imaginacija. Nasuprot tomu, pučki slojevi su bili slični onima s kraja prethodnog stoljeća, što je djelomično bilo povezano s raspršivanjem radničkih masa u Puli, Trstu i Rijeci u periodu od 1920. do 1935., a djelomično i neostvarenom industrijalizacijom u drugim sredinama.

Širenje fašističke Italije na treću obalu započelo je 1939. aneksijom Albanije i nastavilo se ratom protiv Grčke u listopadu 1940. (rezultati su odmah bili poražavajući). Jugoslavija je pošteđena u početnoj fazi vihora Drugog svjetskog rata. Prema Hitlerovoj ideji ona je trebala postati korisnom pozadinom zbog svojih resursa. Beograd je pristupio Trojnom paktu (vojni savez Njemačke, Italije i Japana) 25. ožujka 1941., ali se stanje promijenilo nakon samo dva dana zbog vojnog udara kojeg su organizirali visoki časnici. Ovaj odmetnički čin je kažnjen masovnom agresijom snaga Osovine 6. travnja. Jugoslaviju su napale njemačka, talijanska i mađarska vojska te je ona kapitulirala 17. travnja. Uslijedila je podjela teritorija: Treći Reich se proširio na sjevernu Sloveniju i stavio Srbiju pod svoju vojnu upravu. Italija se povećala stvaranjem Ljubljanske (Slovenija) i Dalmatinske pokrajine, priključenjem Kosova Albaniji uz favoriziranje lokalnog albanskog stanovništva i postavljanjem svoje vojne uprave u Crnoj Gori. Cijeli je Istočni Jadran, s izuzetkom onog dijela koji je pripadao Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, bio pod talijanskom kontrolom. U biti, Italija je postigla, kao u najružičastijim nacionalističkim snovima, najpotpuniju dominaciju

¹⁸¹ L. Cerasi, R. Petri, S. Petrungaro, *Porti di frontiera. Industria e commercio a Trieste, Fiume e Pola tra le guerre mondiali*, Viella, Roma, 2008.

na Jadranu¹⁸². Italiji je također povjereno upravljanje nad Grčkom, nakon što ju je osvojila Njemačka. U godinama 1941.-1942. utjelovljeno je fašističko carstvo. U Zagrebu je 10. travnja 1941. proglašena Nezavisna Država Hrvatska pod vodstvom

Ante Pavelića¹⁸³. U pregovorima između Pavelića i Mussolinija dogovoreno je da Hrvatska potpadne pod talijansku interesnu sferu, iako su dvije trećine države bile pod njemačkom okupacijom. NDH je obuhvaćala Hrvatsku-Slavoniju, Bosnu i Hercegovinu te dio Dalmacije s otocima Pagom, Hvarom i Bračom. Imala je površinu od 102.724 km² i 6.660.000 stanovnika, prema podacima iz prosinca 1941. Hrvatska je 1943. upravno podijeljena na 22 velike župe. Fašistički vrhunac trajao je približno dvije godine, ali s određenim poteškoćama jer se već pojavio jugoslavenski oružani otpor. Nakon pada Mussolinijevog režima 25. srpnja 1943. i potpisivanja primirja sa Saveznicima 8. rujna 1943., njemačka vojska je stavila pod svoju kontrolu središnji i sjeverni dio Italije, iako je Talijanska Socijalna Republika (*Repu-*

Sl. 68. Plan Trsta i njegovog teritorija, razglednica s početka tridesetih godina 20. st., izdanje De Agostini, Novara.

¹⁸² D. Rodogno, *Il nuovo ordine mediterraneo. Le politiche di occupazione dell'Italia fascista (1940-1943)*, Bollati Boringhieri, Torino, 2002.; *L'occupazione italiana della Jugoslavia, 1941-1943*, ur. F. Caccamo, L. Monzali, Le lettere, Firenze, 2008.; E. Gobetti, *Alleati del nemico. L'occupazione italiana in Jugoslavia (1941-1943)*, Laterza, Roma, Bari, 2013.

¹⁸³ B. Krizman, *NDH između Hitlera i Mussolinija*, Globus, Zagreb, 1986. (1983.); N. Kisić-Kolanović, *NDH i Italija. Političke veze i diplomatski odnosi*, Ljevak, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2001.

bblica di Salò) imala nacionalnu gardu i razne policijske snage. U razdoblju bezvlašća koje je nastalo nakon pada fašističkog režima, talijansko stanovništvo Istre postalo je predmetom nasilja, pogubljenja bez suđenja, osveta. Iz tog se doba pamte mnoge

tragične ljudske žrtve, okrutno bačene u fojbe, kraške jame. Dio triju Venecija je prešao pod izravnu upravu Trećeg Reicha. Uspostavljene su Predalpska operativna zona (*Alpenvorland*) koja je obuhvaćala talijanske provincije Trento, Bolzano, Belluno i Udine te Operativna zona Jadranskog primorja (*Adriatisches Küstenland*) na područjima provincija Trsta, Gorizije, Pule i Rijeke. Hitler je htio anektirati ove teritorije Reichu i time osigurati Velikoj Njemačkoj izlaz na Jadran¹⁸⁴.

Jugoslavija je nestala sa zemljopisnih karata 1941., ali se na njenom tlu razvio jedan od najznačajnijih europskih pokreta otpora nacifašističkoj okupaciji. Krajem 1941. komunistička partija pod vodstvom Josipa Broza Tita uspjela je povezati razne partizanske jedinice koje su djelovale na širokom prostoru, od

Sl. 69. Plan Rijeke i njenog teritorija, razglednica s početka tridesetih godina 20. st., izdanje De Agostini, Novara.

slovenskih regija i talijanske Julijske krajine, preko planinskih područja Hrvatske, Dalmacije, Bosne i Hercegovine, sve do Srbije i Albanije. I u Albaniji je 1941., pod

¹⁸⁴ E. Collotti, *Il Litorale adriatico nel nuovo ordine europeo 1943-45*, Vangelista, Milano, 1974.; K. Stuhlpfarrer, *Le zone d'operazione Prealpi e Litorale adriatico, 1943-1945*, Libreria Adamo, Gorizia, 1979.

vodstvom Envera Hoxhe, nastao pokret otpora protiv talijanske okupacije, a zatim i protiv njemačke (1944.). Prekretnica za Titove partizane bila je 8. rujna 1943. kada su uspjeli oduzeti oružje i sredstva cijelih divizija talijanske vojske u rasulu (nekoliko tisuća talijanskih vojnika se tada priključilo pokretu otpora). Pored toga, Saveznici su priznali partizanski pokret kao silu Ujedinjenih Nacija. Tito je već bio stvorio antifašističko vijeće narodnog oslobođenja i osmislio federalno uređenje kao jamstvo posebnih narodnih identiteta. AVNOJ je na skupštini održanoj u Jajcu (Bosna) u studenom 1943. sebi prisvojio pravo na predstavljanje Jugoslavije. Tom je prilikom proglašeno i pravo na pripajanje Julijske krajine koja je smatrana hrvatskom i slovenskom. Tokom 1944. oslobodilački pokret je stalno povećavao broj pristalica, što je dovelo do stvaranja Jugoslavenske armije. Beograd je oslobođen u listopadu 1944. Pokrenuti su pregovori s jugoslovenskom vladom u egzilu i postavljeni temelji za nastanak nove Jugoslavije, federalne i „narodne“.

Sl. 70. Plan Zadra i njegovog teritorija, razglednica s početka tridesetih godina 20. st., izdanje De Agostini, Novara.

U travnju 1945. jugoslavenska vojska je prešla talijansko-jugoslavensku granicu iz 1920. i preko mora krenula prema Trstu i Jadranskom primorju, odnosno Julijskoj krajini, kako bi se spojila s partizanskim jedinicama, slovenskim, hrvatskim i talijanskim, koje su tamo djelovale od 1942.-1943. i preduhitрила Saveznike. Operacija je uspjela. Julijska krajina je najvećim djelom oslobođena od nacista i fašista 1. svibnja 1945., na radost Slove-

naca i Hrvata, te istovremeno i okupirana s obzirom da se formalno radilo o talijanskom teritoriju¹⁸⁵. Nezavisna Država Hrvatska doživjela je slom 8. svibnja 1945. Nova Jugoslavija polagala je pravo na pripajanje Julijske krajine što je argumentirala određenim tvrdnjama: od toga da na tom području živi većinsko hrvatsko i slovensko stanovništvo, da je populacija podvrgnuta fašističkoj politici odnarođivanja tokom više od dva desetljeća, da je podnijela velike ljudske žrtve kako bi porazila sile Osovine u ovoj pokrajini te da je bila priznata država saveznica Ujedinjenih Nacija¹⁸⁶. Nasuprot tomu je bio položaj Italije kao poražene države koja je stvorila nacifašističku Osovinu i odgovorne za izbijanje svjetskog rata. Pitanje o priključenju Trsta i Julijske krajine Jugoslaviji vrlo brzo je dobilo puno veći značaj od samog talijansko-jugoslavenskog graničnog spora, odnosno starog jadranskog pitanja. Podrška koju je Beograd dobio od Sovjetskog Saveza pretvorila je prepirku u međunarodnu krizu, prvu u nastajućem hladnom ratu¹⁸⁷.

Na okupiranim područjima (ili oslobođenim, ovisno o gledištima) jugoslavenske su vlasti nametnule narodne odbore po uzoru na sovjetski model, pokrenule nasilno i prijeteće ponašanje prema talijanskom stanovništvu i onima koji nisu prihvaćali novi režim¹⁸⁸. Onaj tko je želio ostati na tim područjima koje je Beograd tražio na međunarodnim konferencijama, morao je prihvatiti jugoslavenski narodni socijalizam, ili je mogao otići. Tako je počela drama Talijana iz Istre, Rijeke, Julijske krajine i Zadra, koji su napustili vlastitu zemlju¹⁸⁹. Egzodus Talijana bio je složen događaj, s mnogim posebnostima. Smatra se da je ovo područje sveukupno napustilo između 250.000 i 350.000 osoba. Ostalo je malo Talijana, približno 35.000, prema popisu stanovništva iz 1961.¹⁹⁰ S njima je nastala jedina manjina koju ima talijanska država¹⁹¹.

Mirovna konferencija u Parizu 1947. odredila je nove granice na Istočnom Jadranu na način da se gotovo cijela Istra priključi Jugoslaviji. Stvoren je Slobodni Teritorij Trsta, podijeljen na Zonu A pod angloameričkom vojnom upravom i Zonu B pod ju-

¹⁸⁵ R. Pupo, *Guerra e dopoguerra al confine orientale d'Italia, 1938-1956*, Del Bianco, Udine, 1999.

¹⁸⁶ D. Dukovski, *Rat i mir istarski. Model povijesne prijelomnice (1943.-1955.)*, C.a.s.h., Pula, 2001.

¹⁸⁷ R. Pupo, *Trieste '45*, Laterza, Roma-Bari, 2010.

¹⁸⁸ R. Pupo, R. Spazzali, *Foibe*, B. Mondadori, Milano, 2003.; J. Pirjevec, *Foibe. Una storia d'Italia*, Einaudi, Torino, 2009.; E. Apih, *Le foibe giuliane. Note e documenti*, ur. R. Spazzali, M. Cattaruzza, O. Moscarda Oblak, Libreria editrice goriziana, Gorizia, 2010.

¹⁸⁹ P. Ballinger, *History in exile. Memory and identity at the borders of the Balkans*, Princeton University Press, Princeton (NJ), 2003.; R. Pupo, *Il lungo esilio. Istria: le persecuzioni, le foibe, l'esilio*, Rizzoli, Milano, 2005.; G. Crainz, *Il dolore e l'esilio. L'Istria e le memorie divise d'Europa*, Donzelli, Roma, 2005.; *Naufraghi della pace. Il 1945, i profughi e le memorie divise d'Europa*, ur. G. Crainz, R. Pupo, S. Salvatici, Donzelli, Roma, 2008.

¹⁹⁰ *La comunità nazionale italiana nei censimenti jugoslavi, 1945-1991*, Centar za povijesna istraživanja - Rovinj, Rovinj, 2001.

¹⁹¹ E. i L. Giuricin, *La comunità nazionale italiana*, Centar za povijesna istraživanja - Rovinj, Rovinj, 2008.; G. Nemec, *Nascita di una minoranza. Istria 1947-1965: storia e memoria degli italiani rimasti nell'area istroquarnerina*, Centar za povijesna istraživanja - Rovinj, Rovinj, 2012.

goslavenskom vojnom upravom. Takvo se stanje održalo do 1954. kada je sklopljen Londonski memorandum, prvi talijansko-jugoslavenski sporazum.

Narodna Republika Hrvatska, na temelju ustava iz studenog 1946. obuhvaćala je Dalmaciju i okruge Osijeka, Slavonskog Broda, Daruvara, Bjelovara, Varaždina, Zagreba, Siska, Karlovca, Sušaka i Gospića. Njoj su priključene Istra i Rijeka nakon mirovnog ugovora u Parizu 10. veljače 1947. Nova je Hrvatska imala površinu od 51.325 km² i približno 3.500.000 stanovnika. Narodna Republika Slovenija se 1945. protezala na područja nastanjena Slovencima od rijeke Mure preko Kranjske do Krasa u neposrednom zaleđu Gorizije i Trsta. Imala je oko 16.200 km² i milijun stanovnika. Tražila je još slovensku Korušku s Klagenfurtom i Villachom u Austriji, dolinu rijeke Natisone i dolinu Režija do rijeke Tagliamento u Italiji, te područje sjeverne Istre i grad Trst uključen 1947. u Slobodni Teritorij Trsta.

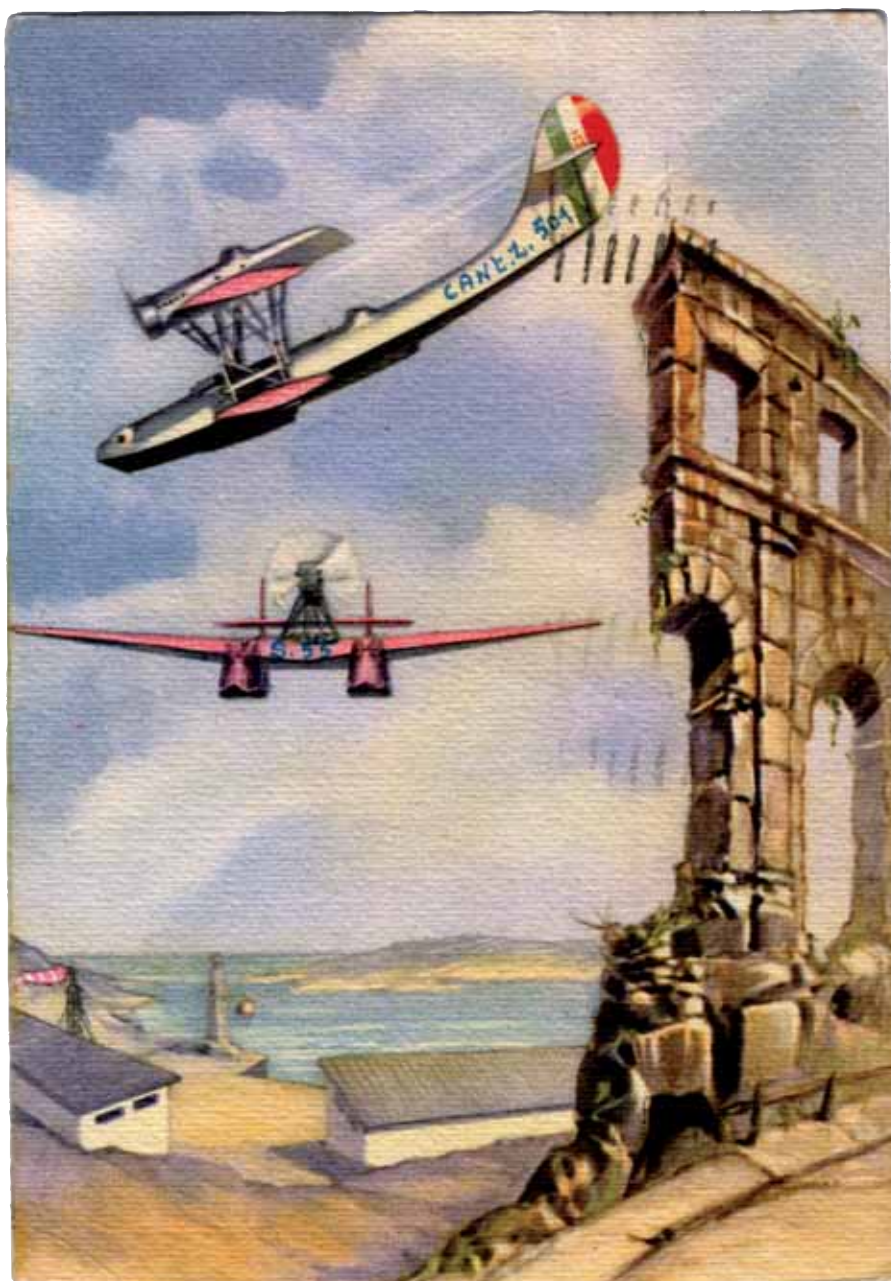
Londonskim memorandumom o razumijevanju od 5. listopada 1954. provizorno je riješena sudbina Slobodnog Teritorija Trsta na način da je Zona A prešla pod talijansku upravu a Zona B, odnosno sjeverozapadna Istra, pod jugoslavensku. Time je Narodna Republika Slovenija dobila izlaz na more, između Ankarana i Piranskog zaljeva u Istri, a područje je nazvano Slovenskim primorjem. Po prvi je put u svojoj povijesti slovenski narod kao politički entitet imao izlaz na more¹⁹². Od 1954. pa na dalje Istočni Jadran je podijeljen između Italije, na uskom području provincija Gorizije i Trsta (Julijska krajina), Jugoslavije i njenih republika Slovenije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Crne Gore, te Albanije. Bosni i Hercegovini je dodijeljen minijturni izlaz na more kod Neuma, na nekadašnjem osmanskome posjedu između Mletačke i Dubrovačke Republike, utvrđenom Požarevačkim mirom 1718.

Jugoslavija i Jadran postali su linija razdvajanja između Zapadne i Istočne Europe, iako se Tito udaljio od sovjetskog bloka 1948. i usmjerio državu na put neutralnosti i na stvaranje pokreta nesvrstanih. Albanija Envera Hoxhe doživjela je jedan od najrepresivnijih komunističkih režima, prvo pod patronatom Moskve od 1946. do 1960., a zatim Kine od 1960. do 1978., u potpunoj izolaciji i kao u nekoj vrsti otočne osame u odnosu na susjedne zemlje.

U ime europske sigurnosti i na temelju sporazuma Helsinške konferencije 1975., međudržavne granice postale su nepromijenjivim linijama. Jadran, iako podijeljen, doživio je u periodu 1965.-1989. fazu stabilnosti koja se pretočila, kao i u prethodnim povijesnim razdobljima bez političkih napetosti, u sveukupni privredni i druš-

¹⁹² M. Verginella, A. Volk, K. Colja, *Storia e memoria degli Sloveni del Litorale. Fascismo, guerra e resistenza*, Quaderni di Qualestoria, Trieste, 1994.; J. Pirjevec, M. Kacin Wohinc, *Storia degli Sloveni in Italia, 1866-1998*, Marsilio, Venezia, 1998.; M. Verginella, *Il confine degli altri. La questione giuliana e la memoria slovena*, predgovor G. Crainz, Donzelli, Roma, 2008., J. Pirjevec, *Trst je naš! Boj Slovencev za morje (1848-1954)*, Nova Revija, Ljubljana, 2008.

tveni rast priobalja. Intenzivirane su razmjene dobara i lučke djelatnosti. Industrijalizacija je pokrenuta u svim važnijim gradovima. Pored tradicionalnih brodogradnji u Monfalconeu, Trstu, Puli i Rijeci, stvoreno je brodogradilište u Splitu, te su otvoreni škverovi u Zadru, Šibeniku i Tivtu, pokrenute su mehaničke industrije u Kopru, Rijeci i Zadru, prerada plastike u Splitu, proizvodnja aluminija u Mostaru i Titogradu. Dodatno napreduju tvornice cementa i tvornice za preradu ribe u Izoli, Rovinju i na Braču, a povećane su i aktivnosti u iskorištavanju boksita i vađenju istarskog i bračkog kamena. Zbog novih potreba poboljšana je cestovna infrastruktura koja zamjenjuje malu obalnu plovidbu koja je 1940. još uvijek bila veoma živahna, dok se željezničke pruge teškom mukom dovršavaju ili usavršavaju (malobrojne su pruge izgrađene od unutrašnjosti prema moru, a među njima je ona krivudava od Beograda do Bara). Šezdesetih godina je dovršena Jadranska magistrala, vijugava primorska cesta od Trsta do granice s Albanijom.

Sl. 71. *Idroscalo P. L. Penzo Puntisella (Fasana d'Istria)* - (Hidrobaza Puntizela), razglednica ratne propagande objavljena u Rimu 1940.

Od 1965. granice Jugoslavije postale su otvorenije za građane, bilo za odlazak na rad u inozemstvo bilo za ulazak turista. U Jugoslaviji, turizam je postao neusporedivim spram onoga što se događalo u drugim režimima Istočne Europe. U samo nekoliko godina Istra i Dalmacija su postale prepoznatljive destinacije na svjetskom i europskom tržištu¹⁹³. Naravno, radilo se o masovnom turizmu, s niskim poslovnim troškovima i osnovnom, ako ne i spartanskom, ponudom. Ubrzo se krenulo s

¹⁹³ *Yugoslavia's sunny side. A history of tourism in socialism (1950s-1980s)*, ur. H. Grandits, K. Taylor, Central European University Press, Budapest, New York, 2010.

masovnom izgradnjom hotelskih kapaciteta, neophodnih za potrebe unutarnjeg turističkog tržišta i rastućeg radničkog i službeničkog sloja, ali i sudbonosnih za pribavljanje prijeko potrebnih deviza.

Modernizacija pod znakom urbanizacije zahvatila je prigradske prostore starih gradova. Izgradnjom višestambenih zgrada, hotelskih kompleksa i privatne stanogradnje promjenjeni su krajolici¹⁹⁴. Mobilnost se rapidno povećala sedamdesetih godina kada se broj privatnih automobila utrostručio. Zagađenje mora, okoliša i prirode postalo je aktualnom temom, kao uostalom i na cijelom Sredozemlju. Rijeka, Split i Drač doživjeli su impozantan demografski rast i širenje perifernih gradskih četvrti zahvaljujući društvenoj i privatnoj stanogradnji, često nelegalnoj, s nesretnim urbanističkim ishodima. Imigracija stanovništva, iz bliže unutrašnjosti i drugih jugoslavenskih ili albanskih regija prema gradovima na moru bila je konstantna. Prema nekima, radilo se o pravoj invaziji. Bio je to slučaj bez presedana u brojnosti i s trajnim posljedicama na kulturološkom planu. Demografska situacija istočno-jadranskih gradova 1971. godine bila je sljedeća: Trst je imao 271.000 stanovnika, Split 155.000, Rijeka 132.000, Drač 53.000, Vlora 50.000, Pula 48.000, Zadar 43.000, Dubrovnik 31.000, Šibenik 30.000; ostali gradovi nisu prelazili 10.000¹⁹⁵.

Urbana dimenzija Istočnog Jadrana u razdoblju 1960.-1990., prije općeg demografskog pada, djeluje kao nešto zasebno u odnosu na svijet koji je postojao do 1945. To je evidentno ne samo u slučaju Kopra, Pule, Rijeke ili Zadra, gdje je talijansko stanovništvo drastično smanjeno uslijed egzodusa, već i u Trstu, Splitu, Baru ili Draču. Radi se o potpuno preobraženim gradovima. Istočno od Trsta, nakon 1945., nestala je buržoazija kao stalež i kao referentni model. U narednih dvadeset godina društvom su upravljali aparatčici, odnosno partijski rukovodioci, koji su činili jedinu dominantnu klasu u Istri, Dalmaciji, Crnoj Gori i Albaniji. U Jugoslaviji, sedamdesetih godina, primitivnim partijskim službenicima priključili su se tehnochrati samoupravnog socijalizma, a tijekom osamdesetih i posebna kategorija socijalističkih menadžera koji su rukovodili velikim i unosnim poduzećima u brodogradnji i hotelijerstvu. Ti su menadžeri imitirali, primjereno svom kontekstu, životni stil i očekivanja srednjeg zapadnoeuropskog sloja i općenita ponašanja potrošačkog društva. Masu je predstavljala radnička klasa, subvencionirana u svakom aspektu života zajamčenim uslugama socijalističke države. Iza te službene fasade jugoslavenskog socijalizma krila se korupcija, razmjena usluga i vlast partijskih klanova na svim nivoima. U Albaniji je vlast okupljena oko diktatorske ličnosti Envera Hoxhe i njego-

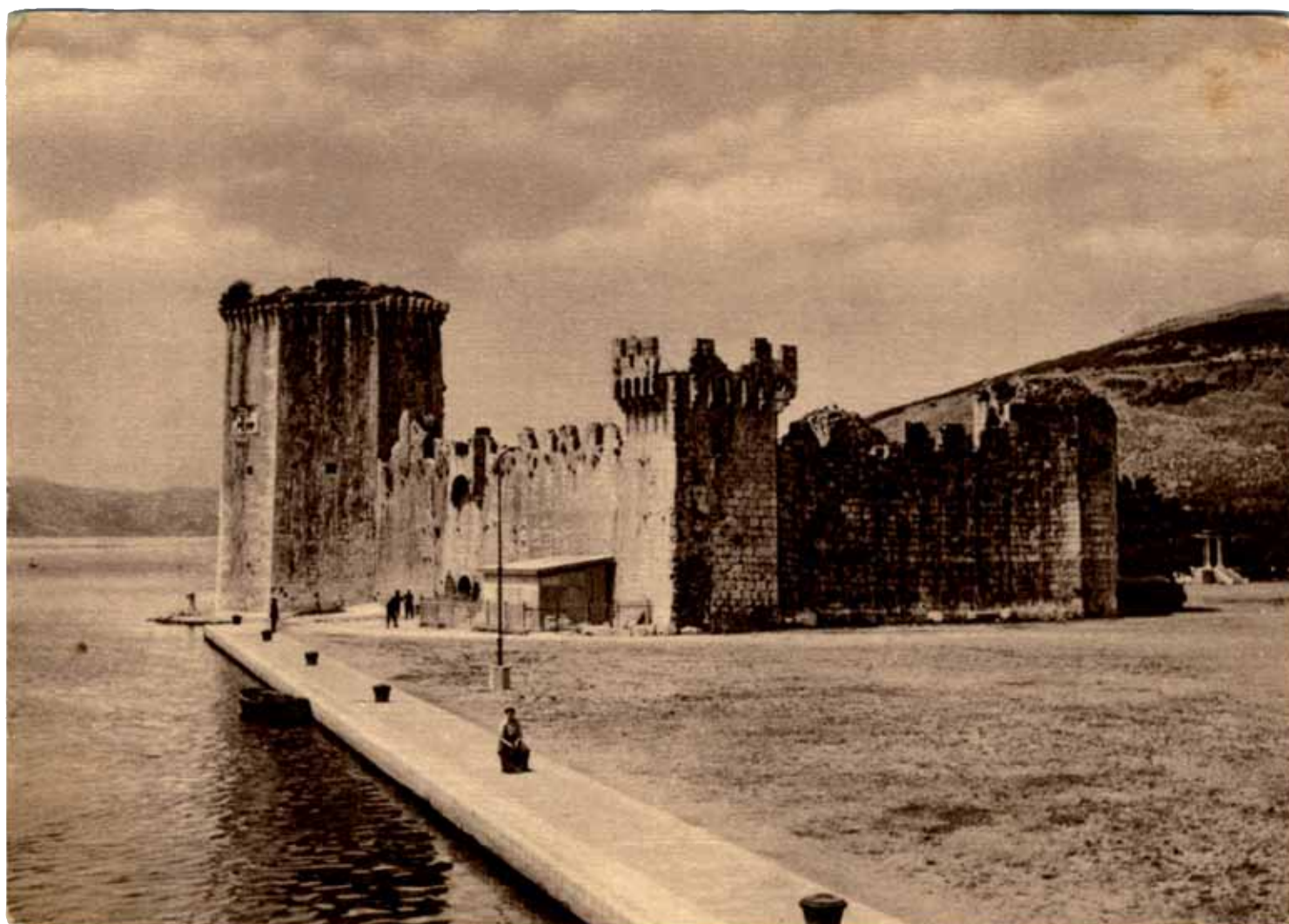
¹⁹⁴ *Jugoslawien in den 1960er Jahren: auf dem Weg zu einem (a)normalen Staat?*, ur. H. Grandits, H. Sundhausen, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2013. Usp., kao posebnost: *Zadar i okolica od Drugoga svjetskog rata do Domovinskog rata*. Zbornik radova, ur. T. Oršolić, HAZU Zavod za povijesne znanosti, Zadar, 2009.

¹⁹⁵ „Jadransko more“, u *Pomorska enciklopedija*, str. 141-143.

vih opsesija postajala još centraliziranijom. Režim s raširenom represijom, kao što je vrijeme pokazalo, nije promijenio već je samo privremeno zamrznuo društvene strukture - klanove i porodice – i tradicionalne običaje albanskih gradova i sela. Bio je to jedan prikriveni svijet koji je ponovo izašao na vidjelo cijelim svojim bićem u drugoj polovici osamdesetih godina.

Nakon definitivnog ukinuća brodskih linija koje su spajale cijelo primorje, kao što je bila ona povijesna Austrijskog Lloyd od Trsta do Kotora, uspostavljene su kraće obalne veze od Rijeke do Dubrovnika, trajektne linije između glavnih primorskih gradova i dalmatinskih otoka te one koje su spajale istočnu i zapadnu obalu Jadrana, kao što su npr. Zadar-Ancona, Split-Pescara i Bar-Bari. Između 1965. i 1990. razvio se zrakoplovni promet, pa su tako izgrađene, na nekad udaljenim lokacijama, zračne luke Ronchi dei Legionari za Trst i Goriziju, Pula za Istru, Krk za Rijeku, Zemunik Donji za Zadar, Resnik za Split, Čilipi za Dubrovnik i Tivat za crnogorsko primorje, dok je zračna luka u Tirani modernizirana tek nakon 1989. i njome se koristi Drač. Ukratko, razvila se međunarodna mobilnost i dinamičnost koju teško možemo pronaći, uz sve moguće kontekstualizacije, u prethodnim epohama.

U tom je razdoblju ostvareno, kao nikad prije, širenje ustanova zajamčenog osnov-

Sl. 72. Trogir, Kaštel Kamerlengo - 15. st., razglednica Talijanskog zavoda za turizam, Genova, 1942.

nog obrazovanja, čak i na slabo naseljenim otocima te prisustvo srednjih škola u svim većim gradovima, po uzoru na trendove decentralizacije i pristupačnosti znanja za sve društvene slojeve. Kulturni život se počeo uzdizati nakon 1960. s množenjem raznih festivala folklora, klasične i narodne glazbe, ali istu sudbinu nisu doživjela gradska kazališta čija je aktivnost smanjena, što se dogodilo u Rijeci i Splitu, dok je ono u Puli posve zatvoreno. Povezano s turizmom i obrazovanjem, razvila se muzejska djelatnost, pogotovo ona arheološka, od Akvileje do Tirane i djelatnost umjetničkih galerija sa stalnim ili povremenim izložbama likovnih umjetnosti, u duhu režimske retorike koja ju je ohrabrivala. Vrhunac svih tih tendencija ogleđao se u prosperitetu sveučilišnog obrazovanja. Prvo sveučilište na primorju bilo je ono tršćansko, otvoreno 1938., zatim su slijedili Zadar pedesetih godina i Rijeka 1971. Danas postoji impresivan broj sveučilišnih ustanova: Trst, Kopar (Univerza na Primorskom), čak pet u Hrvatskoj - Rijeka, Pula, Zadar, Split i Dubrovnik, Drač u Albaniji, a njima možemo pridodati i grčko Jonsko sveučilište na Krfu. U slučaju Jugoslavije, pokretljivost masa, uključivanje u međunarodnu dimenziju, visoko obrazovanje dostupno svima djelovali su kao neophodni elementi za izgradnju novog društva, koji bi podržavali toliko osobit jugoslavenski sistem. Kao što znamo, stvari su krenule drugim pravcem.

U Osimu je 10. studenog 1975. potpisan sporazum između Jugoslavije i Italije kojim je priznata državna suverenost nad teritorijama pod njihovom upravom na temelju Londonskog memoranduma¹⁹⁶. Sporazum je ratificiran u parlamentima dviju država te je stupio na snagu 1977. Granica je postala konačnom i, u duhu Helsinkija, nepromijenjivom. Talijansko-jugoslavenskim sporazumom bila je predviđena uspostava privrednih suradnji u pograničnim područjima. Kao reakcija na sporazum, u Trstu je nastao 1975. autonomistički politički pokret nazvan *Lista per Trieste*, koji se protivio izgradnji mješovite talijansko-jugoslavenske industrijske zone u okolini grada. Obje su države službeno priznale talijansku manjinu u Istri i Rijeci.

Nakon smrti Josipa Broza Tita 4. svibnja 1980., počelo je razdoblje postepenog ekonomskog pada Jugoslavije. Slaba produktivnost, visoki društveni i vojni troškovi, značajan inozemni dug kojeg je maršal ostavio u nasljeđe, minirali su održivost sistema koji je trebao garantirati prava svih federalnih jedinica¹⁹⁷. Razlike između najrazvijenijih republika Slovenije i Hrvatske i ostatka države postale su sve očitije.

¹⁹⁶ M. Bucarelli, *La questione jugoslava nella politica estera dell'Italia repubblicana (1945-1999)*, Aracne, Roma, 2008.

¹⁹⁷ O povijesti Jugoslavije: S. P. Ramet, *The three Yugoslavias. State building and legitimation 1918-2005*, Woodrow Wilson Center Press, Indiana University Press, Washington, Bloomington (In.), 2006.; M.-J. Calic, *Geschichte Jugoslawiens im 20. Jahrhundert*, C. H. Beck, München, 2010.; H. Sundhaussen, *Jugoslawien und seine Nachfolgestaaten 1943-2011. Eine ungewöhnliche Geschichte des Gewöhnlichen*, Böhlau Verlag, Wien, 2012.

Sl. 73. *Mittelmeer-Karte* (Karta Sredozemlja), autor Paul Faltz, izdanje Metzger Verlagsanstalt, Metz, 1943.

U Beogradu, i u Srbiji općenito, razmišljalo se o povratku na centralizirani model države kako bi si vlast, koncentrirana u federalnom glavnom gradu, mogla osigurati potrebna sredstva. Proces raspada jugoslavenske federacije započeo je 1986. kada su zahtjevi Srbije postali nacionalnim programom kojeg je promovirao Slobodan Milošević. Nasuprot tomu, Slovenija i Hrvatska, uključene u zajednicu za regionalnu suradnju Alpe-Jadran, gledale su sve više prema Zapadu, izvan federacije. Velike promjene u Sovjetskom Savezu u doba Gorbačova te ulazak Španjolske i Portugala u Europsku ekonomsku zajednicu 1986., signalizirale su širokim slojevima slovenskog i hrvatskog javnog mnjenja alternativno rješenje za jugoslavenski model koji je postao sinonimom za povratak centralizmu. Taj su centralizam željeli ostvariti Milošević i njegovi sljedbenici kad su tokom 1988. i 1989. preuzeli nadzor nad autonomnim pokrajinama Vojvodine i Kosova te republikom Crnom Gorom. Demokratska revolucija koja je potresla cijelu Istočnu Europu u samo tri mjeseca, od listopada do prosinca 1989., iznenadila je Jugoslaviju, već izjedenu unutarnjim sukobima. Tokom 1990. održani su demokratski izbori u svim republikama. U Sloveniji i Hrvatskoj pobijedile su stranke liberalne i nacionalne orijentacije, odlučne u tome da pregovaraju za izlazak iz Jugoslavije.

Pokušaji pronalaženja kompromisnog rješenja između srpskih stajališta s jedne te slovenskih i hrvatskih s druge strane, dok su se bosanski i makedonski političari držali na pola puta, propali su u lipnju 1991. kada su Slovenija i Hrvatska proglasile nezavisnost. Taj čin je doveo do rata, do oružanog sukoba, prvo u Sloveniji, a zatim u Hrvatskoj. U ljeto 1991. Jugoslavija je doživjela kolaps i urušila se unutar sebe. Ali, sukob između Hrvata i Srba u Dalmaciji rasplamsao se već u ljeto 1990. U lipnju 1991. sukoba je bilo u slovenskoj Istri, a zatim su se proširili po cijelom jadranskom primorju, s izuzetkom hrvatske Istre. Naročito su dramatični bili okršaji u dalmatinskom zaleđu, u nekadašnjim mletačkim krajinama, te bombardiranja Dubrovnika

u jesen 1991., iako je grad proglašen svjetskom baštinom. Međunarodnim priznanjem Slovenije i Hrvatske u siječnju 1992. otvoreno je dugo razdoblje primirja. Na Istočnom Jadranu sukob se privremeno smirio, ali ne i u Bosni i Hercegovini, gdje se rat nastavio kroz gotovo četiri godine s nizom masovnih ubojstava. U ljeto 1995. Hrvatska je vojnom akcijom nametnula svoju vlast na područjima pod srpskom kontrolom u Dalmaciji i Slavoniji¹⁹⁸. Mirovni sporazum u Daytonu, Ohio, u studenom 1995., između hrvatskog, srpskog i bošnjačko-muslimanskog lidera zaustavio je jugoslavenske ratove.

U Albaniji, Enver Hoxha je prepustio Ramizu Aliji 1983. vodstvo nad radničkom partijom. Nakon smrti diktatora, dvije godine kasnije, Alija je preuzeo potpunu vlast i postupno pokrenuo otvaranje prema inozemstvu te donekle dozvolio slobodu mišljenja. Takvo stanje je potrajalo puno duže od presudne 1989. godine. Tek su se u travnju 1992., nakon Alijeve ostavke, održali prvi demokratski izbori koji su doveli na vlast Salija Berishu. Počelo je dugo razdoblje tranzicije, usporeno velikim poteškoćama, ekonomskim bankrotom iz 1996.-1997. U ovo posljednje vrijeme država doživljava postupni rast, usprkos negativnoj međunarodnoj konjunkturi. Politički život je 2013. doživio smjenu na vrhu, nakon što je Edi Rama, gradonačelnik Tirane, pobijedio Salija Berishu na izborima.

Podjela jadranske obale granicama između bivših jugoslavenskih republika otvorila je dugotrajan spor između Hrvatske i Crne Gore i pogotovo između Hrvatske i Slovenije zbog Piranskog zaljeva (ili Savudrijske vale). Napetosti su porasle i unutar treće Jugoslavije koju su činile Srbija i Crna Gora nakon što je NATO vojno intervenirao protiv Beograda 1999. i time je Istočni Jadran ponovo postao poprište vojnih operacija. Kriza u Jugoslaviji dovela je do pada Slobodana Miloševića 2000. godine, a zatim do njegovog hapšenja i suđenja u Hagu, te do nestanka jugoslavenskog imena 2003. godine. Stvorena je kratkotrajna federalna zajednica dviju država pod nazivom Srbija-Crna Gora,¹⁹⁹. Naime, već je 2006. Crna Gora proglasila svoju nezavisnost. Na taj je način Srbija, nakon 88 godina, izgubila izlaz na Jadran. Bosni i Hercegovini je priznat doticaj s morem kod Neuma, na uskom teritorijalnom pojasu koji odvaja područje Dubrovnika od Hrvatske.

Na političkom planu, od Trsta do Albanije pretežu snage nacionalnog i nacionalističkog usmjerenja, ovisno o konjunkturama. S izuzetkom hrvatske Istre, gdje se od 1991. razvila suprotna politička tendencija, usmjerena na regionalizam i izrazitu

¹⁹⁸ *Croatia since independence. War, politics, society, foreign relations*, ur. S. P. Ramet, K. Clewing, R. Lukić, Oldenbourg, München, 2008.

¹⁹⁹ *Serbia since 1989. Politics and society under Milošević and after*, ur. S. P. Ramet, V. Pavlaković, University of Washington Press, Seattle, London, 2007.

samostalnost²⁰⁰. Na poluotoku je regionalna stranka, Istarski demokratski sabor, s liberalnim, transnacionalnim i demokratskim težnjama zadržao vlast duže od dva desetljeća. Općinska i regionalna (županijska) tijela su puno pažljivija u jamčenju prava talijanskoj manjini u odnosu na središnju vlast, a slučaj Istre je naveden kao zanimljiv model i primjer suživota na Zapadnom Balkanu. Jadran je, sve do 1991. bio podijeljen između triju država, a danas pripada Italiji, Sloveniji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori (od 2006.) i Albaniji (te Grčkoj, jednim dijelom otoka Krfa)²⁰¹. S preobrazbom Europske ekonomske zajednice u Europsku uniju (EU) kao nadnacionalnu zajednicu, Trst je 1992. postao ne samo talijanskim pograničnim gradom već

Sl. 74. Plan granice između SFR Jugoslavije i Republike Italije, izdavač Talijanski vojni geografski institut, 1980.

i Europske unije. Nakon što je Slovenija pristupila NATO-u i Europskoj uniji 2004. ta se granica pomaknula na istarski poluotok. Iz toga je proizašlo da je Istočni Jadran podijeljen između država članica Europske unije i onih izvan nje, odnosno Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Albanije. Te su države označene terminom Zapadnog Balkana, a u taj su pojam uključene još i Srbija, FYROM (*Former Yugoslav Republic of Macedonia*) ili Makedonija te odnedavno i Kosovo. U Zagrebu je u studenom 2000. pokrenut proces stabilizacije i pridruživanja Hrvatske Europskoj uniji. U lipnju 2003. u Solunu, Vijeće Europe je predložilo svim ovim državama priključenje za-

²⁰⁰ J. Ashbrook, *Buying and selling the Istrian goat. Istrian regionalism, Croatian nationalism, and EU enlargement*, Peter Lang, Brussels, 2008.

²⁰¹ *Rotte adriatiche tra Italia, Balcani e Mediterraneo*, ur. S. Trinchese, F. Caccamo, Franco Angeli, Milano, 2011.

Sl. 75. Politička karta jadranskog prostora (2010.).

jednici (Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Srbiji i Crnoj Gori, FYROM-i, Albaniji). Ovaj proces, međutim, nije do sada ostvario početne očekivane ishode²⁰².

Hrvatska je postala članicom Europske unije u srpnju 2013. Crna Gora je tek 2012. pokrenula pregovore s EU, i predviđa se da će biti dugotrajni. Ta ista EU nije dodijelila Tirani status države kandidata. Treba primjetiti kako je Albanija, jedina europska država pored Turske, članica Organizacije islamske suradnje. Uostalom, oko 70% njenog stanovništva čine muslimani, dok je 20% pravoslavnih kršćana (Albanska crkva) i 10% katoličkih kršćana²⁰³.

Dvadeseto stoljeće, kao i u drugim europskim državama bivšeg socijalističkog režima, završilo je dugom političkom, institucionalnom, gospodarskom i društvenom tranzicijom. Sve je to još jednom, kao i drugdje, dovelo do velikih promjena i na Istočnom Jadranu. Slom socijalne države prouzročio je propast velikih subvencioniranih industrija – nezaposlenost, iseljavanje, demografska stagnacija postali su dijelom svakodnevnice. Mase socijalističkih radnika nisu niti imale priliku za preobrazbu u srednji sloj, zasigurno ne u Hrvatskoj, Crnoj Gori i Albaniji. Ekonomska kriza koja vlada Europom od 2008. osujetila je ili učinila mnogo težom svaku viziju ili predviđanje. Utjecaj informatike na svakodnevni život i širenje telekomunikacijskih mreža osvijestili su u stanovništvu osjećaj da je na djelu općeniti policentrizam i ovisnost od gospodarskih kretanja o kojima se odlučuje negdje drugdje, u duhu toliko proklamirane globalizacije. Osjećaj rezignacije obuhvatio je primorje (kao uostalom i mnoga druga mjesta), osjećaj da je periferija počela ovisiti o tuđim voljama i strategijama, možda ne kulturološki već više kao tijelo koje bi trebalo o nečemu odlučivati.

Zasigurno je politika Europske unije usmjerena ka integraciji jadranskog prostora koji će u budućnosti postati oslonac, bez obzira na razne državne politike²⁰⁴. Prvi korak u tom smjeru bilo je osnivanje 2006. Jadranske euroregije, prekogranične zajednice koja želi razvijati međusobne odnose primorskih pokrajina. Prekogranične politike, na primjer razni projekti InterReg Europske unije, nameću novu političku i kulturološku viziju Jadrana i njegovu regionalizaciju. Unutar Jadranske euroregije, talijanske pokrajine – Apulija, Molise, Abruzzo, Marche, Emilia-Roma-

²⁰² *La questione adriatica e l'allargamento dell'università europea*, ur. F. Botta, I. Garzia, P. Guaragnella, FrancoAngeli, Milano, 2007.

²⁰³ *Sviluppo e impresa in Albania*, ur. G. Ancona, F. Botta, Cacucci, Bari, 2002.

²⁰⁴ *Europa adriatica. Storia, relazioni, economia*, ur. F. Botta, I. Garzia, Laterza, Roma-Bari, 2004.; *Lezioni per l'Adriatico. Argomenti a favore di una nuova euroregione*, ur. F. Botta i G. Scianatico, uvod F. Cassano, FrancoAngeli, Milano, 2010. Usp. također *Italia e Slovenia fra passato, presente e futuro*, ur. M. Bucarelli, L. Monzali, Edizioni Studium, Roma, 2009.

gna, Veneto i Furlanija-Julijska krajina – surađuju i razvijaju projekte na području kulture i civilnog društva sa slovenskim primorjem, hrvatskim županijama Istre, Rijekom, Dalmacijom, Dubrovnikom, bosansko-hercegovačkim i crnogorskim općinama, albanskim kotarima²⁰⁵.

U razdoblju manjem od jednog desetljeća (2004.-2013.), granica Europske unije se pomakla prvo od Gorizije do rijeke Dragonje, a zatim do Metkovića i Boke kotorske. Nastavlja se s osnaživanjem Jadrana u regionalnom smislu. Novi temeljni događaj je stvaranje Jadransko-jonske regije 2014., treće europske makroregije nakon Baltičke i Dunavske. Očigledno je kako u novom europskom pravcu povezivanja Baltika i Sredozemlja, Jadran dobiva ulogu koja bi u perspektivi mogla postati veoma značajnom i možda jednakom onoj koju je imao u svojim najboljim stoljećima.

²⁰⁵ *Transizione nei Balcani e reti transadriatiche. Il valore della prossimità*, ur. F. Botta, M. Capriati, Cacucci, Bari, 2003; *The Adriatic-Balkan Area from Transition to Integration*, ur. G. Canullo, F. Chiapparino, G. Cingolani, Edizioni scientifiche italiane, Napoli, 2011.

Tematske karte

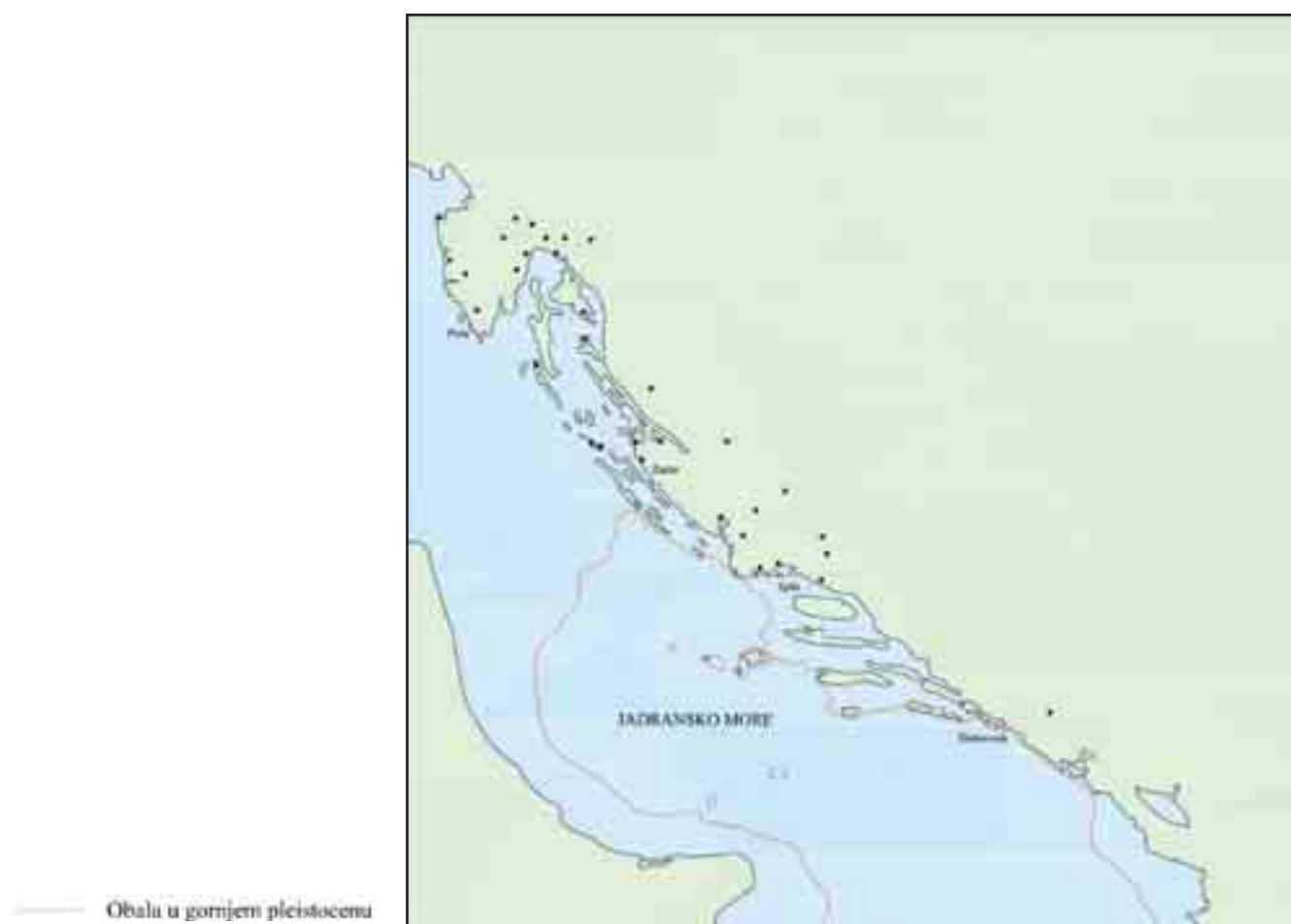
1. Jadran

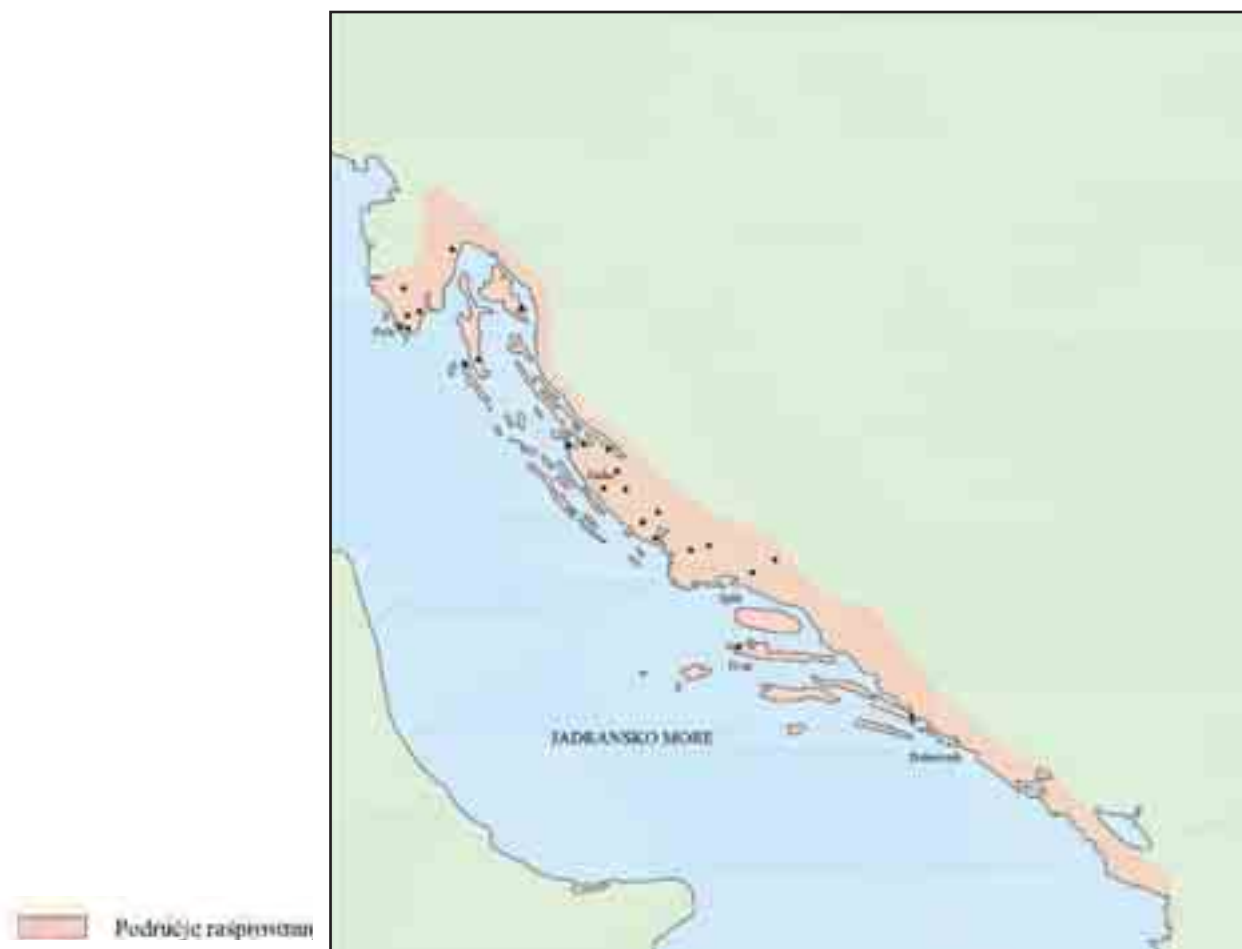
2. Jadran prije 15.000 godina

3. Paleolitska nalazišta (27.000.-5.000. pr. Kr.)

4. Neolitik: kulture impresso-keramike

5. Danilska kultura

6. Ilirska plemena

7. Gradine u Istri

8. Grčke kolonije

9. Plovidba na Jadranu u Antici

10. Italske regije u doba Augusta

11. Deseta pokrajina *Venetia et Histria* (istočni dio)

12. *Dalmatia*: upravno uređenje i putevi u augustovom dobu

13. Rimski putevi u X. pokrajini *Venetia et Histria*

14. Rimske pokrajine u jugoistočnoj Europi (1.- 3. st. po. Kr.)

15. Dioklecijanovo doba: upravno uređenje (285. po. Kr.)

16. Rimska Pula

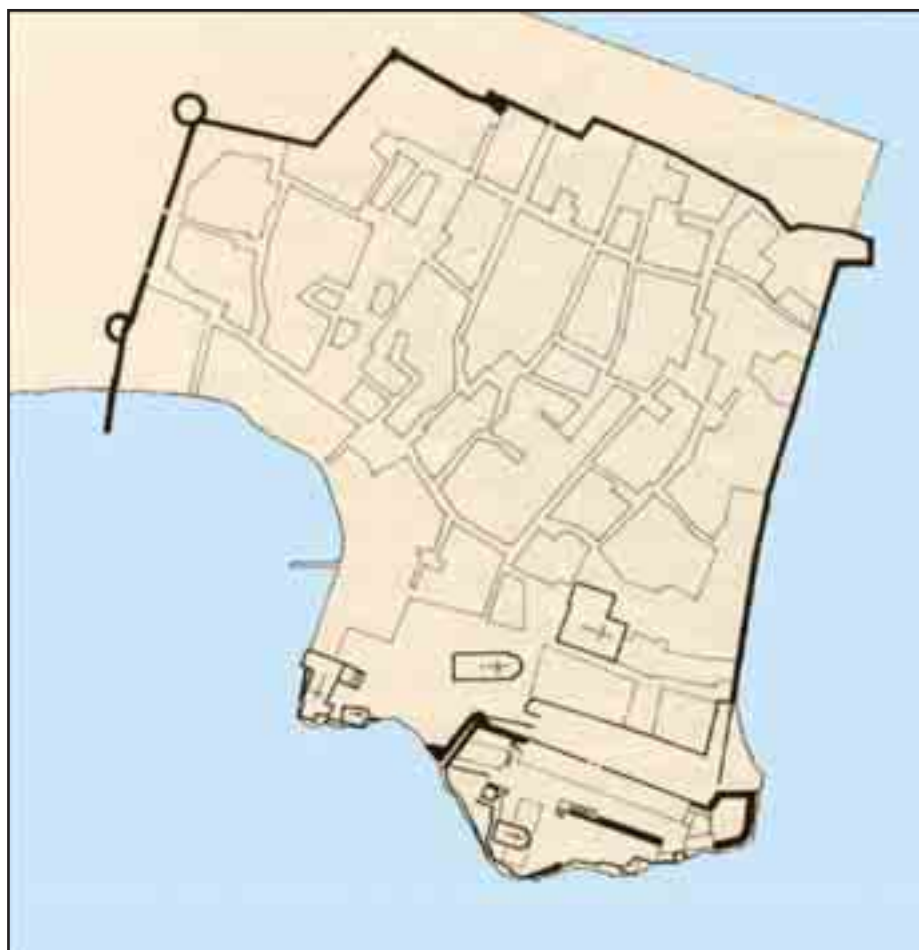
17. Rimski Zadar

18. Salona

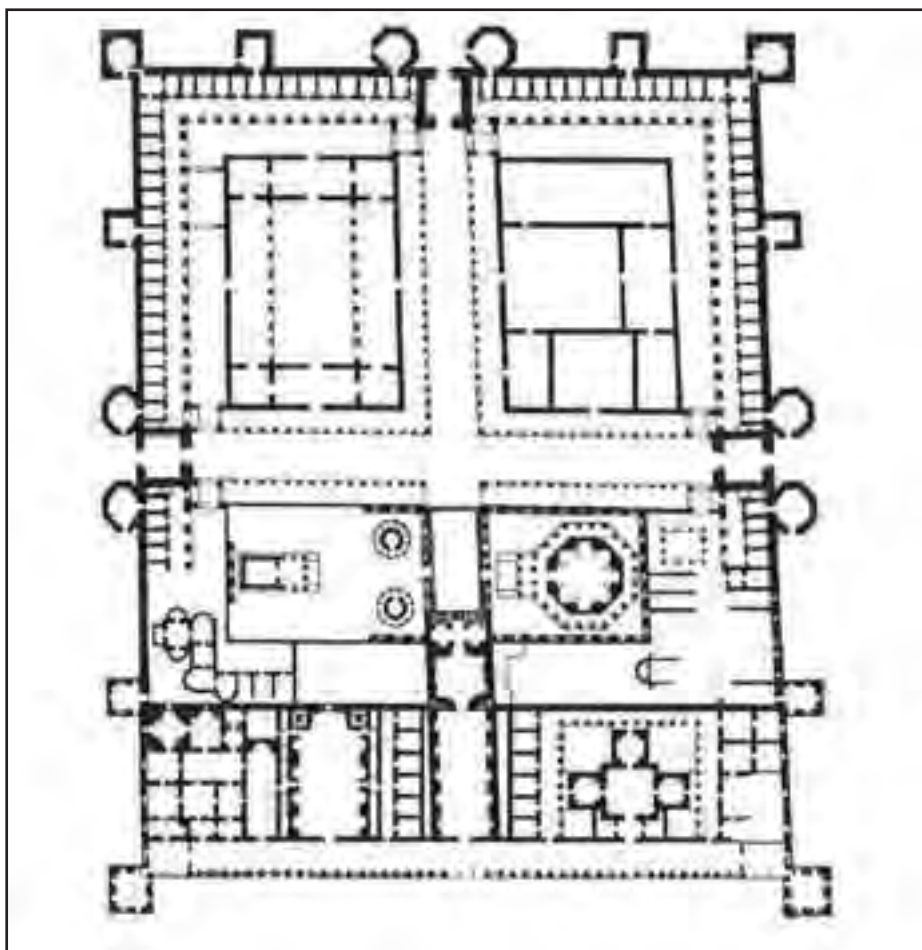
19. Budva

20. Duklja - Dioclea

21. Dioklecijanova palača

22. Centurijacija u južnoj Istri

23. Stanovništvo i poljoprivredne djelatnosti u rimskoj Istri

24. Zadarski ager

25. Via Egnatia

26. Kršćanske crkve u 3.-4. stoljeću

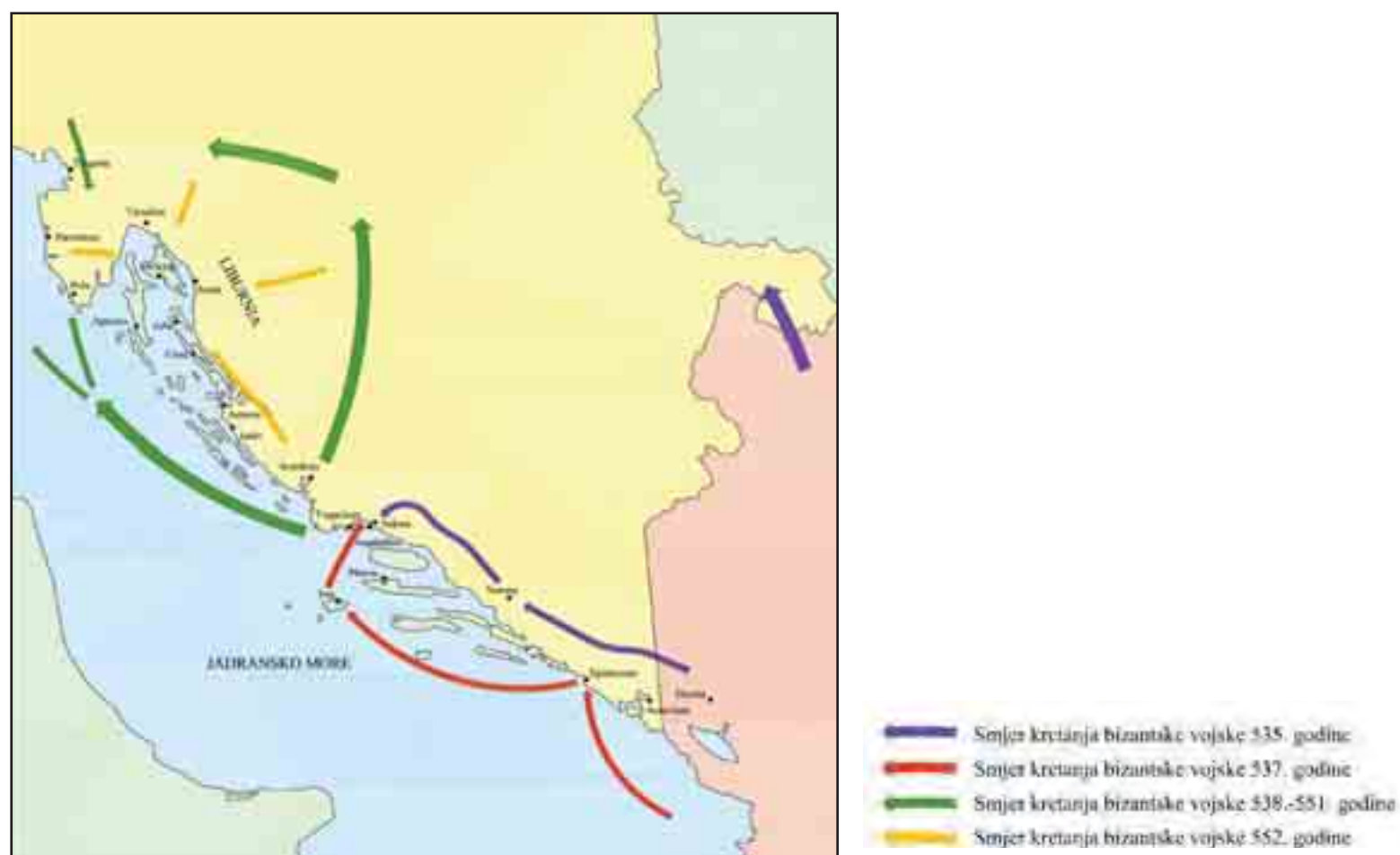
27. Rimsko-barbarska kraljevstva: Teodorikovo doba

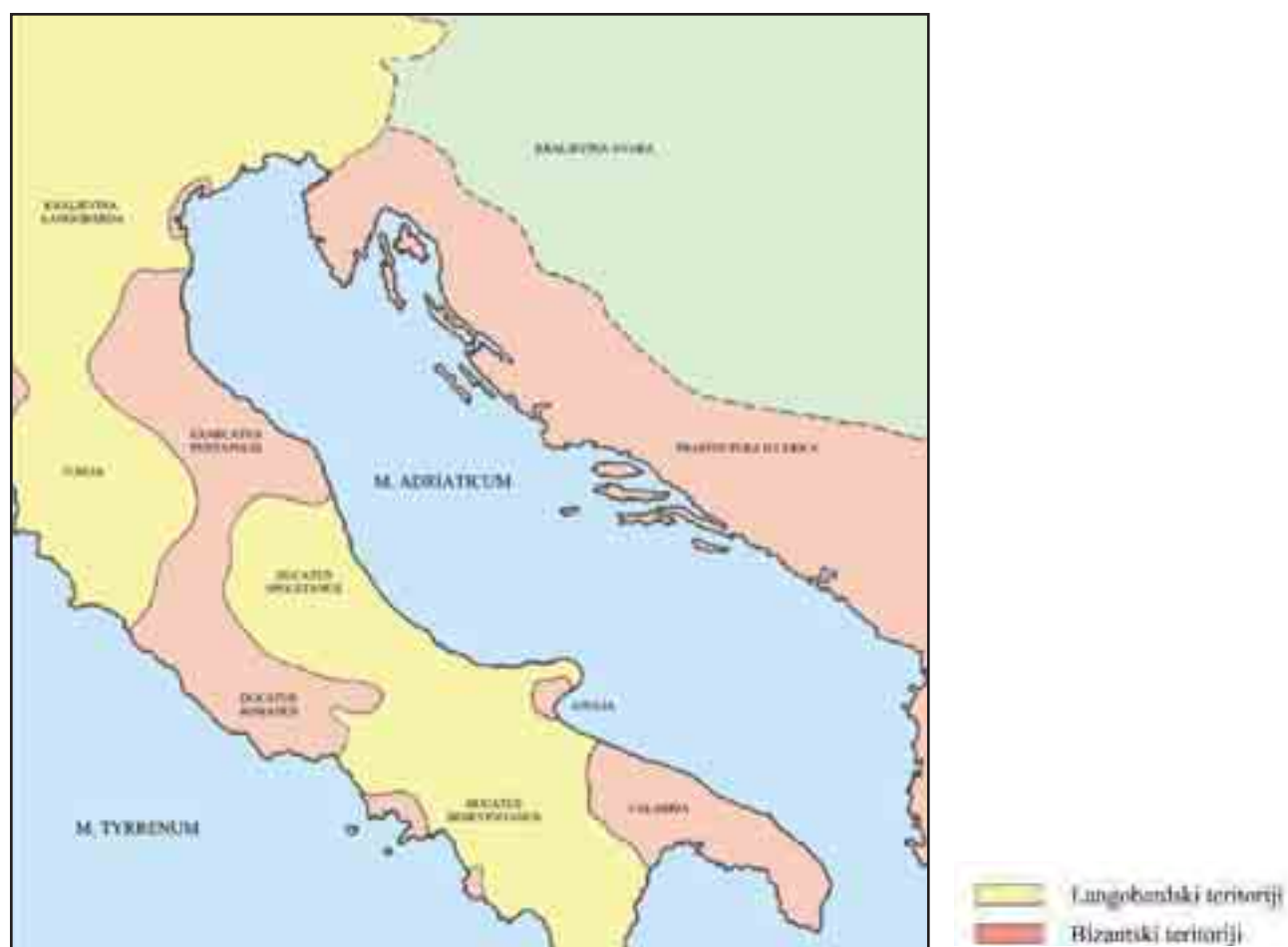
28. Jadran u Ostrogotskom Kraljevstvu

29. Rat između Bizanta i Ostrogota 535.-552.

30. Jadran 600. godine

31. Franačko kraljevstvo (812.)

32. Akvilejska mitropolija oko 820.

33. Akvilejska biskupija, 928.-964.

34. Marka Verone i Akvileje, 800.-924.

35. Hrvatska oko 950.

36. Bavarsko vojvodstvo, 952.-976.

37. Akvilejska patrijarhija 1000. godine

38. Rasprostranjenost glagoljice (10.-15. stoljeće)

39. Hrvatska 1053. godine

40. Ugarska i Hrvatska 1102. godine

41. Raška 1180. godine

42. Bizantski posjedi na Jadranu 1180. godine

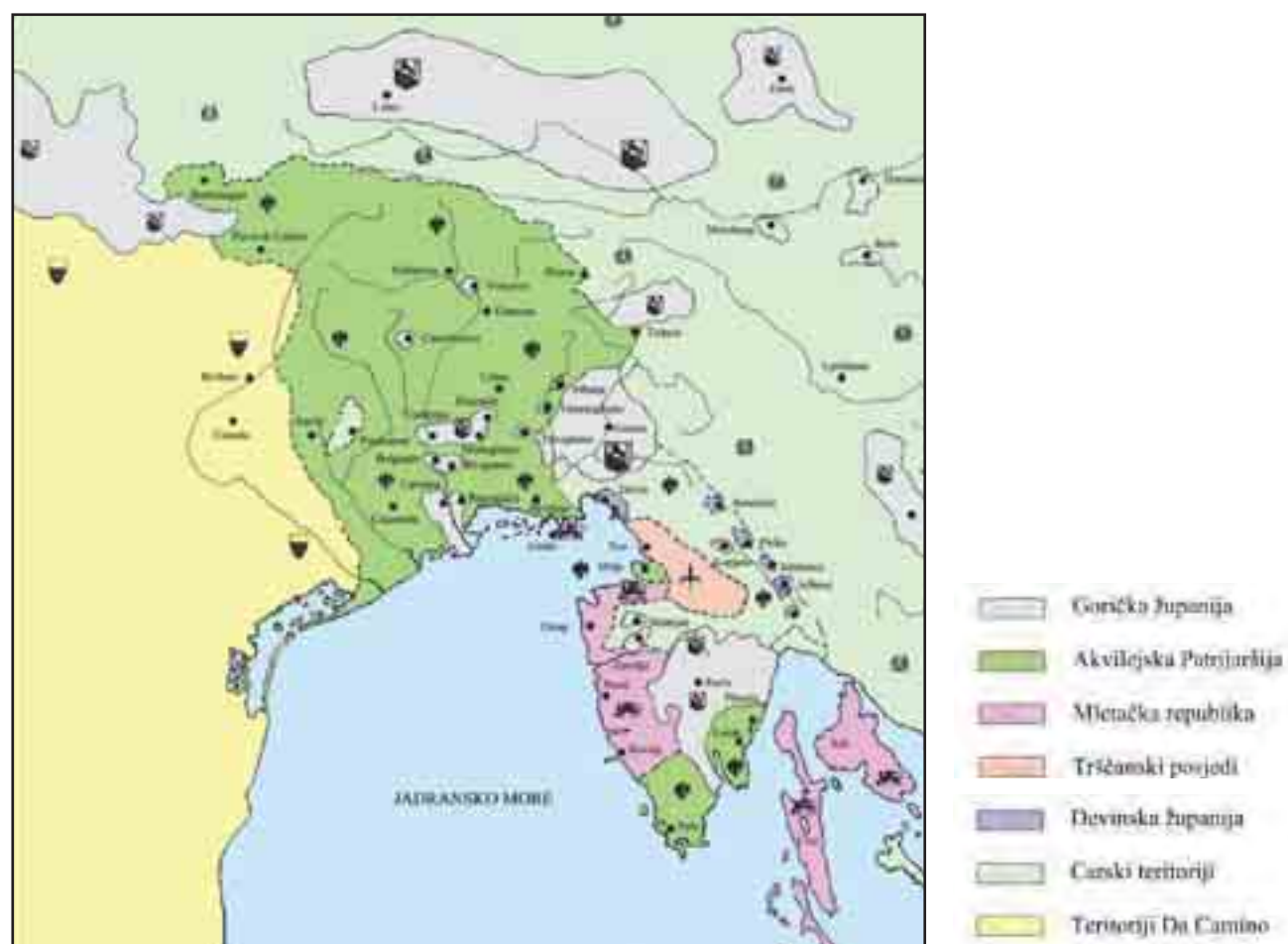
43. Kneževina Arber, 1050.-1200.

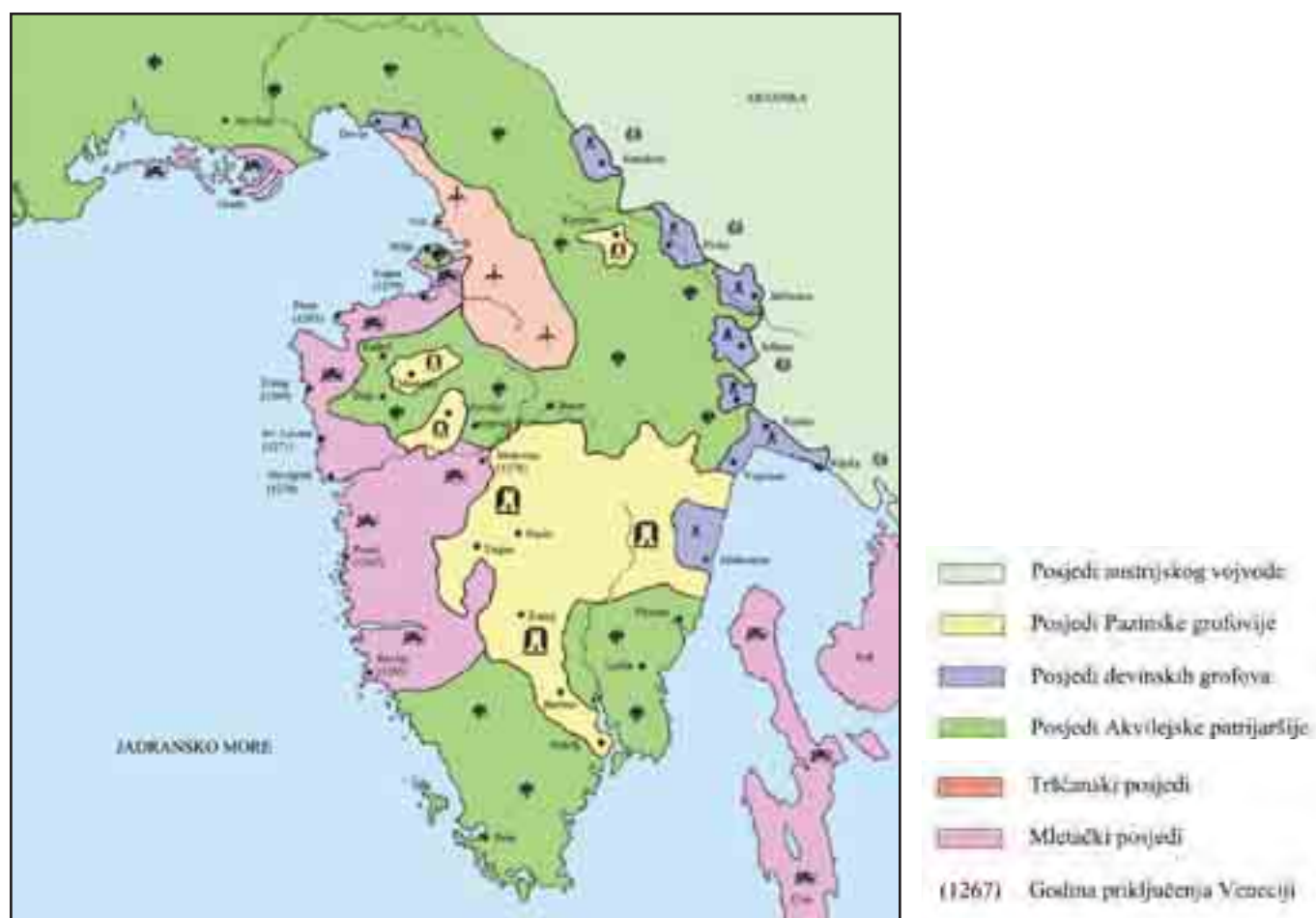
44. Mletački posjedi na Istočnom Jadranu 1204.-1283.

45. Posjedi Goričkih grofova, 1250.

46. Istra 1283. godine

47. Kraljevina Albanija, 1271.-1289. (Karlo I. Anžuvina)

48. Epirska Despotovina 1205.-1230.

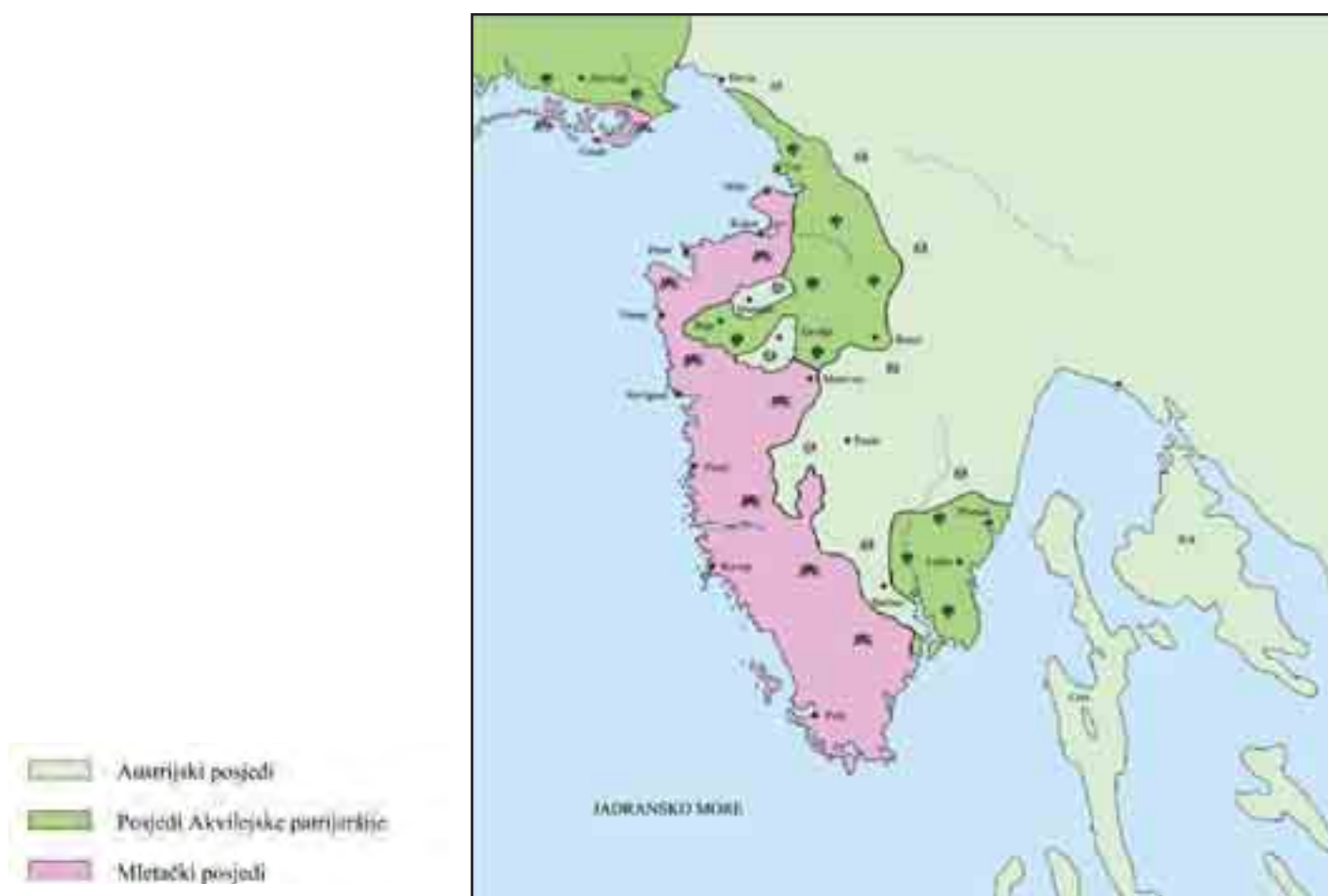
49. Gospoštija Sergijevaca (Castropola) u Istri, 1320.

50. Hrvatska 1358. godine (Zadarski mir)

51. Istra 1382. godine

52. Franjevački samostani na Istočnom Jadranu 1230.-1400.

53. Dominikanski samostani na Istočnom Jadranu 1250.-1400.

54. Sjedišta biskupija na Istočnom Jadranu

55. Bosna od 12. do 15. stoljeća i njeno širenje do kraljevstva

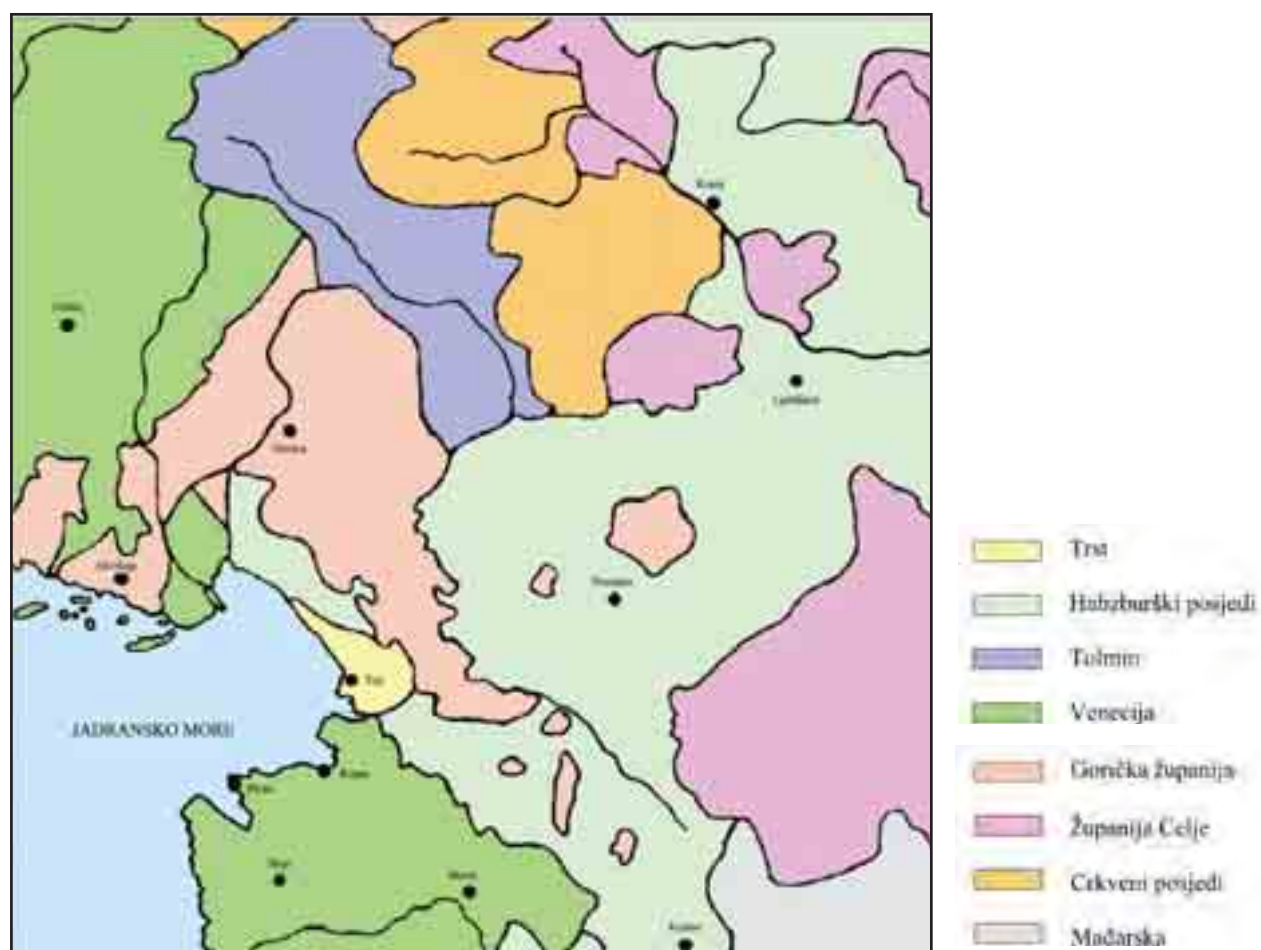
56. Srpsko Carstvo u doba Dušana, 1350.

57. Srpska Despotovina 1420.-1455.

58. Feudalci na sjeveroistočnom Jadranu, 15. stoljeće

59. Mletačka Dalmacija 1420. godine (gradovi i podesterije)

60. Ceste i trgovački putevi Zapadnog Balkana, 1500.-1700.

61. Mletačka Dalmacija 1573. godine

62. Mletačka Istra, 1516.-1797.

63. Dubrovačka Republika, 15.-18. stoljeće

64. Osmanski Istočni Jadran oko 1573. godine

65. Bosanski pašaluk 1606. godine

66. Kretanja stanovništva na dinarskom području, 14.-18. stoljeće

67. Pečka patrijaršija: Srpska pravoslavna crkva, 1557.-1763.

68. Istra, biskupije 1535.-1783.

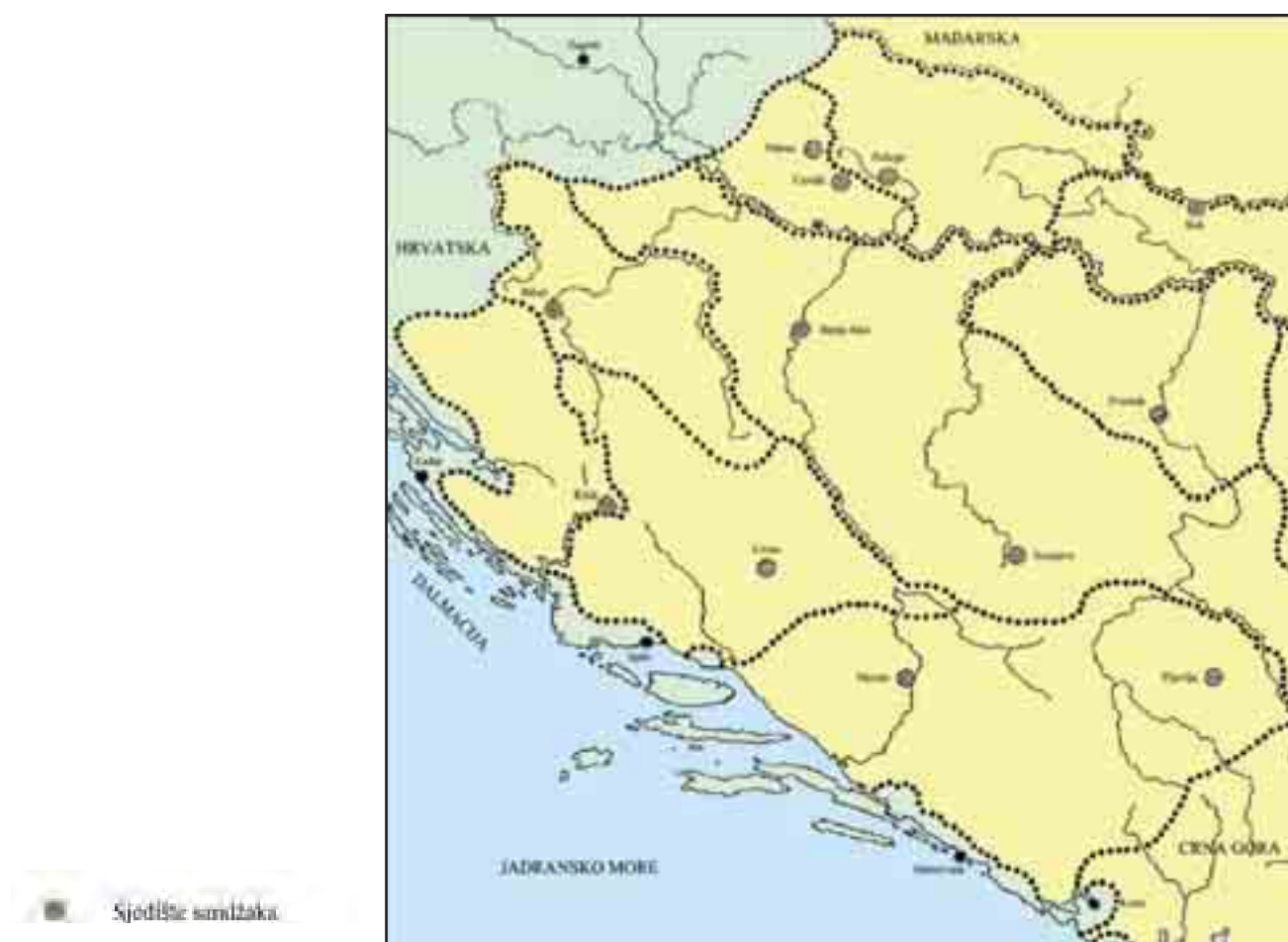
69. Dalmacija, biskupije, 15.-18. stoljeće

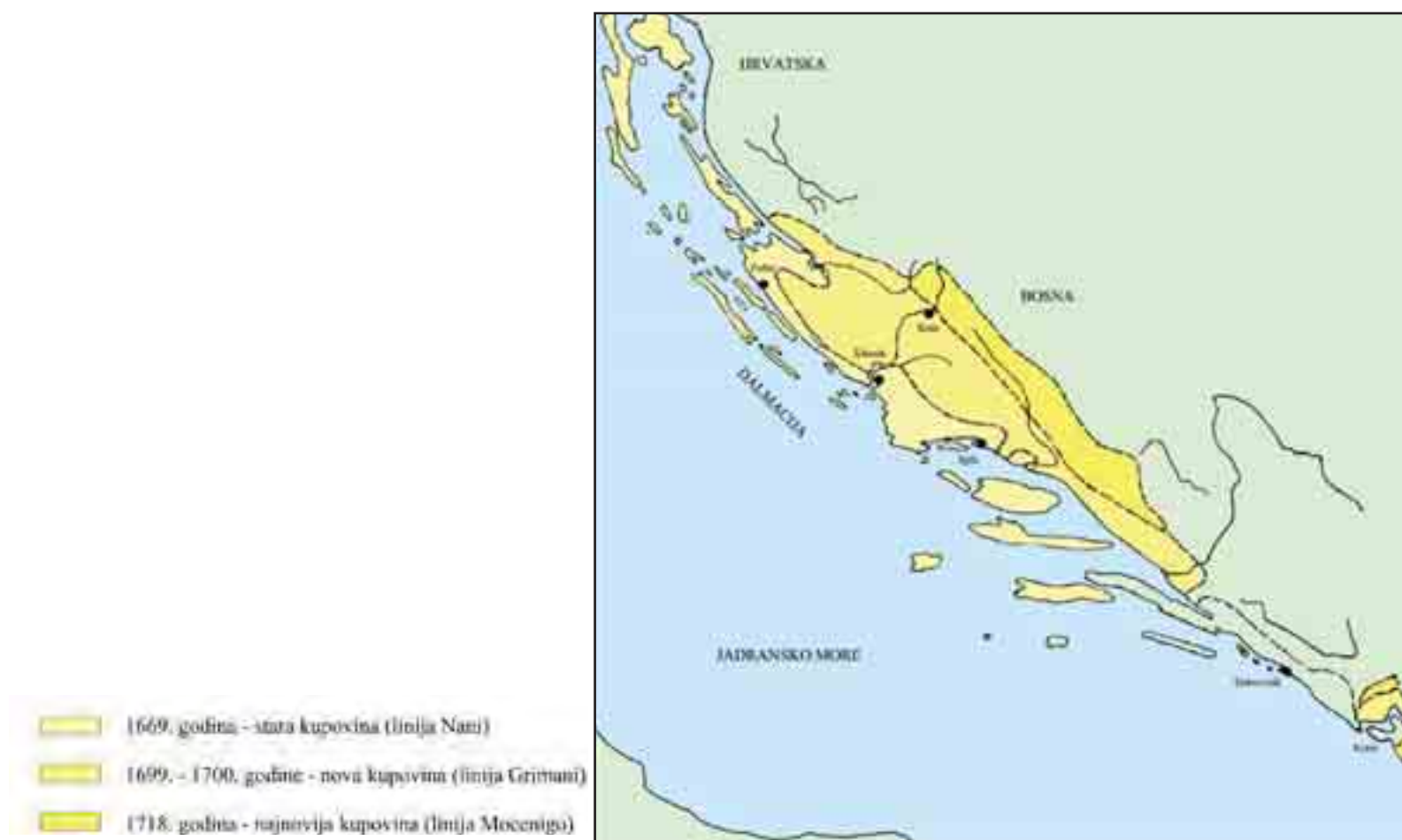
70. Istočni Jadran, 1573.-1645.

71. Osmanski posjedi u Dalmaciji i Hrvatskoj, 1540.-1699.

72. Mletačka Dalmacija, širenja, 1669.-1718.

73. Mletačka Dalmacija 1718. godine

74. Zadarski okrug, 1671.

75. Zadarski okrug, 1700.

76. Subregionalna područja u Istri, 16.-18. stoljeće

77. Istarska područja zahvaćena kolonizacijom (1520.-1670.)

78. Prisutnost Isusovaca na Istočnom Jadranu

79. Središta proizvodnje soli, 15.-18. stoljeće

80. Habsburška Vojna krajina, 1718.

81. Jadran 1718. godine

82. Jadran 1799. godine

83. Jadran 1806. godine

84. Ilirske pokrajine, 1809. godine

85. Austrijsko Primorje, 1815. godine

86. Kraljevina Dalmacija, 1815.-1848.

87. Njemačka konfederacija, 1848. godine

88. Istarska markgrofovija, 1860.-1918.

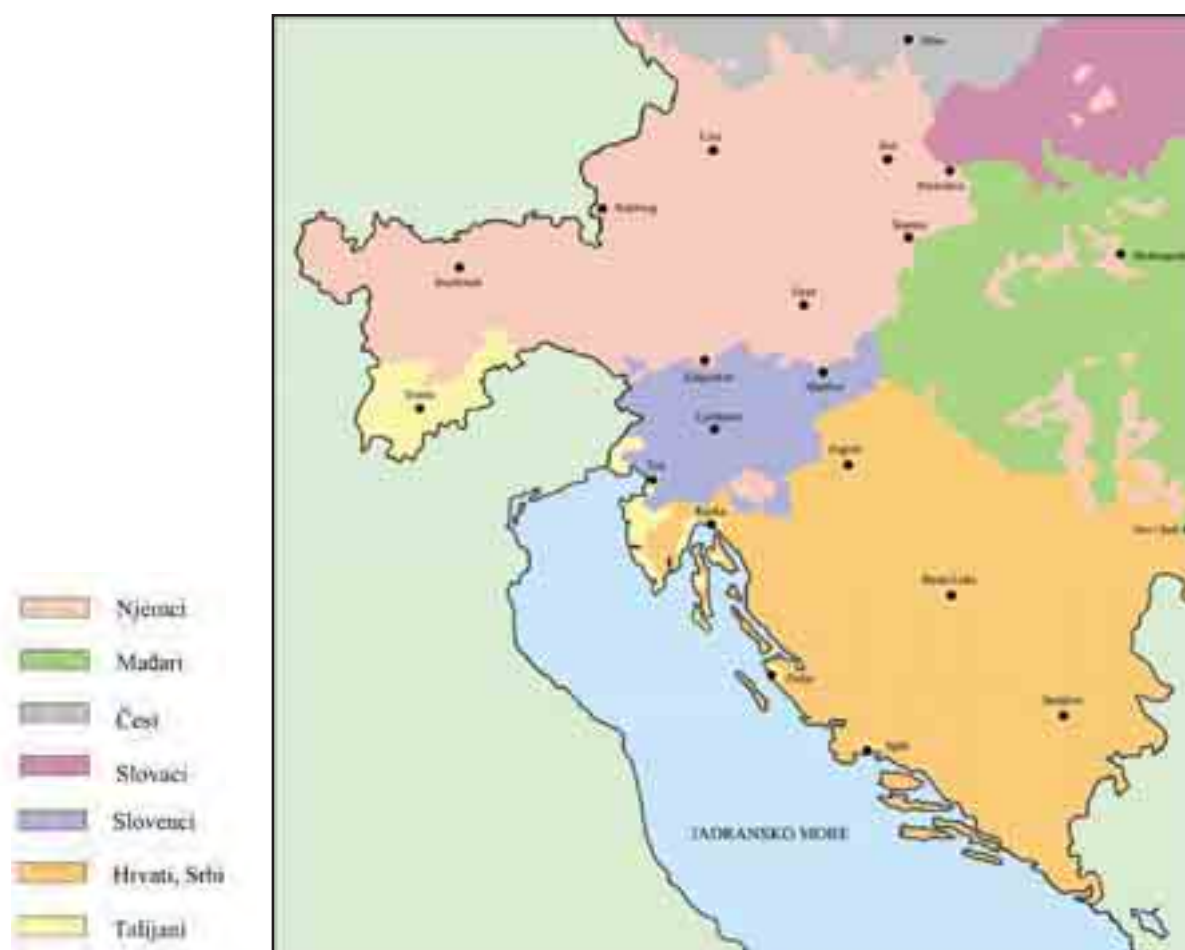
89. Upravno uređenje Istre, 1860.-1918.

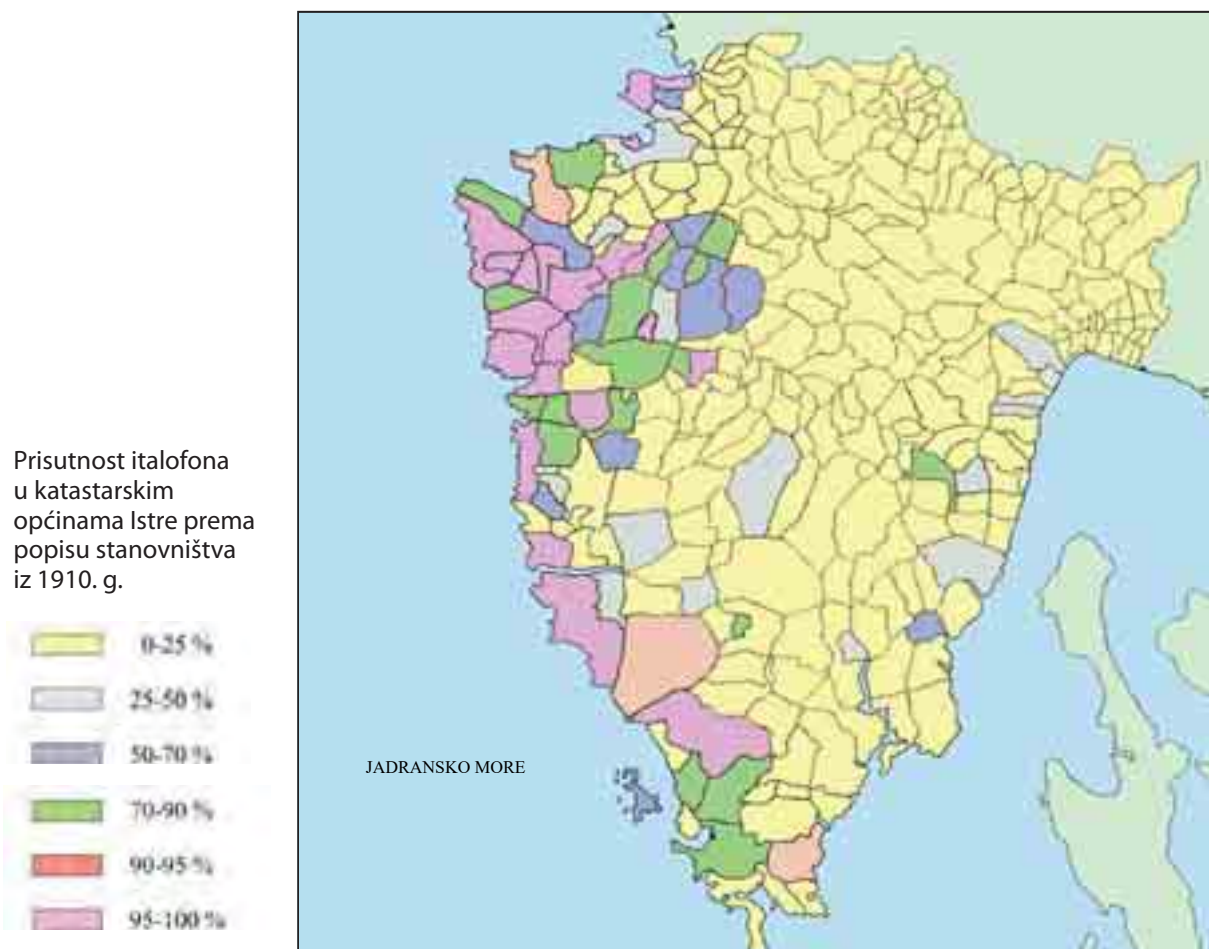
90. Upravno uređenje Dalmacije, 1860.-1918.

91. Narodi Austrijskog Carstva oko 1860. godine

92. Narodi i upravna podjela Istre 1910. godine

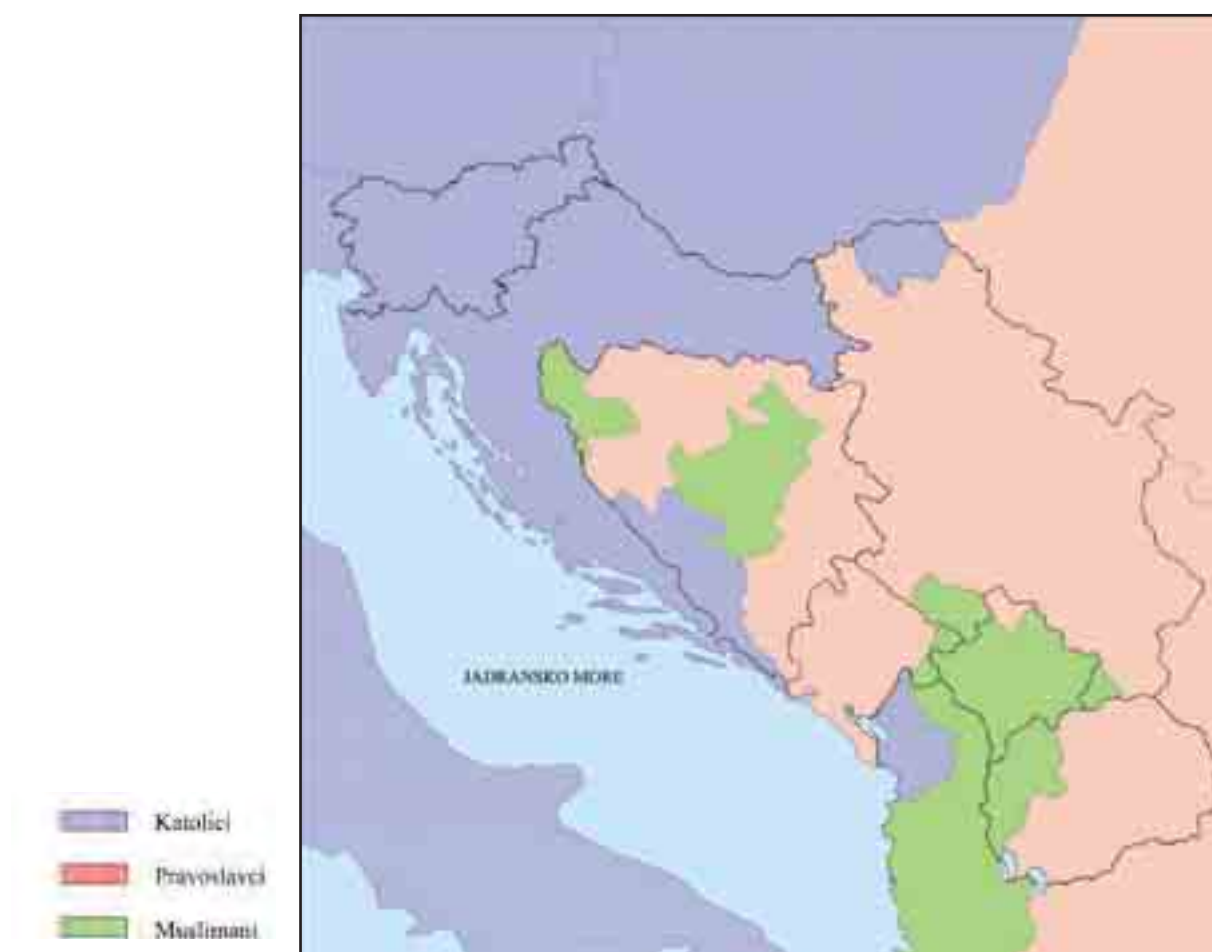
93. Hrvatska-Slavonija, 1848.-1881.

94. Hrvatska-Slavonija, 1881.-1918.

95. Katolici, pravoslavci, muslimani na Zapadnom Balkanu

96. Kosovski vilajet, 1881.-1912.

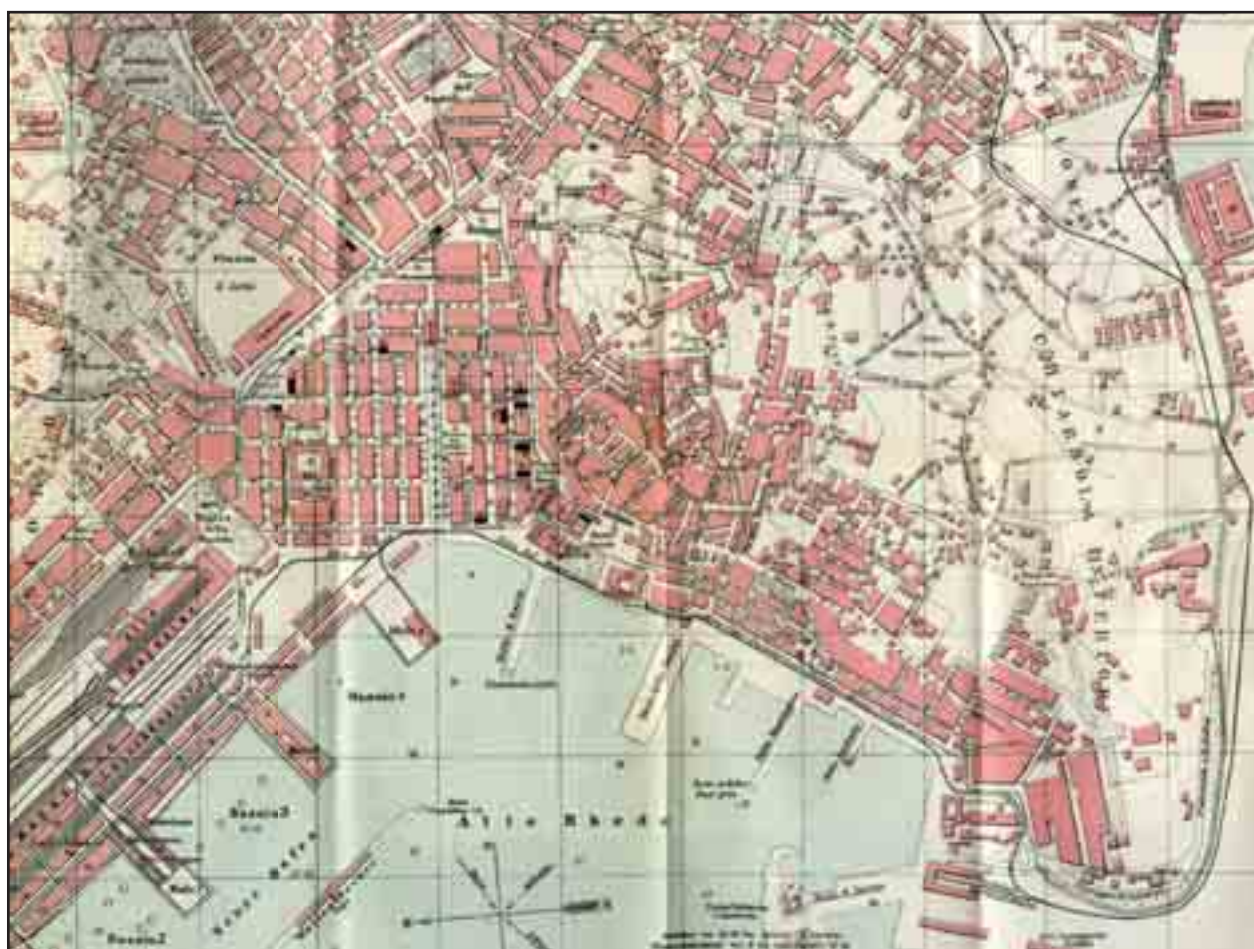
97. Kraljevina Crna Gora 1913. godine

98. Srbija 1913. godine

99. Trst 1910. godine

100. Londonski ugovor, 1915. - područja obećana Kraljevini Italiji

101. Londonski ugovor, 1915. - područja obećana Kraljevini Srbiji

102. Dalmacija prema Londonskom ugovoru

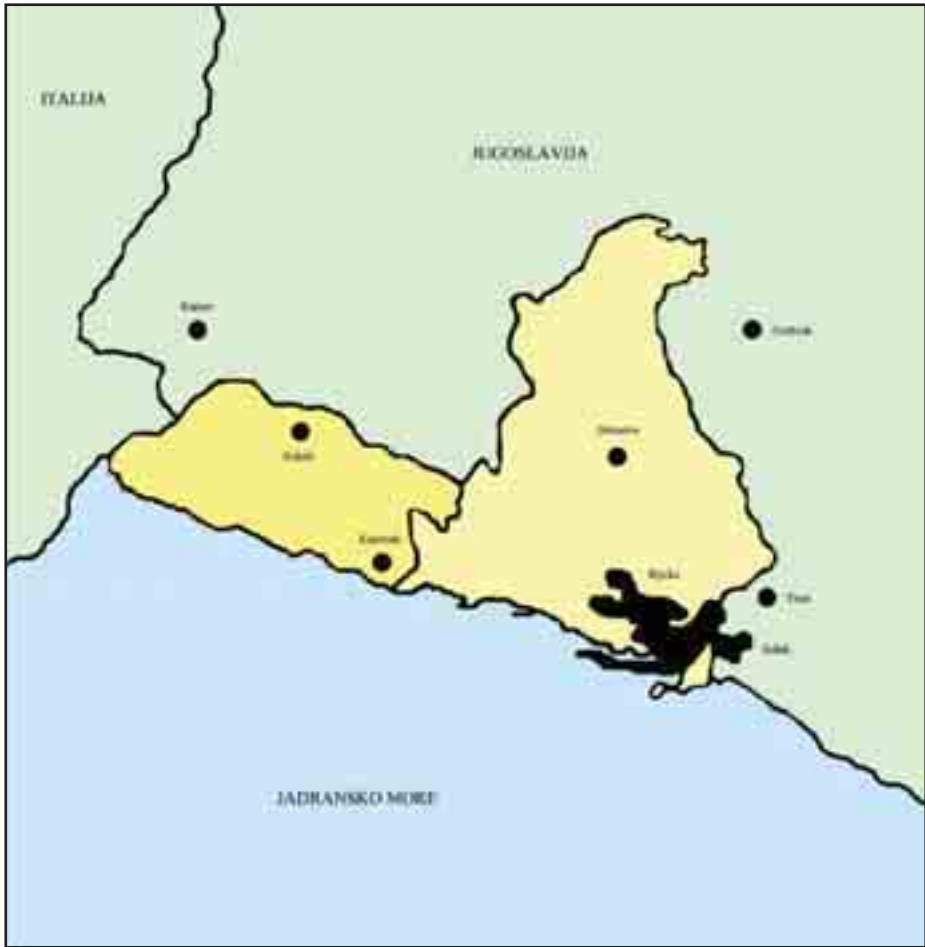
103. Pretpostavljena južnoslavenska država unutar Habsburškog Carstva

104. Albanija 1918. godine

105. Slobodna Država Rijeka, 1920.-1924.

106. Julijska krajina, 1925.

107. Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, oblasti 1922.-1929.

108. Kraljevina Jugoslavija, banovine 1929.-1939.

109. Trst 1930. godine (TCI - Talijanski touring klub)

110. Kopar 1930. godine (TCI - Talijanski touring klub)

111. Pula 1930. godine (TCI - Talijanski touring klub)

112. Rijeka 1930. godine (TCI - Talijanski touring klub)

113. Zadar 1930. godine (TCI - Talijanski touring klub)

114. Split 1930. godine (TCI - Talijanski touring klub)

115. Dubrovnik 1930. godine (TCI - Talijanski touring klub)

116. Banovina Hrvatska, 1939. godine

117. Okupacija Jugoslavije, 1941.-1943.

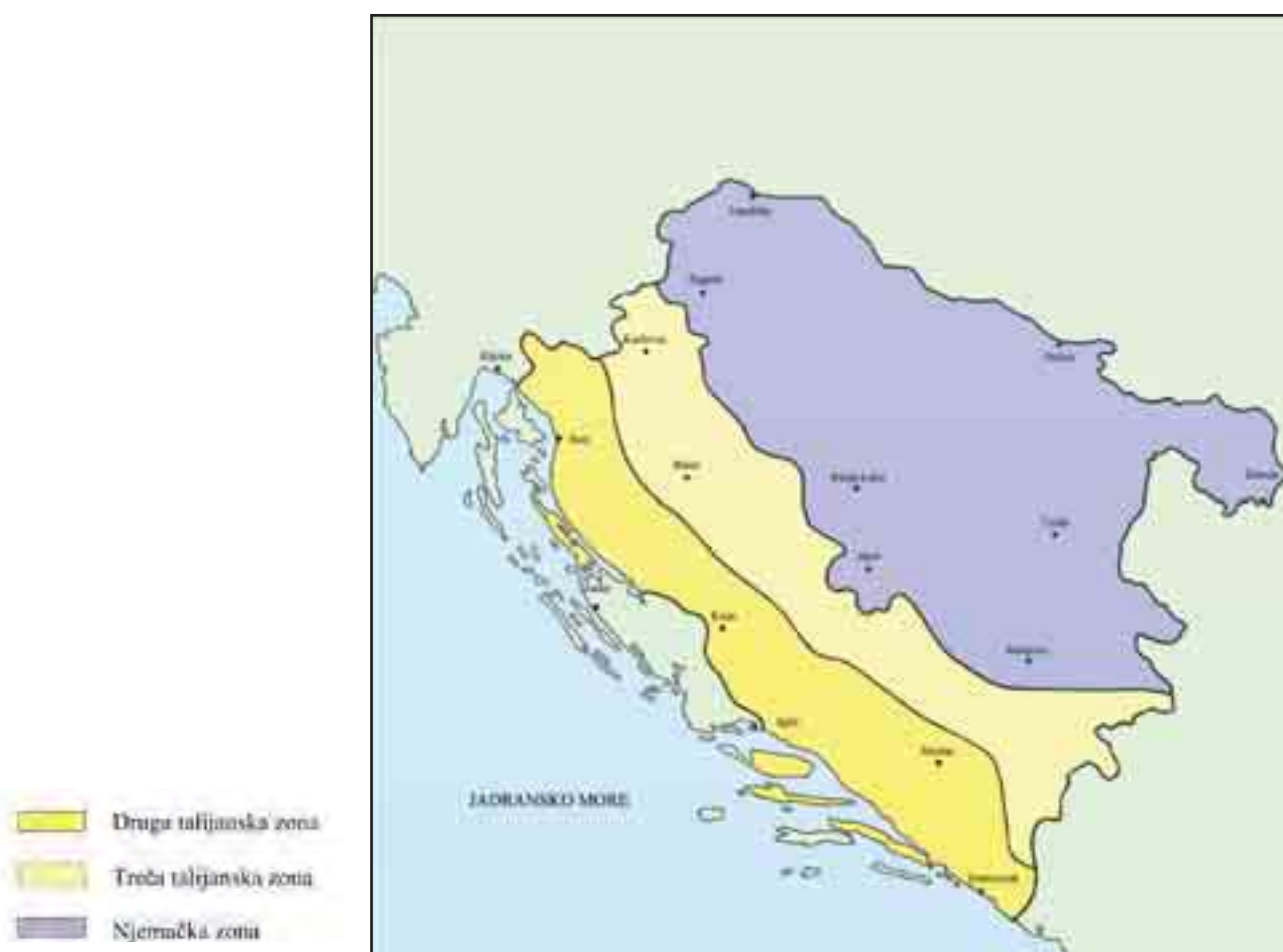

118. Albanija kao dio Talijanskog carstva

Teritoriji u 1939. godini
Teritoriji od 1941. do 1943. godine

119. Nezavisna Država Hrvatska (NDH), 1941.-1943.

120. Okupacija Jugoslavije, 1943.-1945.

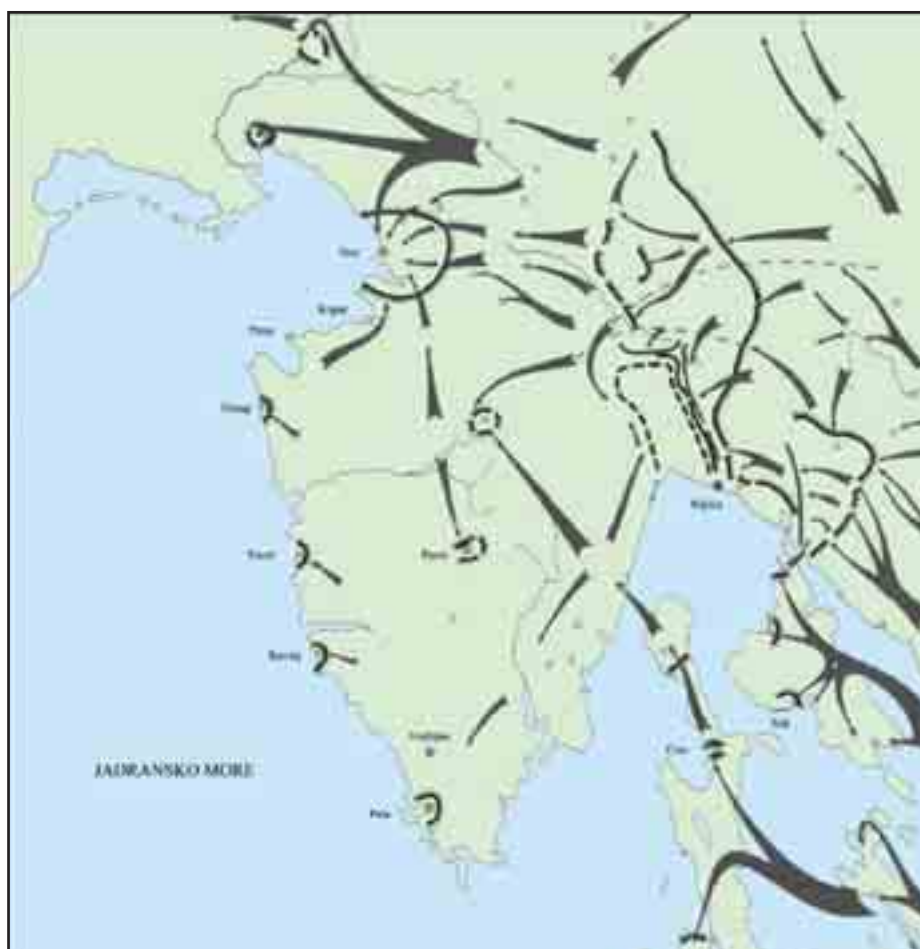
121. Nezavisna Država Hrvatska (NDH), 1943.-1945.

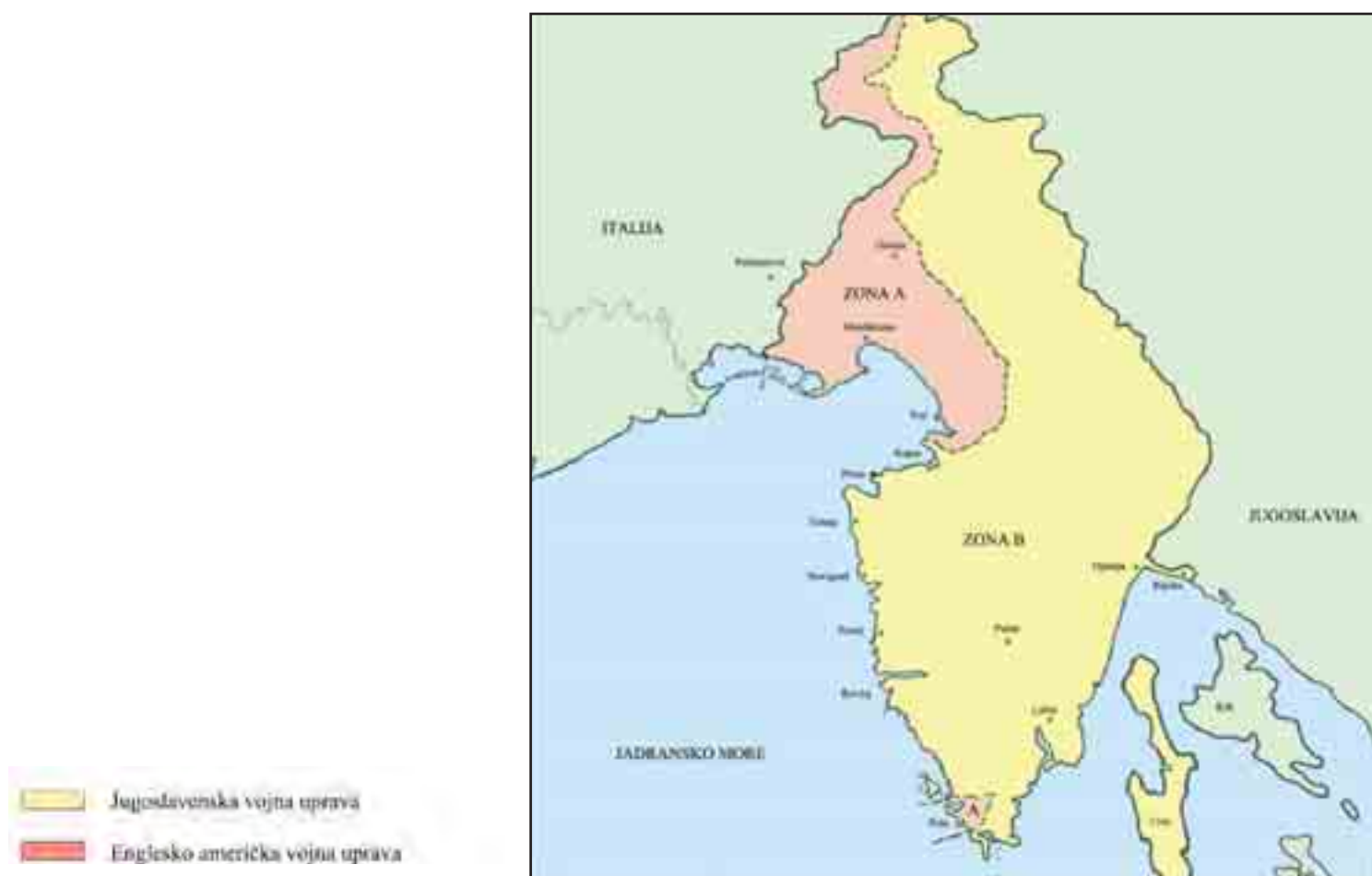
122. Operativna zona Jadransko Primorje (*Adriatisches Küstenland*), 1943.-1945.

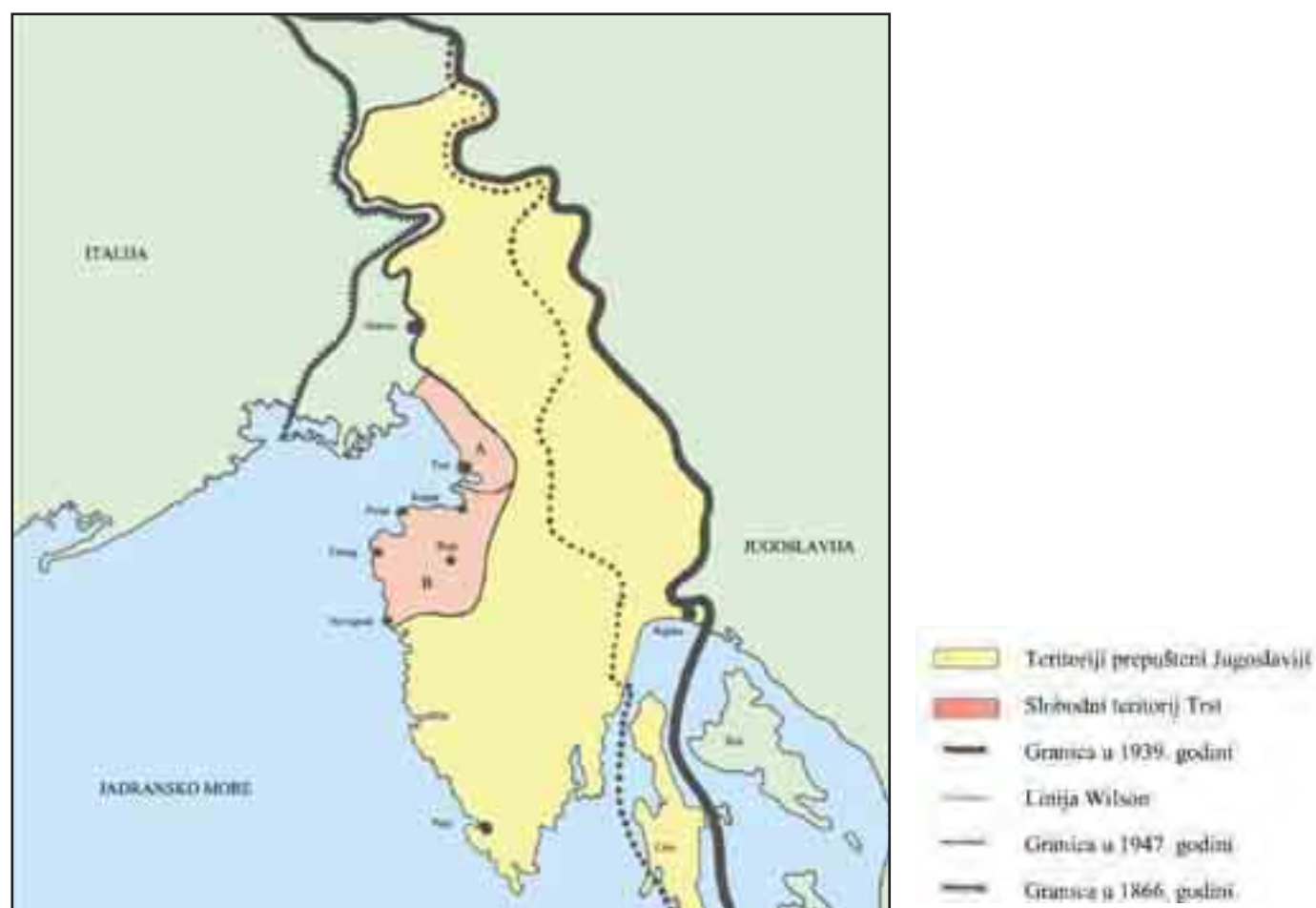
123. Pravci djelovanja jugoslavenske vojske na sjeveroistočnom Jadranu, travanj-svibanj 1945.

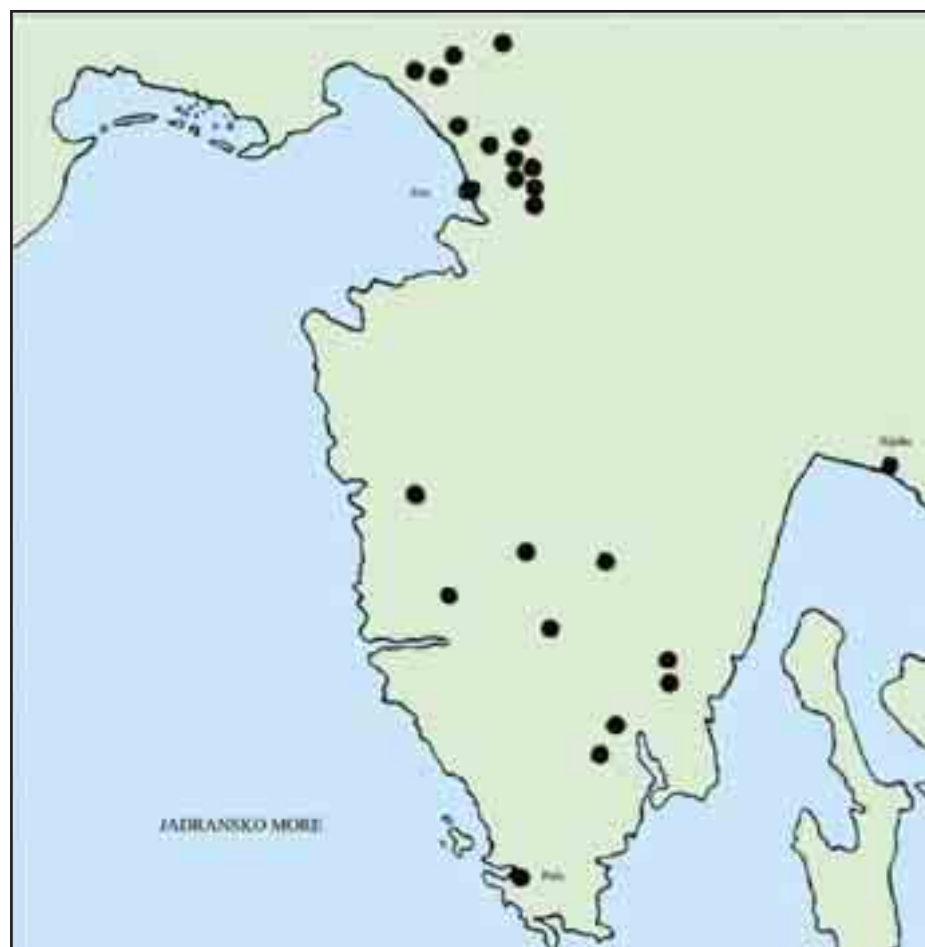
124. Julijska krajina, 1945.-1947.

125. Slobodni Teritorij Trsta, 1947.-1954.

126. Glavna stratišta (fojbe) u Istri i na području Trsta

127. Italija, Jugoslavija, Albanija 1954.-1991.

128. Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija, republike i autonomne pokrajine 1963.-1991.

129. Socijalistička Republika Hrvatska, kotarevi 1955.-1962.

130. Socijalistička Republika Hrvatska, upravno uređenje 1974.-1991.

131. Socijalistička Republika Slovenija, upravno uređenje 1974.-1991.

132. Socijalistička Republika Crna Gora, upravno uređenje 1974.-1991.

133. Podjela Jugoslavije 1991.-1995.

134. Hrvatska, područja sukoba 1991.-1995. (Krajine)

135. Slovenija, pokrajine

136. Slovenija, statističke regije (2005.-2013.)

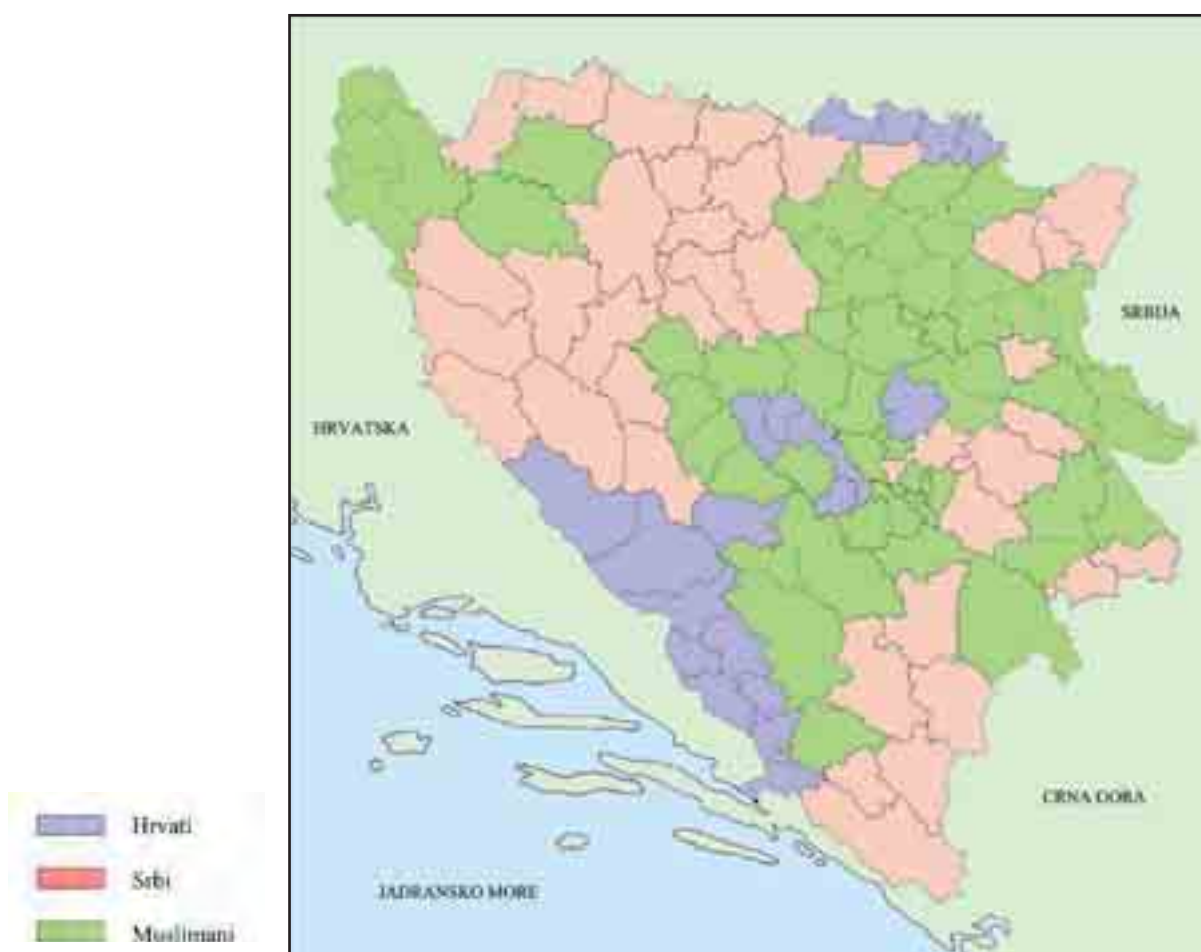
137. Slovenija, zemljopisne regije

138. Hrvatska, upravna podjela (županije), 1993.-2013.

139. Bosna i Hercegovina, kantoni i narodi (1995.-2013.)

140. Crna Gora, upravna podjela, općine (2006.)

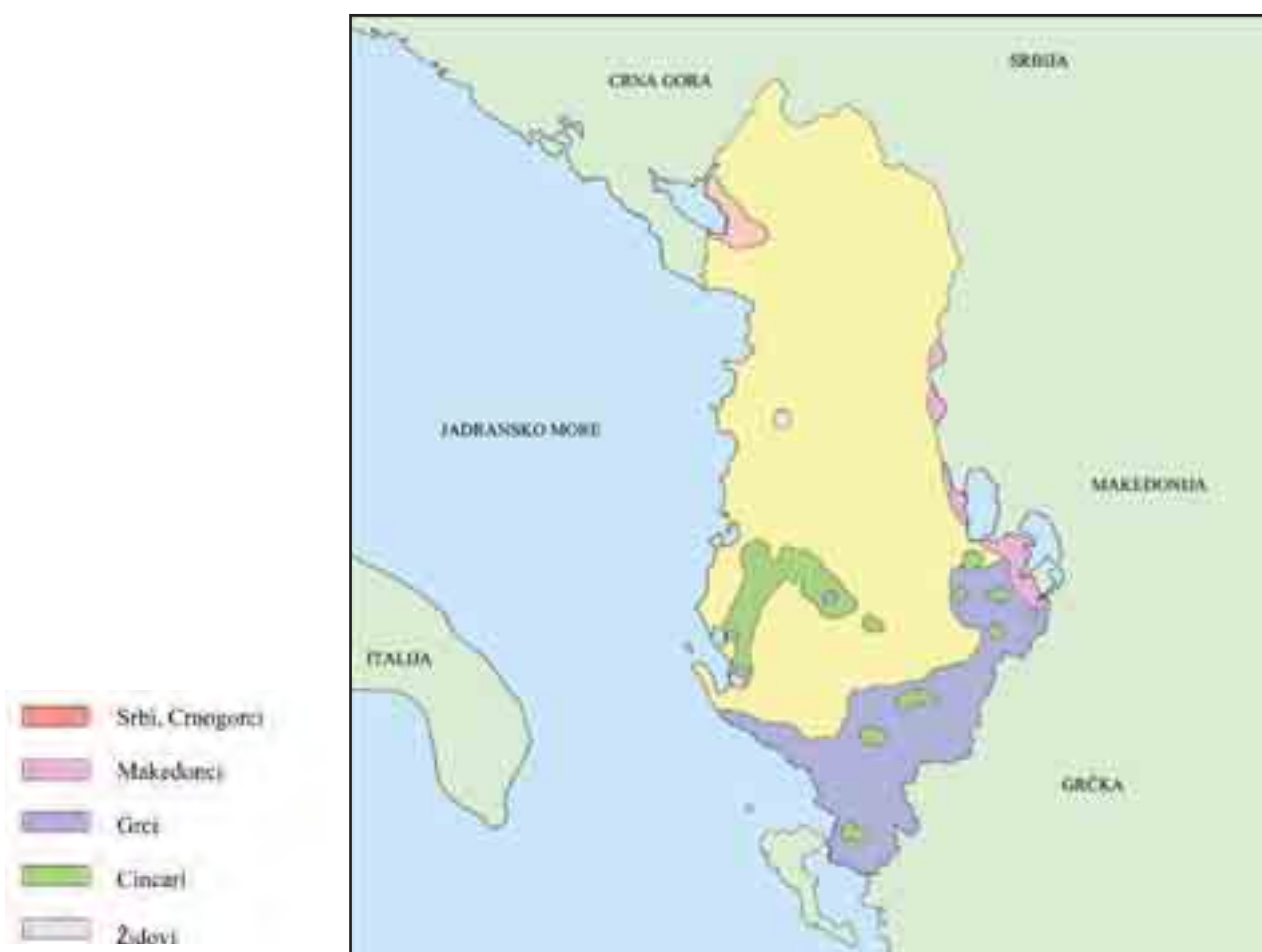
141. Crna Gora, narodi (2001.)

142. Albanija, upravna podjela, okruzi (2006.)

143. Albanija, manjine (2001.)

144. Zapadni Balkan 2001. godine

145. Talijanske zajednice na Istočnom Jadranu 2010. godine

146. Jadran u Europskoj uniji 2013. godine

147. Jadran, 2014. - države i luke

148. Radna zajednica Alpe Jadran, 1990. godine

149. Jadranska euroregija, pokrajine

150. Jadransko-jonska europska makroregija

Kartografska svjedočanstva

Istočnojadransko primorje, upravo zbog toga što je među najvažnijim pomorskim putevima na Sredozemlju, prikazano je u cjelini i detaljno na brojnim kartama, zemljovidima, mapama, peljarima i prikazima. Prva značajna kartografska svjedočanstva potječu iz 16. stoljeća. Prikazi jadranskih pokrajina Pietra Coppa su veoma značani i smatraju se među najvrjednijima u europskoj kartografiji tog perioda¹. Planimetrijski opis teritorija, odnosno priobalja, istovremeno je izražavao suverenitet i praktičnu potrebu za poznavanjem i korištenjem (vladanjem) tog područja. Mapa kao takva pokazuje određeni posjed, a teritorij postaje ono što jest, u smislu prepoznavanja i određivanja, upravo zahvaljujući njegovom kartografskom prikazu. Iz toga proizlazi potreba da se proučavanju pisanih izvora pridruži promišljanje o tomu kako je određeni teritorijalni kontekst (pokrajina, more, priobalje) kartografski opisan. Jadran se veoma dobro raspoznaje u fra Maurovom prikazu svijeta (*Mappamondo*, oko 1450.) koji se čuva u Biblioteci Marciani u Veneciji, kao i u zbirci zemljopisnih karata *Pozornica svijeta* (*Theatrum Orbis Terrarum*) Abrahama Orteliusa iz Anwerpena (1570.), a pogotovo na Mercatorovoj (Gerhard Kremer, rođen u Rupelmondeu, u grofoviji Flandriji) karti Europe iz 1554.². Velikom mletačkom kartografu Vincenzu Co-

¹ L. Lago, C. Rossit, *Descriptio Histriae. La penisola istriana in alcuni momenti significativi della sua tradizione cartografica sino a tutto il secolo XVIII. Per una corologia storica*, Lint-Centar za povijesna istraživanja - Rovinj, Trieste, 1981.; L. Lago, *Theatrum Adriae. Dalle Alpi all'Adriatico nella cartografia del passato (secoli X-XVIII)*, Lint, Trieste, 1989.; *Imago mundi et Italiae. La versione del mondo e la scoperta dell'Italia nella cartografia antica (secoli X-XVI)*, ur. L. Lago, La Mongolfiera, Trieste, 1992.; L. Lago, *Imago Adriae. La patria del Friuli, l'Istria e la Dalmazia nella cartografia antica*, La Mongolfiera, Trieste, 1996; Isti., *Imago Italiae. The making of Italy in the history of cartography from the Middle Ages to the modern era: reality, image and imagination from the Codices of Claudius Ptolemy to the Atlante of Giovanni Antonio Magini*, Goliardica, Trieste, 2000.

² Kao reference: *Five centuries of map printing*, ur. D. Woodward, The University of Chicago press, Chicago-London, 1975.; *The history of cartography*, vol. 3, t. 1-2, *Cartography in the European Renaissance*, ur. Woodward, The University of Chicago press, Chicago, 2007.; D. Woodward, *Catalogue of watermarks in italian printed maps ca. 1540-1600*, University of Chicago press, Chicago, 1996.; D. Woodward, *Cartografia a stampa nell'Italia del Rinascimento. Produttori, distributori e destinatari*, Sylvestre Bonnard, Milano,

ronelliju dugujemo detaljan opis jadranskog primorja i njegove unutrašnjosti³, a francuskom inženjeru i kartografu Charlesu François Beautemps-Beaupreu uvođenje znanstvenog pristupa u izračunu udaljenosti, morskih dubina i u načinu trasiranja obale, konkretnije od Trsta do Boke kotorske, što je izvršeno prigodom izviđanja od 1806. do 1809. (među prvima takve vrste na svijetu)⁴. Cijeli je Jadran prvi put izmjeran prilikom zajedničke misije mornarica Napuljskog Kraljevstva, Velike Britanije i Austrijskog Carstva 1826.-1827. Uslijedile su u drugoj polovici 19. stoljeća brojne austrijske i talijanske znanstvene ekspedicije. Prikupljeni podaci omogućili su izradu nautičkih karti. Hidrografski institut talijanske ratne mornarice u Genovi (djelovao je od 1872.) bio je nadležan za apeninski dio Jadrana, dok je Institut austrijske (austroougarske) ratne mornarice u Puli (djelovao je od 1866.) pokrивao istočni dio mora. Tako je bilo do 1918. kada je austrijsko nasljeđe preuzeo Hidrografski institut ratne mornarice Kraljevine SHS, utemeljen u Splitu 1923. On je potom djelovao u Kraljevini Jugoslaviji (od 1929.) i u federalnoj Jugoslaviji (1945.-1991.), a od 1991. je u sastavu hrvatske ratne mornarice.

Što se tiče povijesnog razvoja, nivo preciznosti u topografskom opisu Jadrana postao je veoma značajan u drugoj polovici 18. stoljeća zahvaljujući mletačkoj kartografiji, u okviru koje se istaknuo Giovanni Valle, dok su austrijske nautičke i upravne karte iz 19. stoljeća izrazito bogate pojedinostima i vrijednim povijesnim svjedočanstvima o krajoliku⁵. Ako se uzmu u obzir preobražaji krajobraza i utjecaji modernizacije i urba-

2002.; *I fiamminghi e l'Europa. Lo spazio e la sua rappresentazione*, ur. L. Federzoni, Patron, Bologna, 2001.; *Herrschaft verorten. Politische Kartographie im Mittelalters und in der frühen Neuzeit*, ur. I. Baumgärtner, M. Stercken, Chronos, Zürich, 2012. Usp. također: U. Tucci, „Credenze geografiche e cartografia“ u *Storia d'Italia*, vol. 5/1, *I documenti*, ur. L. Cracco Ruggini, G. Cracco, Einaudi, Torino, 1973., str. 50-85; E. Casti, *L'ordine del mondo e la sua rappresentazione. Semiosi cartografica e autoreferenza*, Unicopli, Milano, 1998.; Isti, *Cartografia critica. Dal topos alla chora*, Guerini, Milano, 2013. Za Istočni Jadran: M. Marković, *Descriptio Croatiae. Hrvatske zemlje na geografskim kartama od najstarijih vremena do pojave prvih topografskih karata*, Naprijed, Zagreb, 1993.; M. Kozličić, *Kartografski spomenici hrvatskoga Jadrana. Izbor karata, planova i veduta do kraja 17. stoljeća*, Agm, Zagreb, 1995.; M. Marković, *Descriptio Bosnae et Hercegovinae. Bosna i Hercegovina na starim zemljovidima*, Agm, Zagreb, 1998.; *Five centuries of maps and charts of Croatia. Pet stoljeća geografskih i pomorskih karata Hrvatske*, ur. D. Novak, M. Lapaine, D. Mlinarić, Školska knjiga, Zagreb, 2005. *Hrvatski kartografi. Biografski leksikon*, ur. M. Lapaine, I. Kljajić, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2009.

³ *Un intellettuale europeo e il suo universo: Vincenzo Coronelli (1650-1718)*, ur. M. G. Tavoni, Costa, Bologna, 1999. Vidi još *L'esplorazione del golfo di Venezia. I disegni del naturalista chioggiotto Stefano Chiereghin per Lazzaro Spallanzani*, ur. C. Gibin, T&G, Conselve, 1997.

⁴ M. Kozličić, *Istočni Jadran u djelu Beautemps-Beauprea. Eastern Adriatic in the work of Beautemps-Beaupre*, Hidrografski institut, Split, 2006.

⁵ *Saggio di cartografia della regione veneta*, ur. G. Marinelli, Regia Deputazione veneta di storia patria, Venezia, 1881.; Giovanni Valle, *Pianta di Padova (1784)*, ur. L. Gaudenzio, Randi, Padova, 1968.; W. Zeni, *Giovanni Valle. Un cartografo veneto tra Rivoluzione e restaurazione*, Centro grafico editoriale, Padova, 1989. Za austrijsku kartografiju: J. Dörflinger, *Die österreichische Kartographie im 18. und zu Beginn des 19. Jahrhunderts. Unter Besonderer Berücksichtigung der Privatkartographie zwischen 1780 und 1820*,

nizacije koji su se u međuvremenu dogodili, ova su kartografska svjedočanstva danas veoma dragocjena i neophodna za dodatna istraživanja.

Stoga je i nastao treći dio *Atlasa*. Radi se o obimnom pregledu prikaza. Predstavljeni zemljovidi čine jedan dio bogate zbirke rovinjskog Centra za povijesna istraživanja. U biti, ovdje se objavljuje odabrani katalog iz baštine ustanove, koja broji preko 700 povijesnih karata, oko 4.000 raznih prikaza (topografski, vojni, nautički zemljovidi) i veduta lokaliteta na istočnojadranskoj obali.

Nije nam bila namjera ponuditi detaljan izvid jadranskih karti u odnosu na njihovo izdavačko porijeklo i rasprostranjenost. Ovo nije prilika za filološko djelo, za doprinos povijesnoj kartografiji. Dapače, na tu temu upućujemo na poznata djela zemljopisaca i povjesničara jadranske kartografije Luciana Laga i Mithada Kozličića te, kao povod za usporedbu, širokoj raspoloživoj bibliografiji za europsko-sredozemna i austrijska područja⁶. Ovaj treći dio upotpunjuje našu ispričanu priču i neka je vrsta dokumentarne sekcije.

Kriterij odabira je kronološki. Prve su antičke karte, odnosno mape koje su u prošlosti željele prikazati antiku, dakle više-manje imaginarni prikazi zemljovida rimskog carstva, prema uobičajenoj Ptolomejevoj shemi. Ti su zemljovidi uzeti zdravo za gotovo u naučnom svijetu srednjeg vijeka i na početku modernog doba budući da je svijet antike tada bio uzorom. Slijedi zatim odabir od stotinjak reprezentativnih karata za razdoblje od 16. do 20. stoljeća. Što se tiče kartografskog prikaza Albanskog primorja, nužno je došlo do ograničenja, tj. smanjenog prisustva u odnosu na ukupan

Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien, 1984.; *Kartographie der Gegenwart in Österreich*, herausgegeben vom Institut für Kartographie der Österreichischen Akademie der Wissenschaften und der Österreichischen Kartographischen Kommission der Österreichischen Geographischen Gesellschaft unter Redaktion von Erik Arnberger, Die Akademie, Wien, 1984.; I. Kretschmer, J. Dörflinger, F. Wawrik, *Österreichische Kartographie von den Anfängen im 15. Jahrhundert bis zum 21. Jahrhundert*, Institut für Geographie und Regionalforschung der Universität Wien, Kartographie und Geoinformation, Wien, 2004. Usp. također *Geschichte der Firmen Artaria & Compagnie und Freytag-Berndt und Artaria. Ein Rückblick auf 200 Jahre Wiener Privatkartographie, 1770-1970*, Freytag-Berndt u. Artaria, Wien-Innsbruck, 1970.

⁶ Usp. prethodne bilješke. Također, za povijesnu kartografiju austrijskih teritorija: *Descriptio Austriae. Österreich und seine Nachbarn im Kartenbild von der Spätantike bis ins 19. Jh.*, ur. J. Dörflinger, R. Wagner, F. Wawrik, Tusch, Wien, 1977.; *Atlantes Austriaci. Kommentierter Katalog der österreichischen Atlanten von 1561 bis 1994*, herausgegeben von I. Kretschmer, J. Dörflinger, Böhlau, Wien, 1995. Za povijesnu kartografiju drugih sredozemnih područja: A. Ratti, *Le immagini dell'isola di Creta nella cartografia storica*, ur. E. Bevilacqua, Istituto veneto di scienze lettere ed arti, Venezia, 1997.; *Imago Sardiniae. Cartografia storica di un'isola mediterranea*, Consiglio regionale della Sardegna, Cagliari, 1999.; *La laguna di Venezia nella cartografia storica a stampa del Museo Correr*, ur. G. Baso, M. Scarso, C. Tonini, Musei civici veneziani, IUAV, Marsilio, Venezia, 2003.; *Mappe e potere. Pubbliche istituzioni e cartografia nella Toscana moderna e contemporanea (secoli XVI-XIX)*, ur. A. Guarducci, All'insegna del giglio, Firenze, 2006.; *Imago Siciliae. Cartografia storica della Sicilia 1420-1860*, ur. L. Dufour, A. La Gumina, Sanfilippo, Catania, 2007. Upućuje se na časopis *Geographia antiqua. Rivista di geografia storica del mondo antico e di storia della geografia*, te: <http://san.beniculturali.it/Territori>. *Il portale italiano dei catasti e della cartografia storica*.

broj predočenih karata, zbog toga što je taj dio manje opisivan za vrijeme stoljetne osmanske vlasti. Cjelokupnost Jadrana je, međutim, prikazana i obuhvaća razvoj kartografije od modernog doba do današnjih dana, i to s nizozemskim, flamanskim, mletačkim i francuskim zemljovidima iz 17.-18. stoljeća, zatim austrijskom kartografijom od 1815. do 1918. i na kraju s nekoliko primjeraka iz dvadesetog stoljeća, ograničenih na razdoblje od 1918. do 1963.

Egidio Ivetic
Nicolò Sponza

Karta I. - *Qvinta Evropaе. Tabula*, Ptolomejski prikaz M. Waldseemüllera, izdan u Strasbourgu 1513.

Karta II. - *Magne Germanie Pars*. Zemljopisna karta koju je izdao Hugonem a Porta, vjerojatno u Lyonu 1541.

Karta III. - Girolamo Ruscelli, *Evropae tabvla V*, Venecija, 1561.

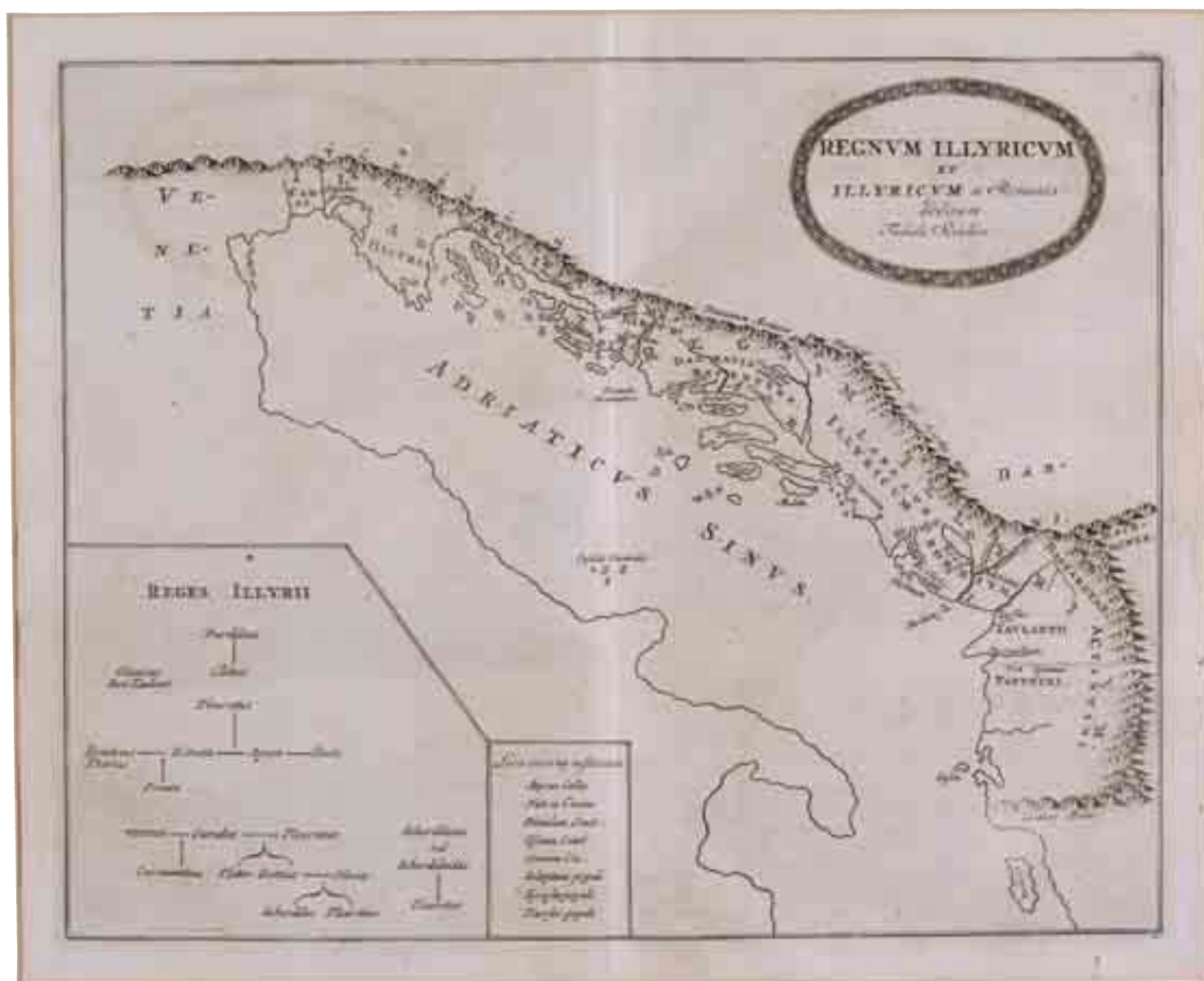
Karta IV. - Orteliusova karta *Pannoniae, et Illyrici veteris tabvla*, koja je 1590. objavljena u djelu *Peregrinatio*.

Karta V. - *Pannonia Moesia Dacia et Illyricum* za vrijeme Rimskog carstva Christophera Kellera, zemljovid tiskan početkom 18. stoljeća.

Karta VI. - *Regiones Danubianae Pannoniae Daciae Moesiae cum Vicino Illyrico*,
djelo Christophora Weigellija, izdano u Nürnbergu 1720.

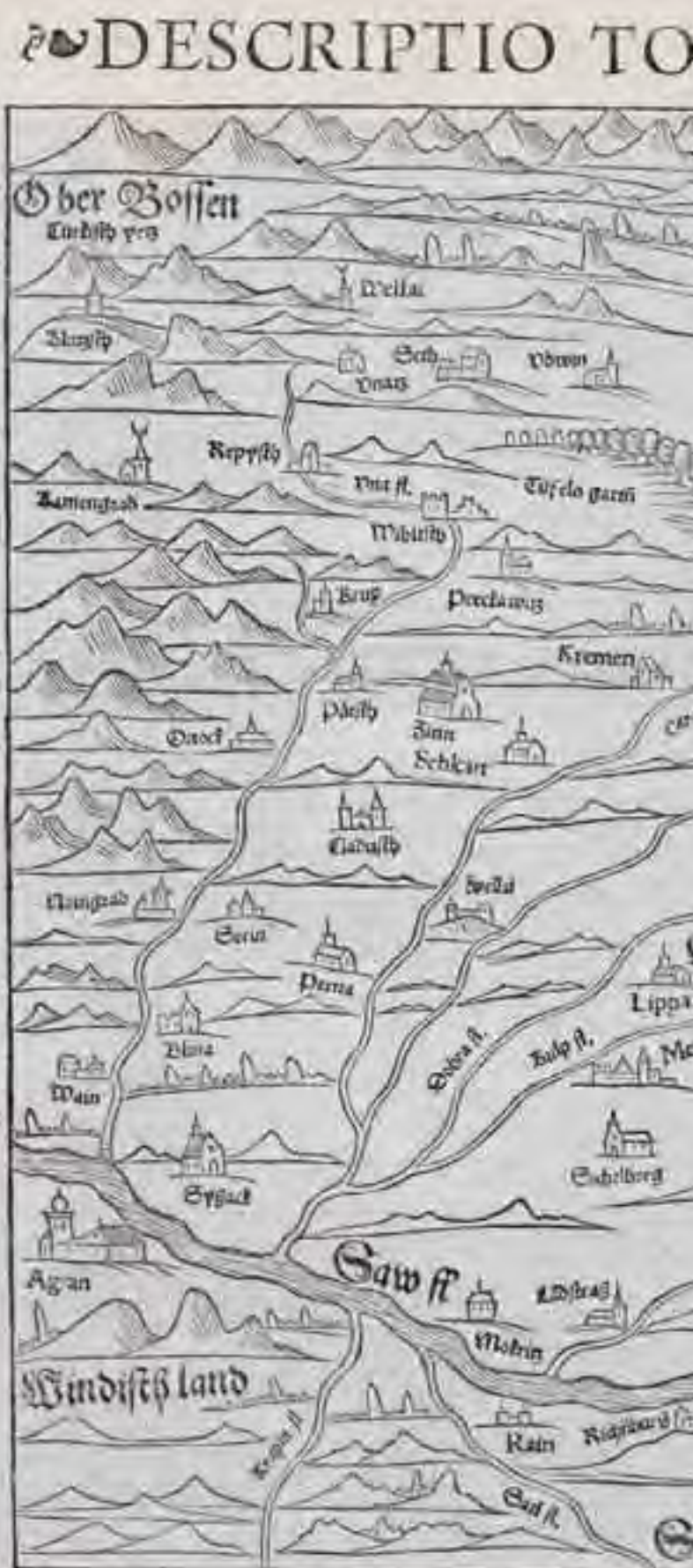
Karta VII. - *Regnum Illyricvm et Illyricvm a Romanis. Tabula Secunda.*
Ilirska kraljevina i Ilirik prema Rimljanima, autor Pieter van der Aa, 1729.

Karta VIII. - *Pannonia Dacia Illyricum et Moesia* Rigoberta Bonnea, objavljena u djelu *Atlas Encyclopedique*, oko 1787.

Karta IX. - *Italia antiqua cum insulis* Jeana Baptista Bourguignona d'Anvillea, objavljena u djelu *Atlante di geografia universale preceduto da un vocabolario de' nomi tecnici della geografia...*, izdano u Firenci 1838.

TIVS ILLYRIDIS XVI NO TAB

Karta X. - Karta Ilirika prema Münsteru, iz djela *Geographia Universalis*, 1552.

Karta XI. - *Tavola nuova di Schiavonia* Girolama Ruscellija, koju je izdao u Veneciji Vincenzo Valgrisi 1561.

Karta XII. - Orteliusova
karta Augustina
Hirschvogela,
*Schlavoniae, Croatiae,
Carniae, Istriae,
Bosniae, finitimarvmque
regionvm nova
descriptio*, 1570.

Karta XIII. - *Illyricvm* Giovannija Sambuca, prikazan u Orteliusovom djelu, 1573.

Karta XIV. - Sjeverni
Jadran prikazan u
Orteliusovom zemljovidu
*Fori Ivlii Accvrata
Descriptio*, 1573.

Karta XV. - *Histriae tabula*, mapa Istre Pietra Coppo, iz Orteliusovog *Theatrum Orbis Terrarum*, 1573.

Karta XVII. - Zemljovid Zadra i Šibenika Bonifacia Natalea, oko 1592.

Karta XVI. - *Goritiae, Karstii, Chaczeolae, Carniolae, Histriae, et Windorvm Marchae Descrip*, Orteliusova karta Wolfganga Laziusa, 1573.

Karta XVIII. - Mysiam hanc superiorem Daciaeqve partem, Libvrniam Dalmatiamqve, karta Ilirika Augustina Hirschvogela, uvrštena u djelu *Specvlvm orbis terrarum* Gerarda de Jodea, 1593.

Karta XIX. - *Descriptio Istriae* -
Histria Pietra Coppa,
 uvrštena u djelu
Cosmographiae Generalis
 Paula van Merlea, 1605.

Karta XX. - *Dominio veneto nell'Italia*, karta Giovannija Antonija Maginija, tiskana u Bologni 1620.

Karta XXI. - *Istria olim Iapidia*, Giovannija Antonija Maginija, 1620.

Karta XXII. - *Istria olim Iapidia*, Hendricka Hondiusa izdana u Amsterdamu oko 1630.

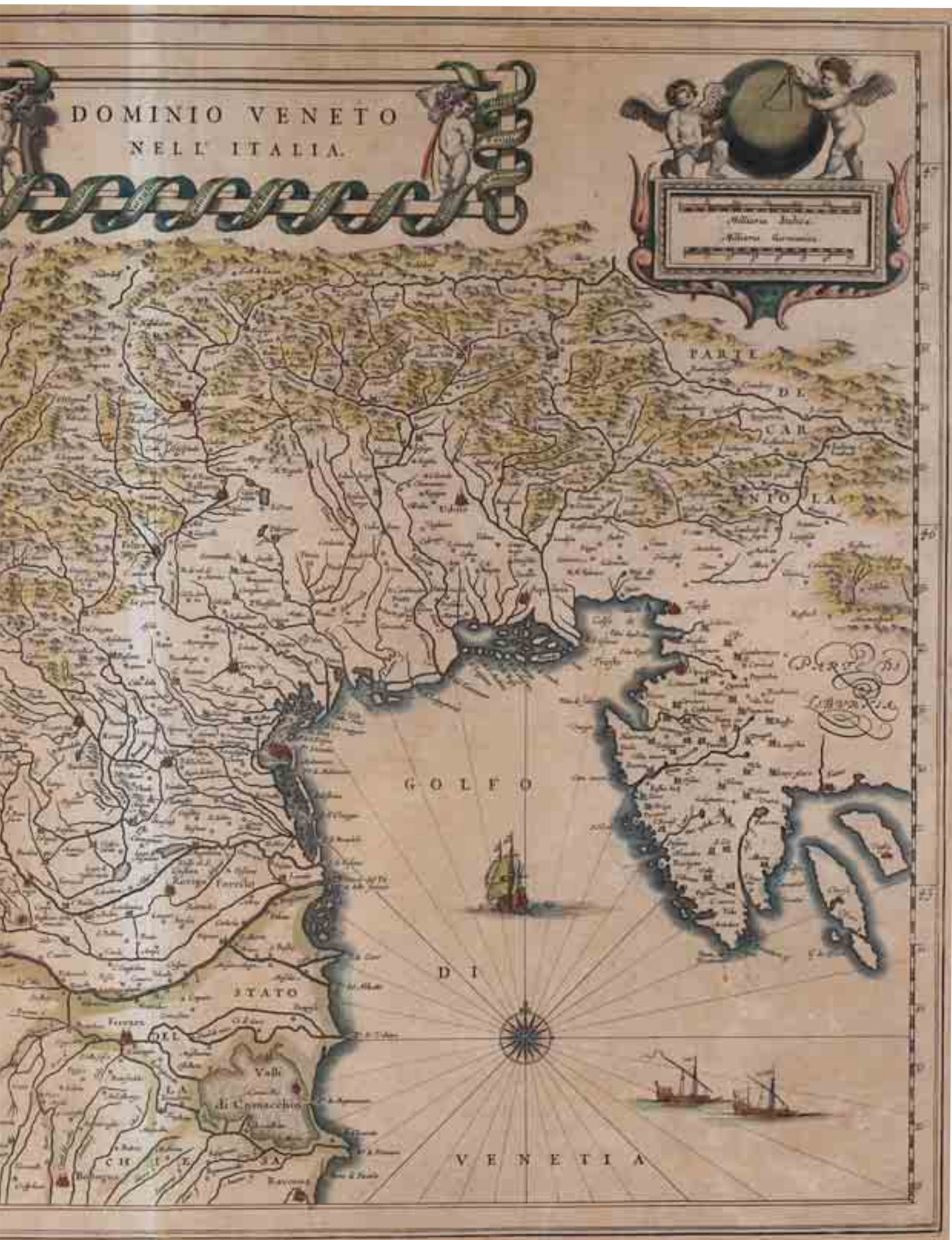
Karta XXIII. - Zadar, Šibenik i Nin s okolnim otocima,
autor Joannes Janssonius, Amsterdam 1630.

Karta XXIV. - *Forum Iulium Karstia, Carniola, Histria etc.*, Mercator i Hondiusa,
uvrštena u *Atlas minor* i objavljena u Amsterdamu 1634.

Karta XXV. - *Dominio Veneto nell'Italia*, autor W. Blaeu, tiskana u Amsterdamu 1635.

Karta XXVI. - *Situs particularis Comitatus Sebeniciani, qui est pars Dalmatiae.*

Karta šibenskog područja Theodora de Brya, koju je izdao M. Merian u Frankfurtu oko 1650.

Karta XXVII. - *Delineatio situsve Provinciae circa Clissam & Spalatun*, M. Meriana, izdanje iz 1652.

Karta XXVIII. - Zemljovid *Karstia, Carniola et Histria Vindorum Marchia*, prikaz W. Blaeua koji prati Mercatorov model, 1663.

Karta XXIX. - *Istria olim lapidia*, Joana Blaeua, izdana u Amsterdamu 1663.

Karta XXIX.a - *Carte vande Golf van Venetien Waar in verthoont wert de Zeekusten van Italien Dalmatien...* autor Jan van Loon, zemljovid iz druge polovice 17. stoljeća.

Karta XXX - Zemljovid dalmatinske obale podijeljene na mletačke, dubrovačke i osmanske posjede, autor Nicolas Sanson, Paris, 1664.

Karta XXXI - *Statt Ragusa... Cataro*. Dubrovnik, Herceg Novi i Kotor, autor M. Merian, izdavač A. Merian, Frankfurt, 1668.

Karta XXXII. - *Illyricum hodiernum*, autor J. Blaeu, objavljena u Amsterdamu 1669.

Karta XXXIII. - Dalmatia, Istria, Bosnia, Servia, Croatia e parte di Schiavonia, autor Giacomo Cantelli Vignola, tiskar Giovanni Giacomo de Rossi, Rim, 1684.

Karta XXXIV. - Topografska karta Boke kotorske, V. M. Coronellija, 1688.

Karta XXXV. - Contado di Zara. Parte della Dalmazia - Zadarski okrug - Dio Dalmacije, mapa Vincenza Marie Coronellija, tiskana u Veneciji 1688.

Karta XXXVI. - Mletački zaljev,
zemljovid V. M. Coronellija,
objavljen u Veneciji 1688.

Karta XXXVI.a - *Dalmatia maritima Occidentale Dalmatia maritima Orientale*, kartografski prikaz Giacoma Cantellija da Vignola, kojeg je u Rimu objavio Gio. Giacomo Rossi, 1689.

Karta XXXVII. - Hrvatska i Zadarsko okružje u opisu Giacoma Cantellija da Vignola, zemljovid kojeg je u Rimu tiskao Gio. Giacomo de Rossi, 1690.

Karta XXXVIII. - *Italia als Dalmatia en Grieecken. Inde Golff van Venetien.* Nautička karta Ioannesa van Keulena, objavljena u Amsterdamu oko 1690.

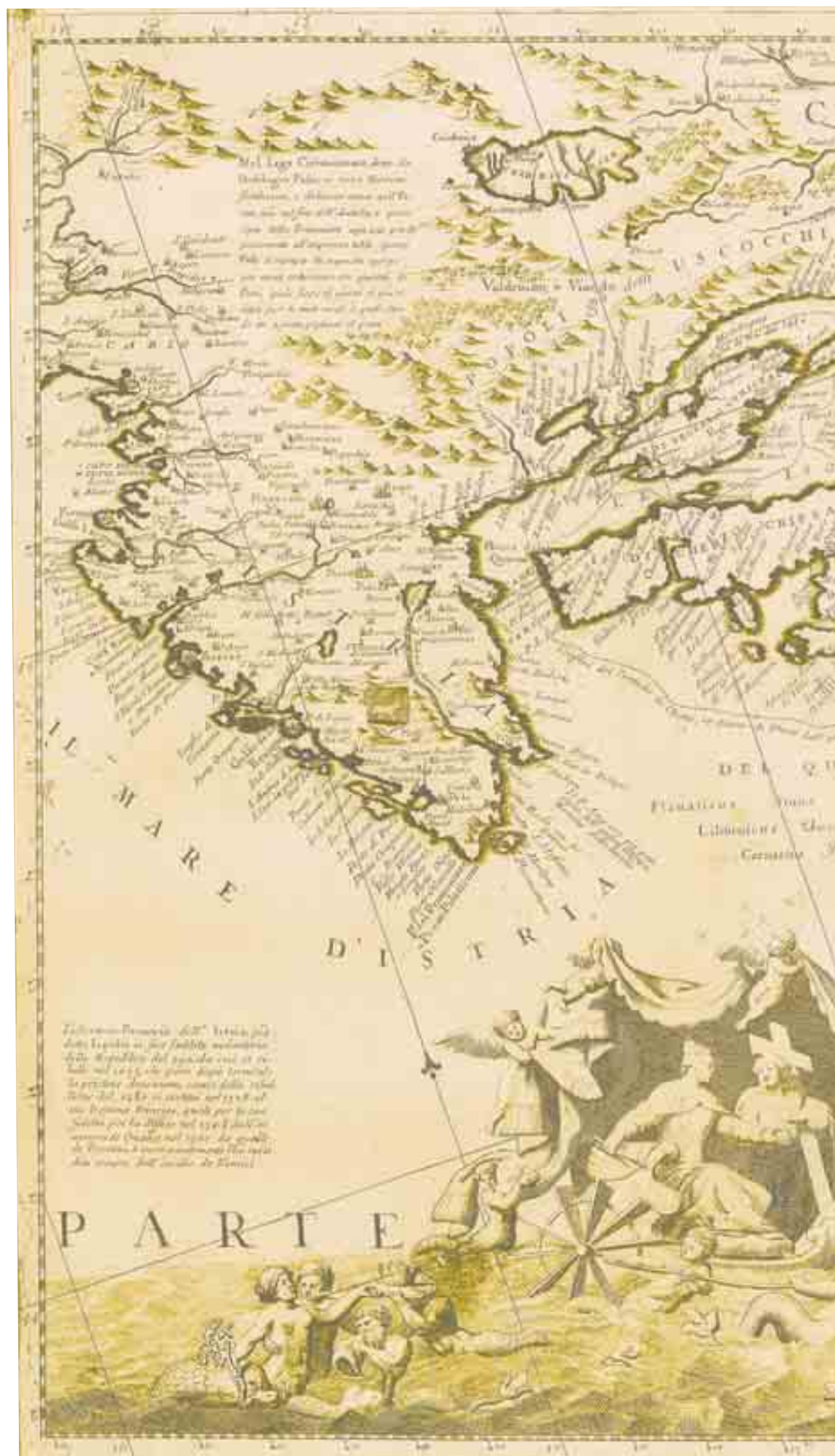

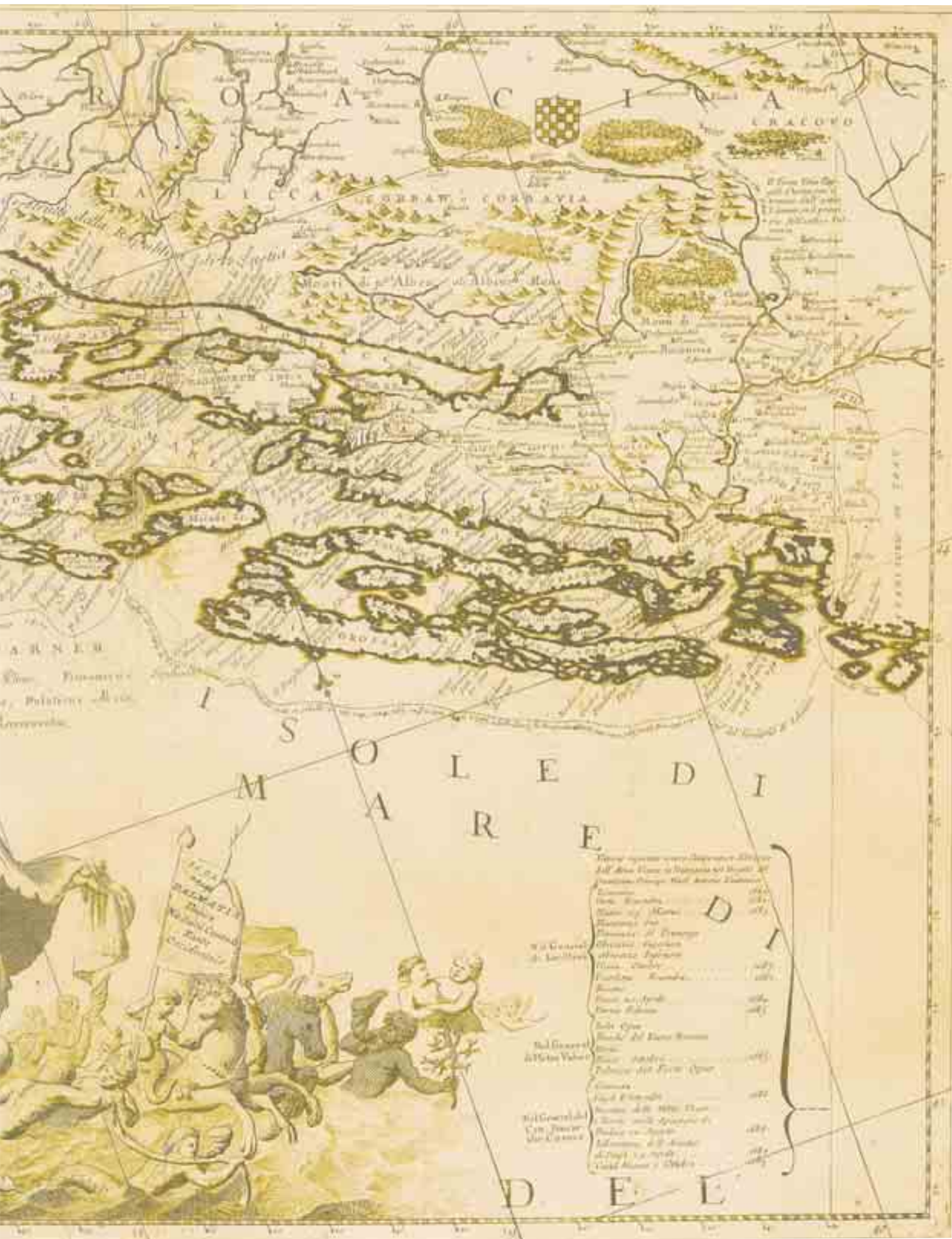
Karta XXXIX. - Tok rijeke Neretve od grada Čitluka do mora, V. M. Coronelli, 1694.
U okviru gore desno tvrđava Opuzen koju je dao izgraditi general Pietro Valier.

Karta XXXIX.a - *Regnum Croatiae*, zemljovid Kraljevine Hrvatske Johanna van der Bruggena, Venecija, oko 1740.

Karta XL. - Zapadni dio
Pokrajine Dalmacije.
Podijeljene prema svojim
okruzima, iz djela *Isolario*
V. M. Coronellija, Venecija,
1696.-1698.

Karta XLI. - Istočni dio Pokrajine Dalmacije. Podijeljene prema svojim okruzima, iz djela *Isolario* V. M. Coronellija, Venecija, 1696.-1698.

Karta XLII. - Kraljevina Dalmacija,
zemljovid V. M. Coronellija i J. B.
Nolina izdan u Parizu oko 1700.

Karta XLIII. - Zemljovid Sjevernog Jadrana kojeg je sastavio J. B. Nolin: *Fond du Golfe de Venise ou sont les Bouches du Po et de l'Adige avec l'Istrie dont les Venitiens possèdent la plus grande partie l'Empereur tient a Trieste et a Fiume...*, Pariz, 1701.

Karta XLIV. - *Golfe de Venise, avec les Cotes maritimes Bayes et Ports, etc. de la Grece, Dalmatie et Italie*, nautička karta Jadrana objavljena u *Thesaurus Antiquitatum et Historiarum Italiae*, autor Pieter van der Aa, izdano u Leidenu između 1704. i 1723.

Karta XLIV.a - *Carte de geographie des differents etats de la Republique de Venise...*, autor Henry Chatelain, objavljeno u Amsterdamu 1708.

Karta XLV. - *Hungaria, Sclavonia, Bosnia, Dalmatia et Servia cum vicinis aliis Regionibus Danubii Fluminis*, središnji dio karte na tri lista Johanna Baptiste Homanna, koja prikazuje tok Dunava od izvora do ušća, objavljena između 1716. i 1730.

Karta XLVI. - Zemljovid *Dalmatia Albania* i okolnih pokrajina, kojeg je nacrtao Christophoro Weigelio iz Nürnberga, 1718.

Karta XLVII. - Karta *Les isles et coste de la Dalmatie*, na kojoj je posebno prikazan teritorij Dubrovačke Republike, autor J. Chiquet, izdana u Parizu 1719.

Karta XLVIII. - *Le Golfe de Venise*, karta koju je nacrtao N. De Fer i gravirao Starckman, objavljena u Parizu oko 1720.

Karta XLIX. - *Tabula ducatus Carnioliae Vindorum Marchiae et Histriae* Johanna Baptiste Homanna, Nürnberg, 1724.

Karta L. - *Nova et accurata Tabula Regnorum et Provinciarum Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae, Bosniae, Serviae, Istriae, et Reip. Ragusanae, cum finitimis Regionibus*, M. Seuttera, izdavač Augustae Vindelicor, Augsburg, između 1728. i 1736.

Karta LI. - Italija podijeljena prema njenim državama, G. Danet, 1729.

Karta LII. - *Dalmatia, Sclavonia, Croatia, Bosnia, Servia et Istria*, autori Gerardum i Leonardum Valk, oko 1730.

Karta LIII. - Zemljovid Riječkog zaljeva Gabriela Bodenehra, objavljen između 1730. i 1751.

Karta LIV. - *Buccari samt dessen Seehafen...*, plan Bakarskog zaljeva i luke, Gabriel Bodenehr, izdano u Augsburgu 1730.

Karta LV - Zemljovid Dubrovačke Republike Vincenza Marije Coronellija, posvećen G. A. Petrisu, objavljen u Amsterdamu oko 1730. izdavač Pieter Schenk; u okviru: „Otoci Cres i Osor“.

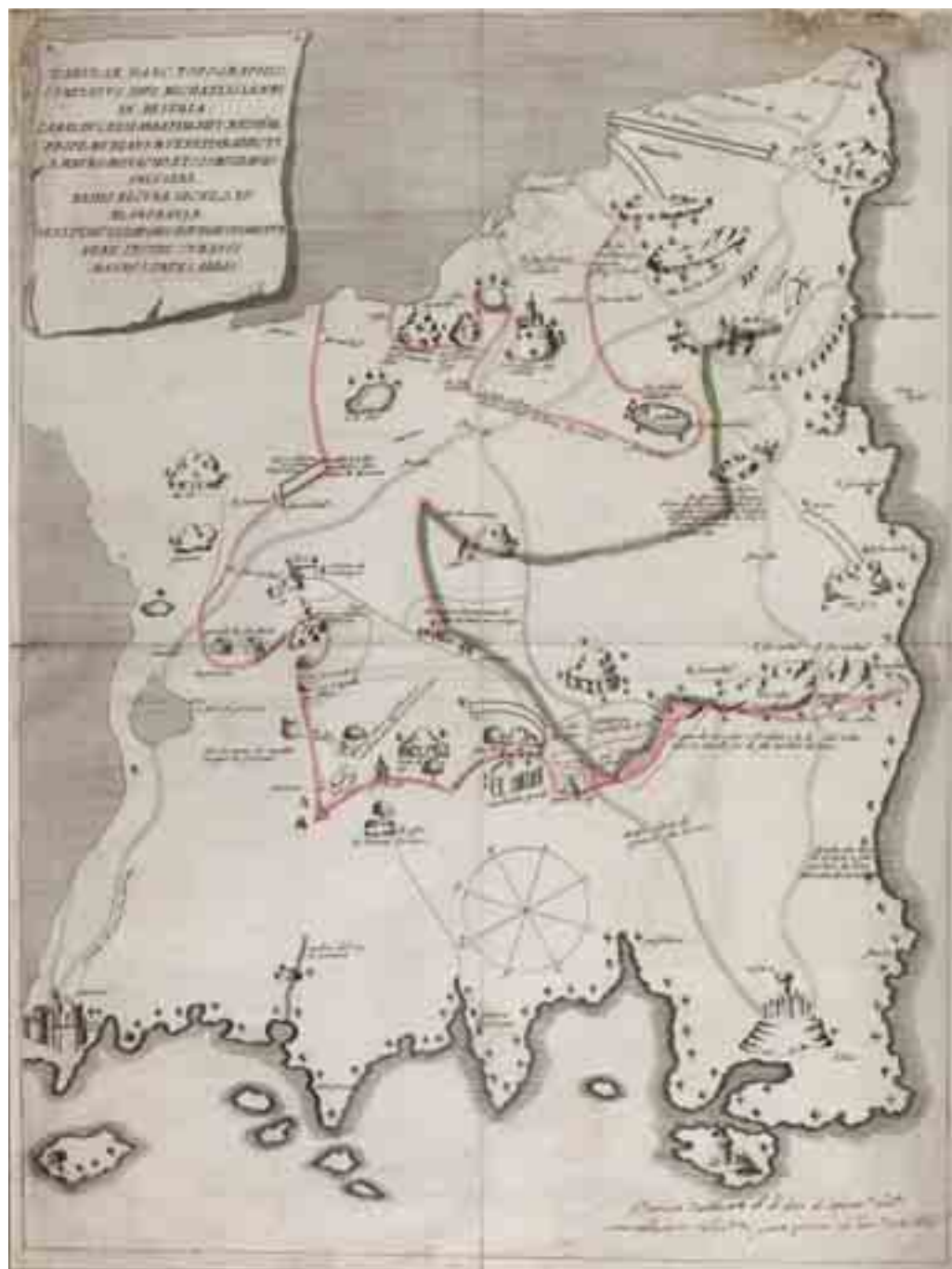
Karta LVI. - Zemljovid zapadnog Ilirika, autor N. Sanson, izdavači: I. Covens i C. Mortier, Amsterdam, oko 1730.

Karta LVII. - *Regnum Dalmatiae*. Karta koju je nacrtao Johann Bruggen oko 1737.

Karta LVIII - Topografski prikaz teritorije samostana sv. Mihovila nad Limom, kopija iz 1737. godine Fra Maurovog djela.

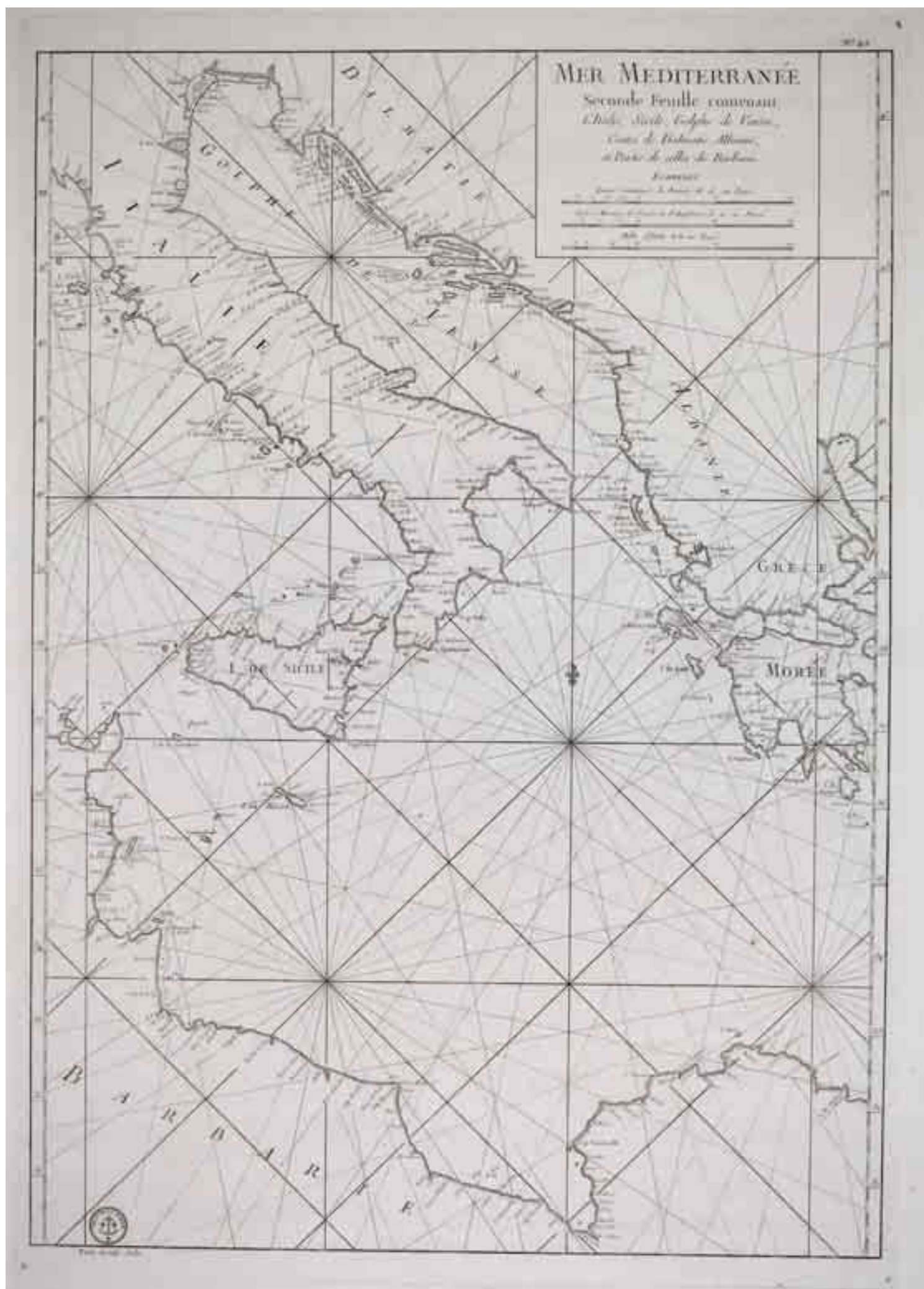
Karta LIX. - Središnja Europa i Mletački zaljev, grafika iz 18. stoljeća.

Karta LX. - *L'État de la Republique de Venise. Partie orientale de la Republique de Venise*, N. Sansona, izdavač Pierre Mortier, Amsterdam, prva polovica 18. stoljeća.

Karta LXI. - *Mer Mediterranée, Seconde Feuille contenant L'Italie, Sicile, Golphe de Venise, Costes de Dalmatie, Albanie...*, nautička karta Sredozemlja na tri lista, izdana u Parizu 1745.

Karta LXII. - Nova karta Kraljevine Dalmacije podijeljene prema teritorijama i okruzima, autori: G. de L'Isle, V. M. Coronelli, G. I. Rossi i I. Nolin; izdavač: R. i I. Ottens, Amsterdam, oko 1750.

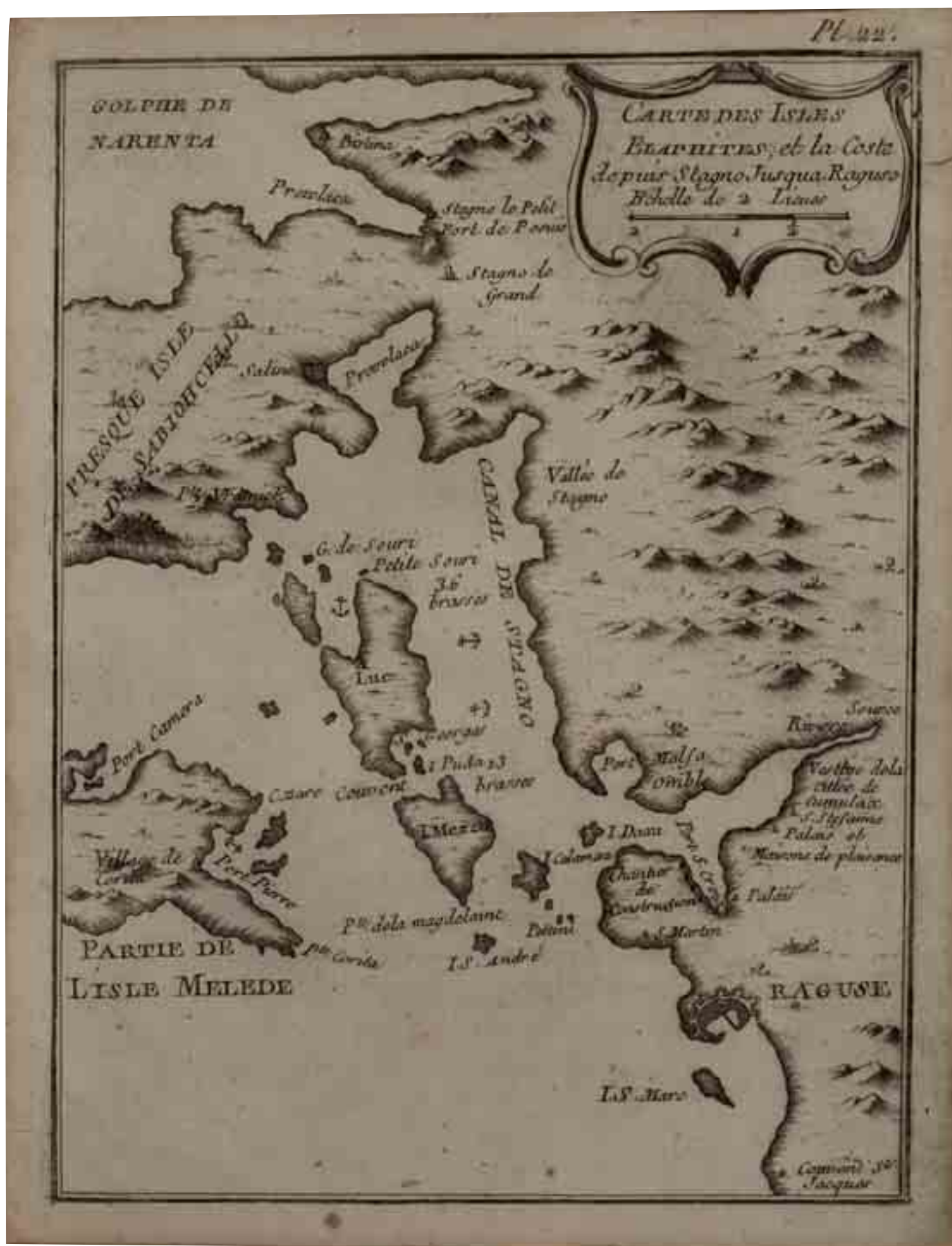

Karta LXIII. - Zemljopisna karta Istre, Giovannija Salmona, 1753.

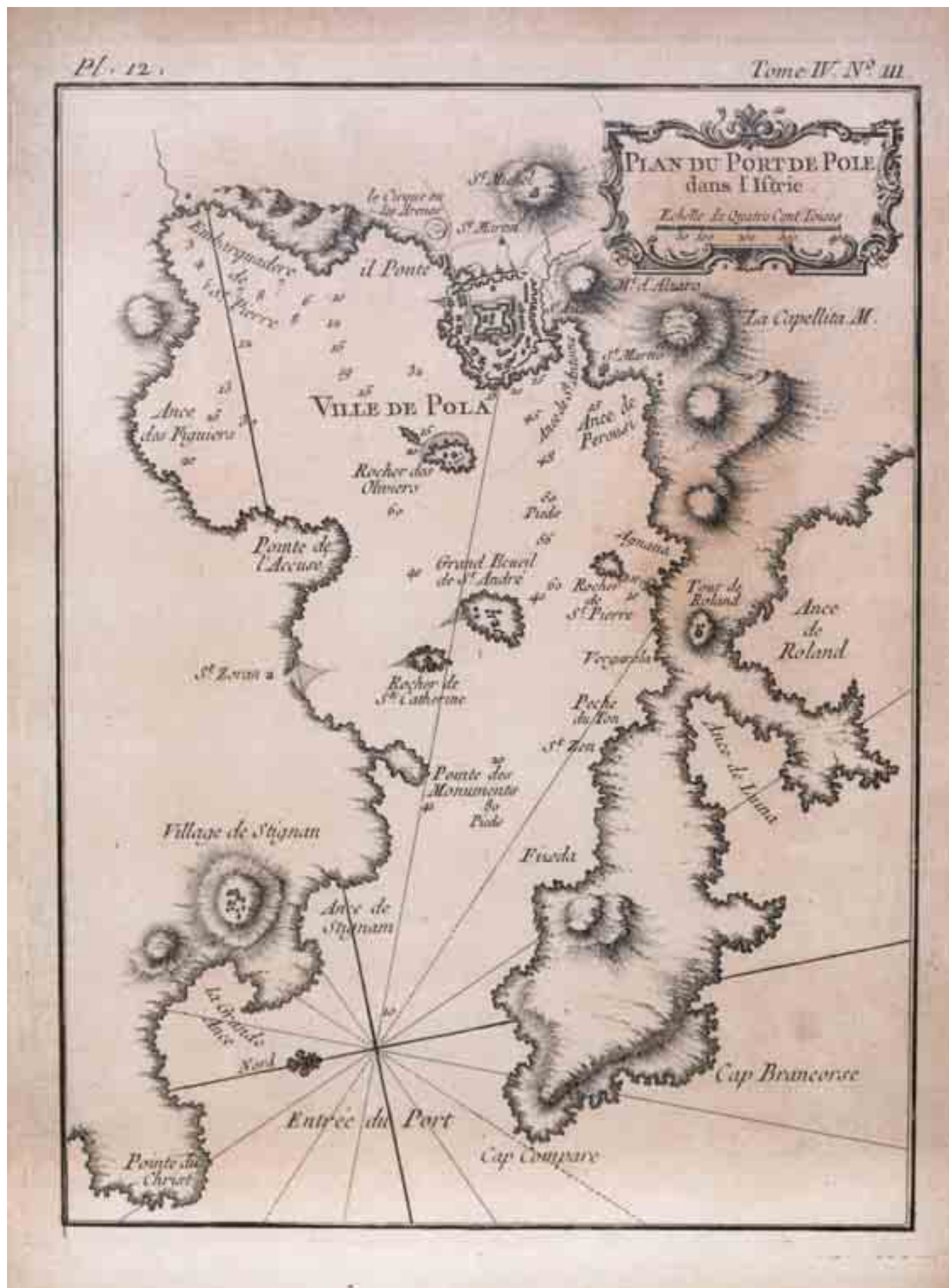

Karta LXIV. - *A Sea Chart of the Gulph of Venice*, nautička karta Jadrana, autori Mont i Page, iz djela *The English pilot*, tiskanog u Londonu oko 1753.

Karta LXV. - Carte des Isles Elaphites, Stagno, et la coste de Raguse – Karta Elafitskog otočja, Stona i Dubrovnika, zemljovid objavljen oko 1764.

Karta LXVI. - *Plan du Port de Pole dans l'Istrie*, Jacques Nicolas Bellin, plan luke u Puli iz atlasa *Petit Atlas Maritime*, objavljenog u Parizu 1764.

Karta LXVII. - Hidrografska karta Jadrana, J. N. Bellin, 1771.

Karta LXVIII. - *I contadi di Trav, Spalatro, e Macarska, il Primorie, e Narenta, coll'isole aggiacenti. Per servire al Volume II del Viaggio in Dalmazia - Područje Trogira, Splita, Makarske, Primorja i Neretve s okolnim otocima. Za drugi tom „Put po Dalmaciji“ Alberta Fortisa, 1774.*

Karta LXIX. - *Nouvelle Carte de l'Istrie*, nova karta Istre koju je nacrtao Pietro Santini 1780.

Karta LXX. - Nova karta zapadnog dijela Dalmacije, autori P. Santini - M. Remondini, Venecija, 1780.

Karta LXXI. - Nova karta istočnog dijela Dalmacije, autori P. Santini - M. Remondini, Venecija, 1780. U okviru desno dolje prikazana je Boka kotorska.

Karta LXXII. - Hrvatska, Bosna i Srbija. Zemljovid izdan u Veneciji 1782.
u tiskari Antonija Zatte, gravire G. Zulianija i G. Pitterija

Karta LXXIII. - *Il Regno d'Ungaria, Transilvania, Schiavonia, Bosnia, Crovattia, Dalmatia.*
Divisi da Guglielmo Sansone, karta tiskana u 18. stoljeću.

Karta LXXIV. - Zemljovid Istre Giovannija Vallea na dva lista: sjeverni i južni dio.
Tiskano u Veneciji 1784. u tiskari Antonio Zatta e Figli.

Karta LXXV. - Mletačka Dalmazia, Giovanni Valle Giustinopolitano.
Tiskano u Veneciji u tiskari Antonio Zatta e Figli 1784.

Karta LXXVI. - Dio Osmanskog carstva koji graniči s Austrijskom i Mletačkom državom. Tiskano u Veneciji u tiskari Antonio Zatta e Figli, 1788.

Karta LXXVII. - Dalmacija s okolnim otocima, G. M. Cassinija, Rim, 1792.

Karta LXXVIII. - Karta Istre. Revidirao i povećao Carski i Kraljevski inženjer Gio. Antonio Capelaris. Godina 1797. Objavljena u Trstu u izdanju Giovannija Torricelle.

Karta LXXIX. - Kvarnerski zaljev, karta iz djela *Ducatus Carnioliae* Janeza Dizme Florjančiča, izdanog u Ljubljani 1799.

Karta LXXX. - Zemljovidi Istre i Dalmacije koje je sastavio L. F. Cassas tokom svojih putovanja duž jadranske obale, izdani u Parizu 1802.

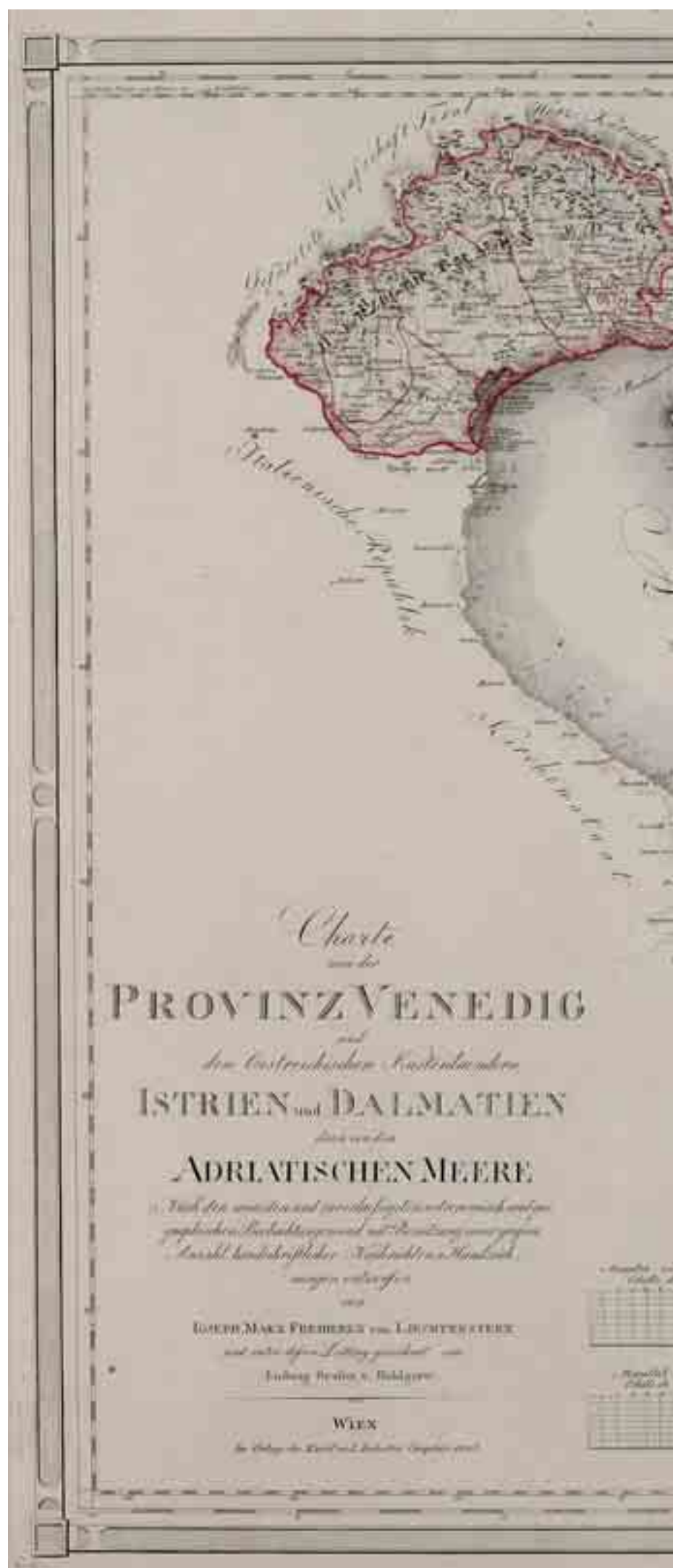
Karta LXXXI. - List br. 15. s prikazom Kvarnera, iz djela *Carte générale du théâtre de la guerre en Italie et dans les Alpes*, autor Bacler d'Albe, 1803.

Karta LXXXII. - *Der Österreichische Kreis - Austrijski krug*. Karta koju je T. Mollo izdao u Beču 1803.

Karta LXXXIII. - Zemljovid Hrvatske Karla Josepha Kipferlinga. Beč, 1803.

Karta LXXXIV. - Pokrajina Venecija s austrijskom Istrom i Dalmacijom, J. M. Freiherrn von Liechtenstern, Beč 1805.

Karta LXXXV. - Karta Ilirskih pokrajina, Srbije i Bosne, autori Giraldon i J. B. M. Chamouin, objavljena u Parizu 1812.

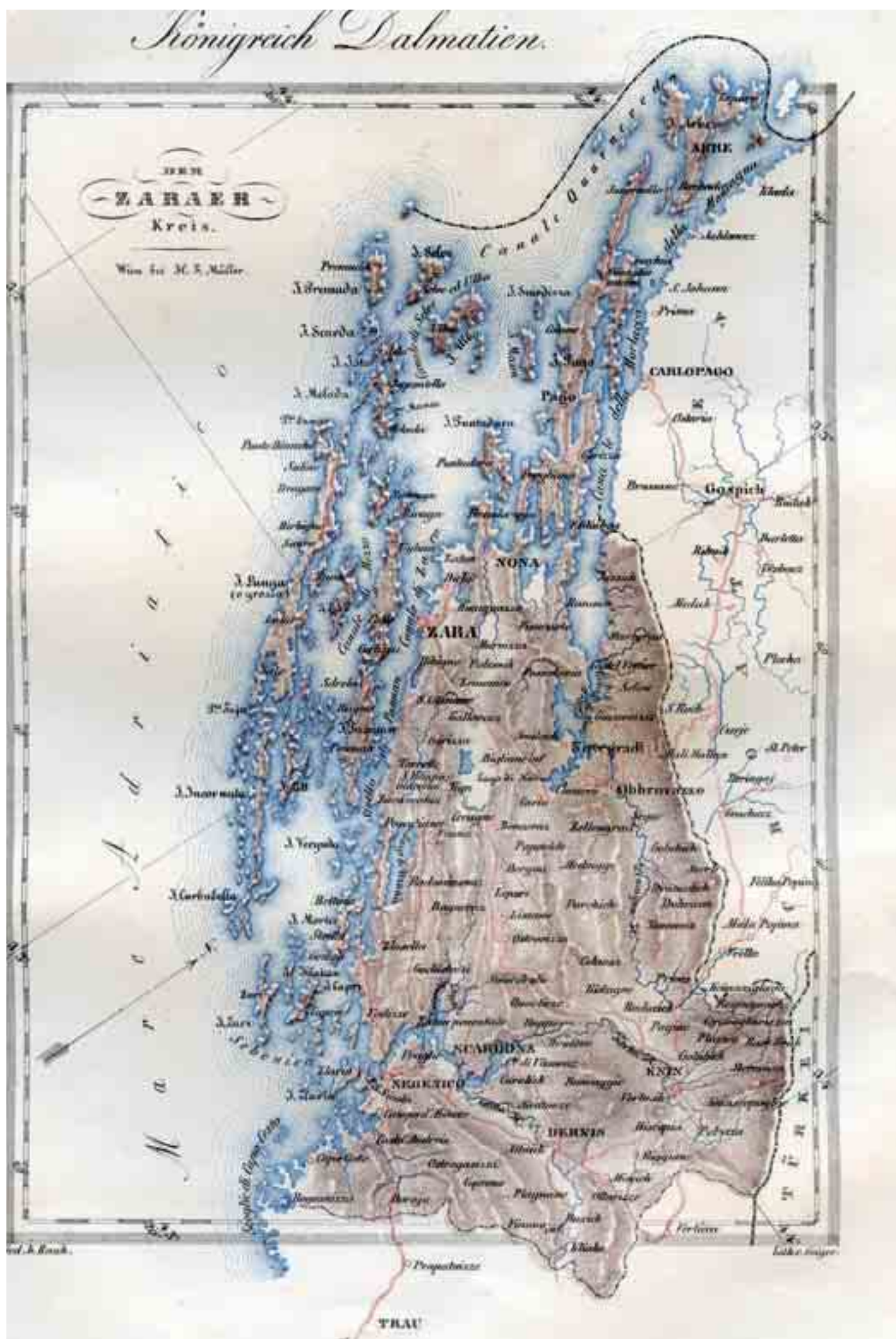
Karta LXXXVI. - Zemljovid
s opisom istočnog dijela
Francuskog Carstva, nove
Kraljevine Italije i Ilirskih
pokrajina (Trst, Istra,
Koruška, Kranjska, banska
Hrvatska i Vojna krajina),
autori Conrad Malte
- Brun i Pierre Lapie,
objavljena u Parizu 1812.

Karta LXXXVII. - *Italia divisa ne suoi presenti Confini* – Italija podijeljena prema sadašnjim granicama. Kartu je nacrtao Ignaz Heymann i izdao Joseph Riedl u Beču 1815.

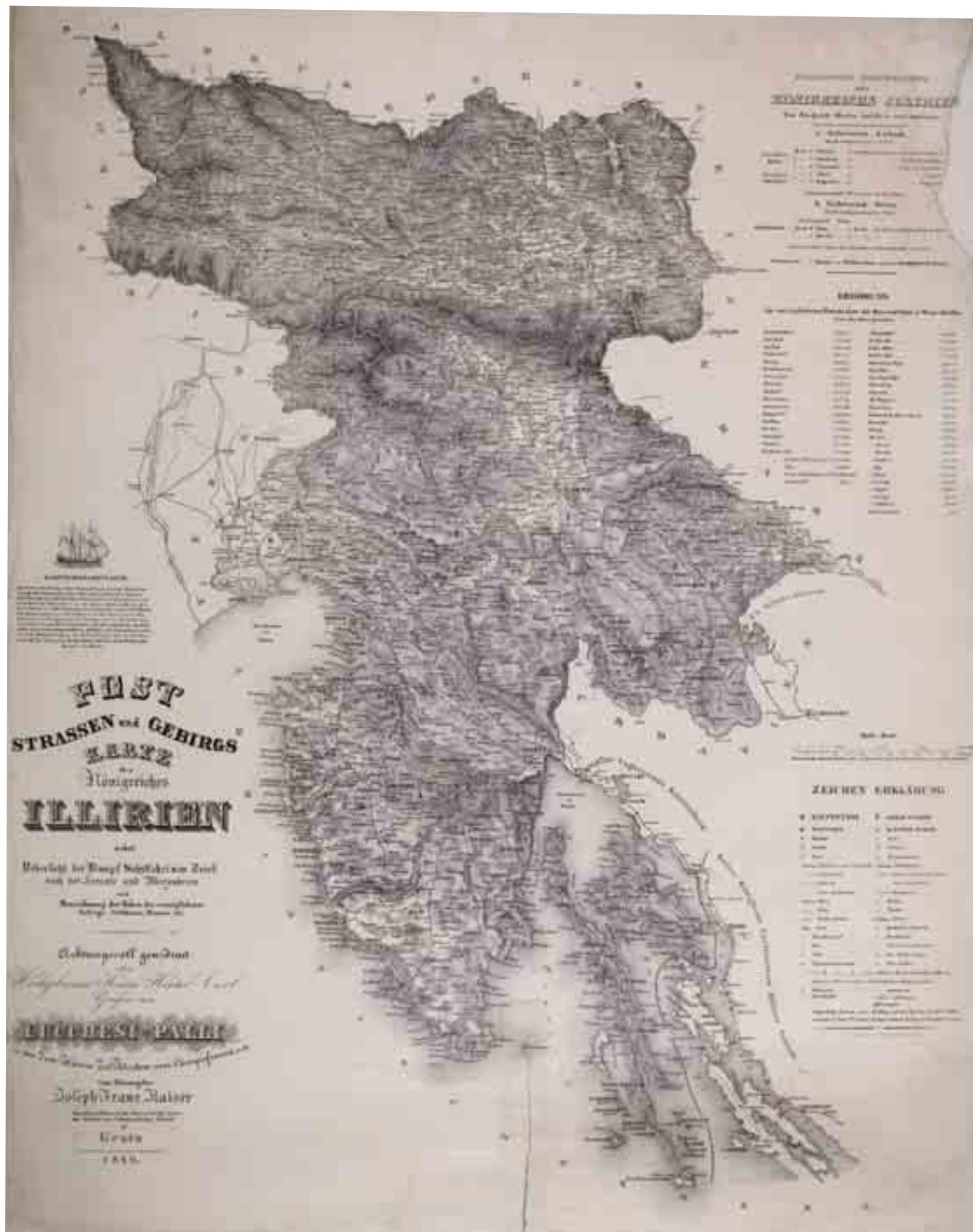
Karta LXXXVIII. - Karta Kraljevine Dalmacije - Zadarski okrug (Der Zaraer Kreis), izdanje H. F. Müller, Beč, 1841.

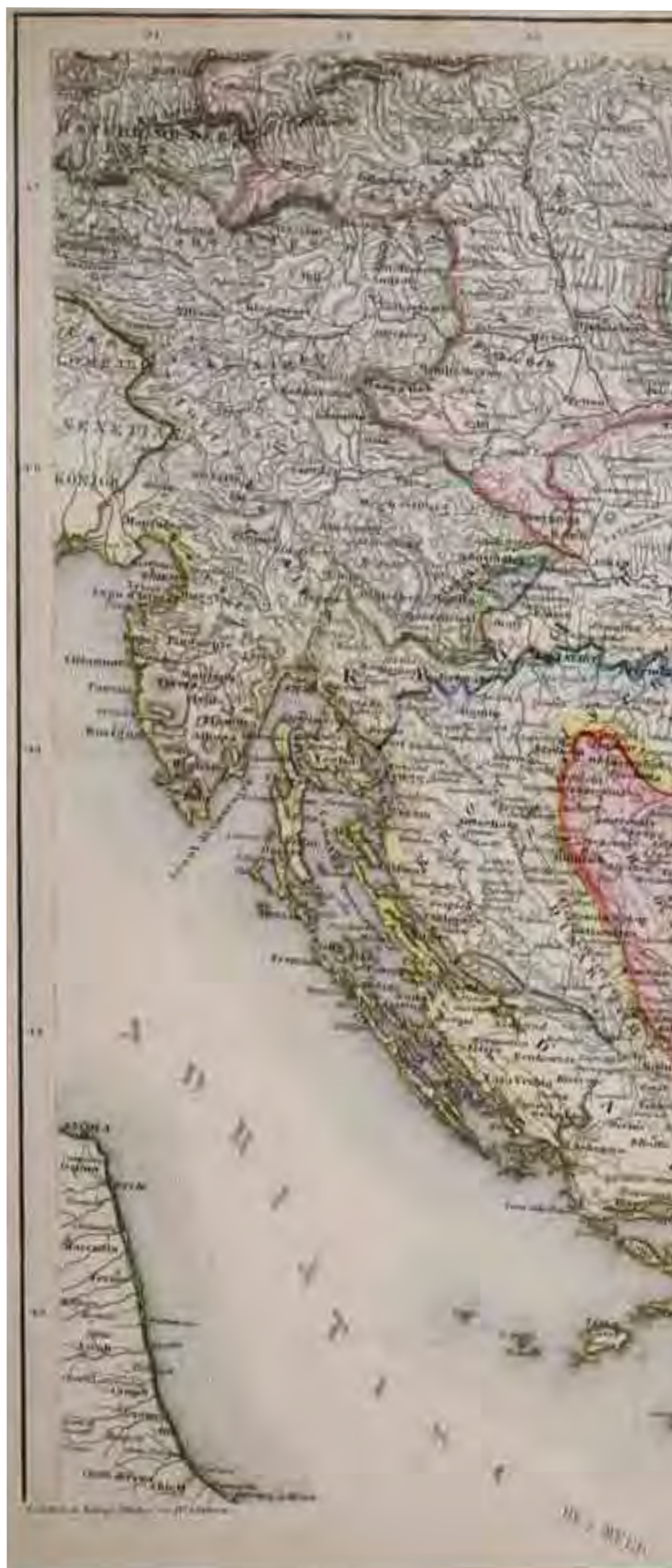
Karta LXXXIX. - Karta Kraljevine Dalmacije - Splitski okrug (*Der Spalatoer Kreis*), izdanje H. F. Müller, Beč, 1841.

Karta XC. - Karta Kraljevine Dalmacije - Dubrovački okrug (*Der Ragusaer Kreis*), izdanje H. F. Müller, Beč, 1841.

Karta XCI - *Post Strassen und Gebirgs karte des Königreiches Illirien*, karta poštanskih puteva i planina u Kraljevini Iliriji, Graz, 1849.

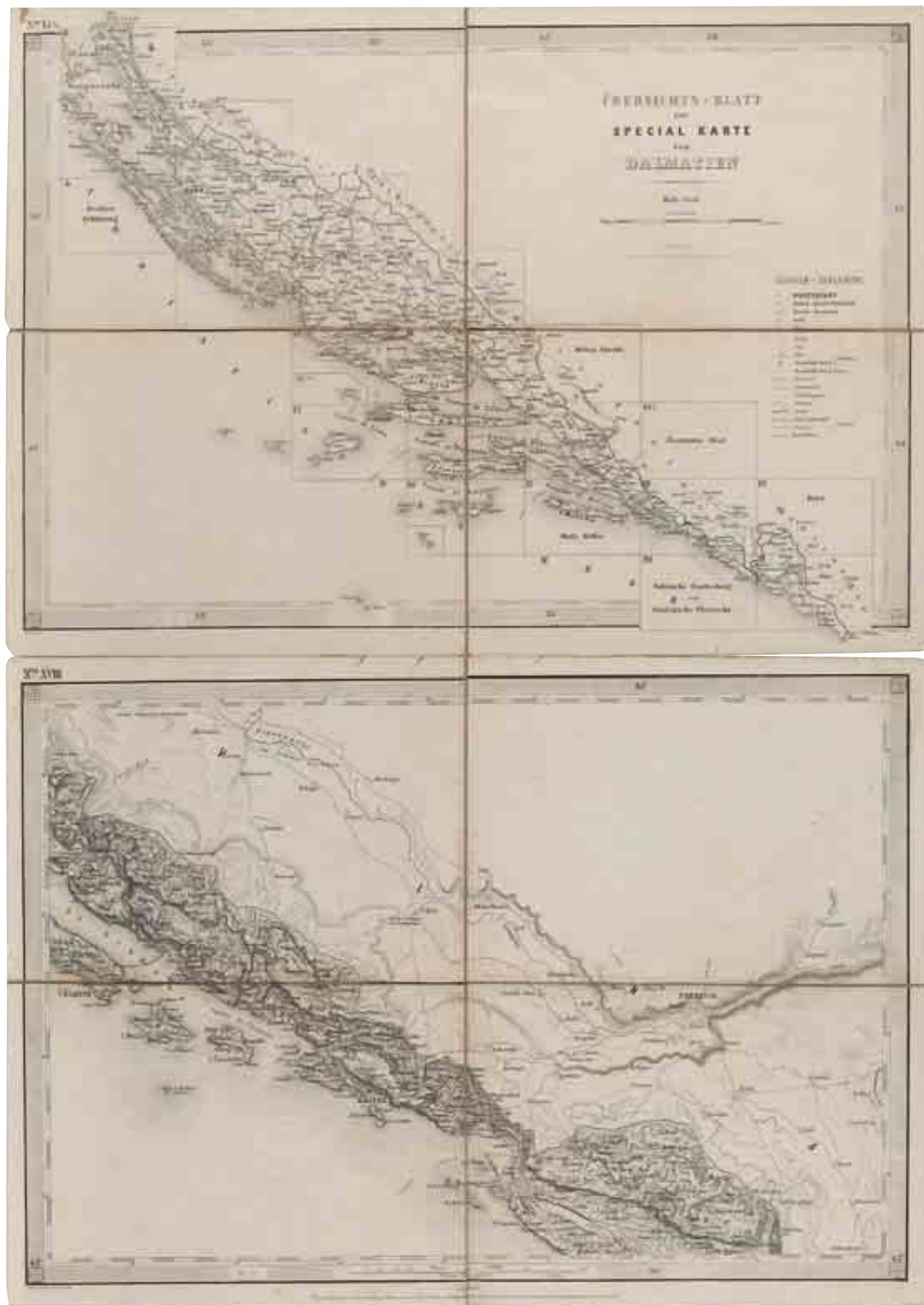
Karta XCII. - *Europäische Turkey in IV blättern*,
Europska Turska u 4 lista, vojna karta (list I.),
J.Grassl, Hildburghausen, 1860.

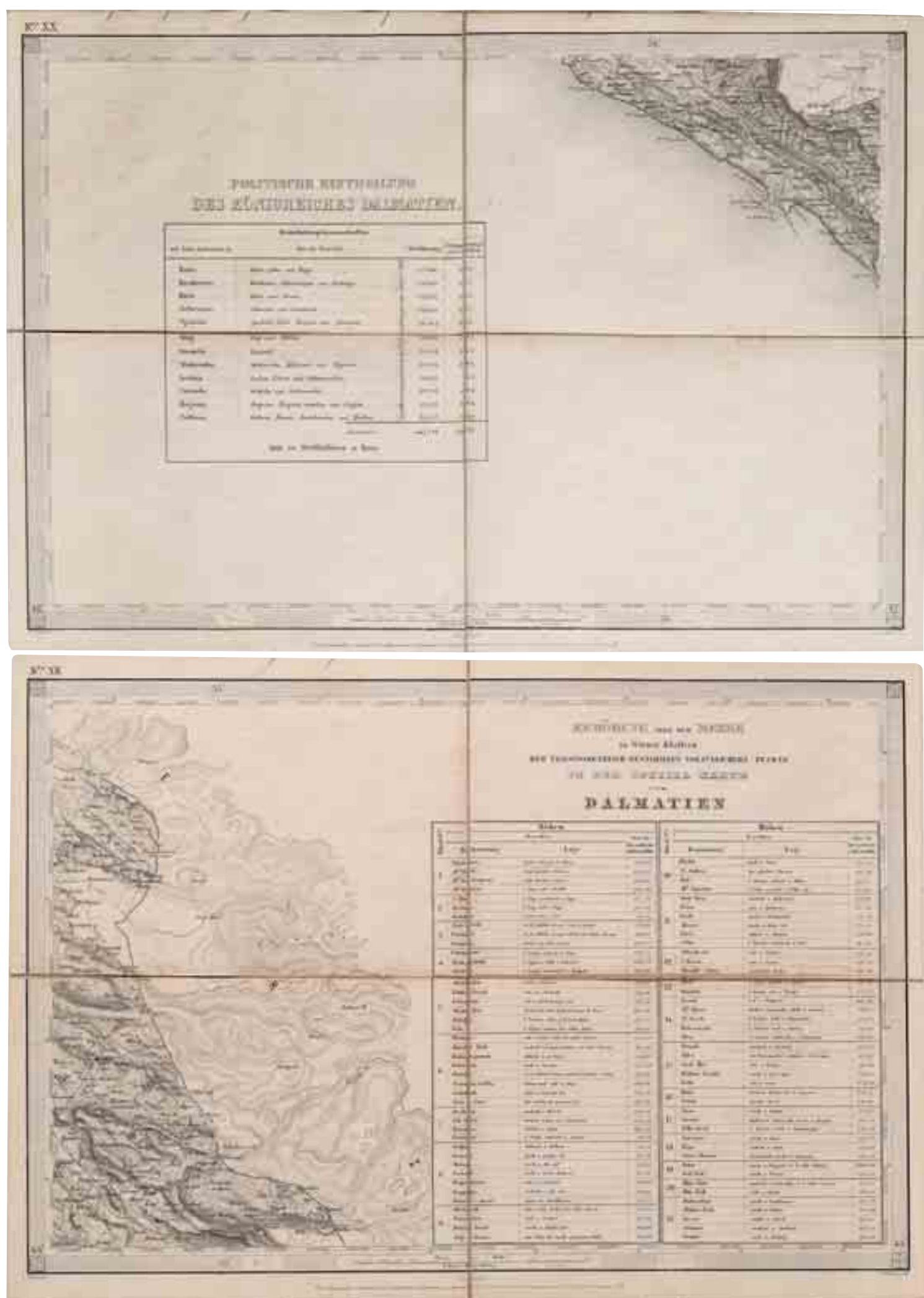

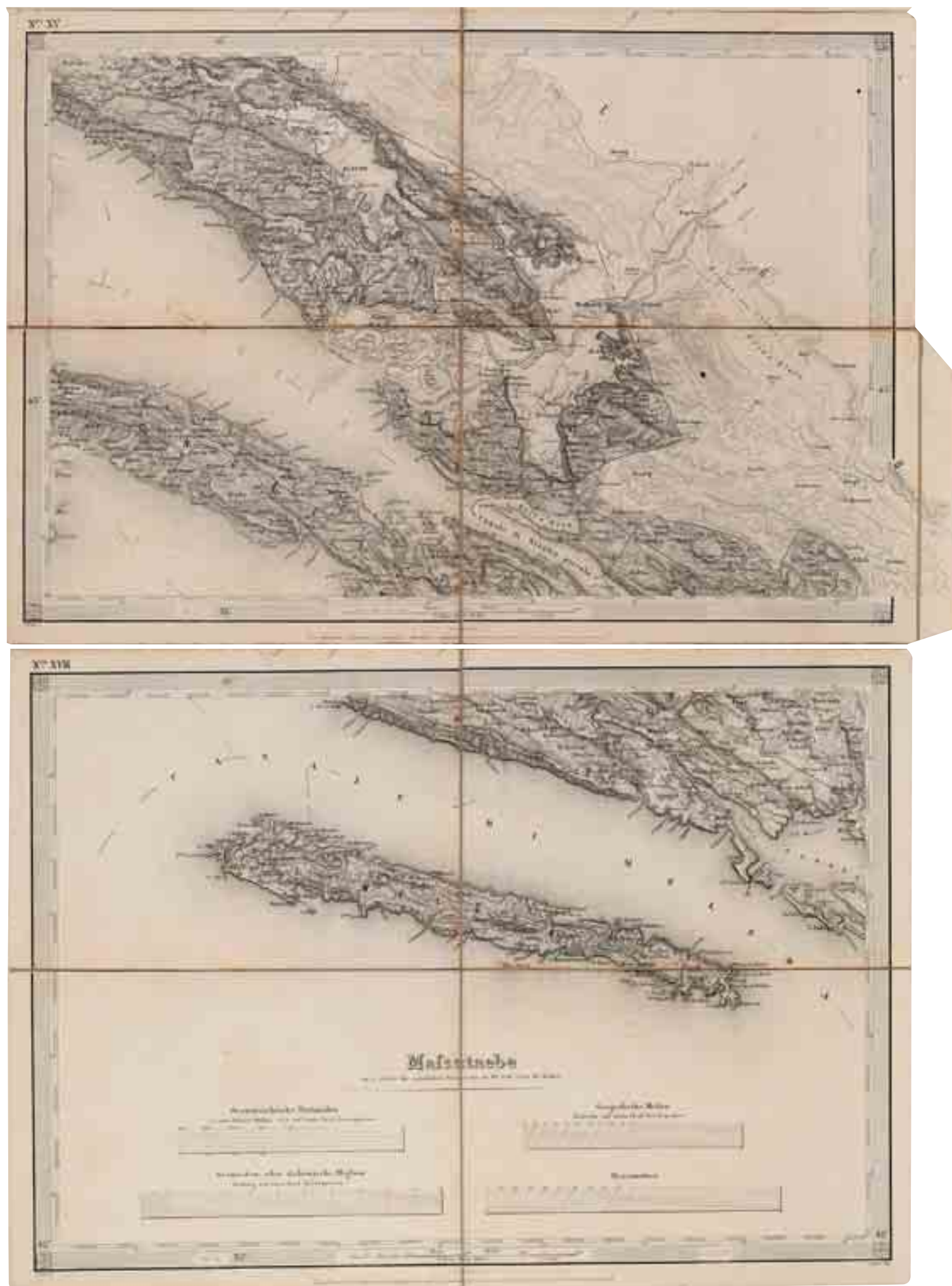

Karta XCIII. - Specijalna karta Kraljevine Dalmacije, (21 list) u izdanju c. i k. Vojno-geografskog instituta u Beču, 1861.-1863.

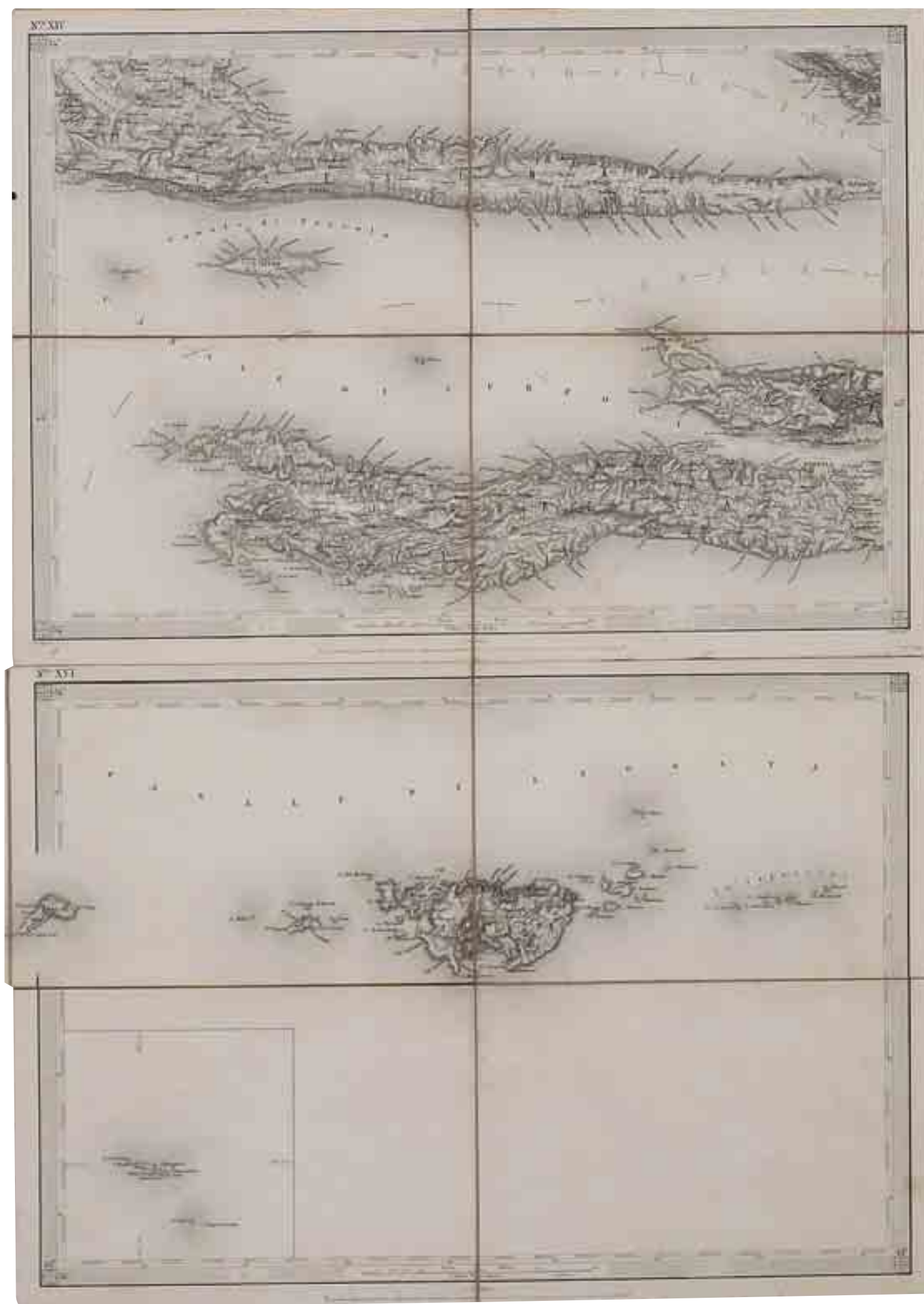

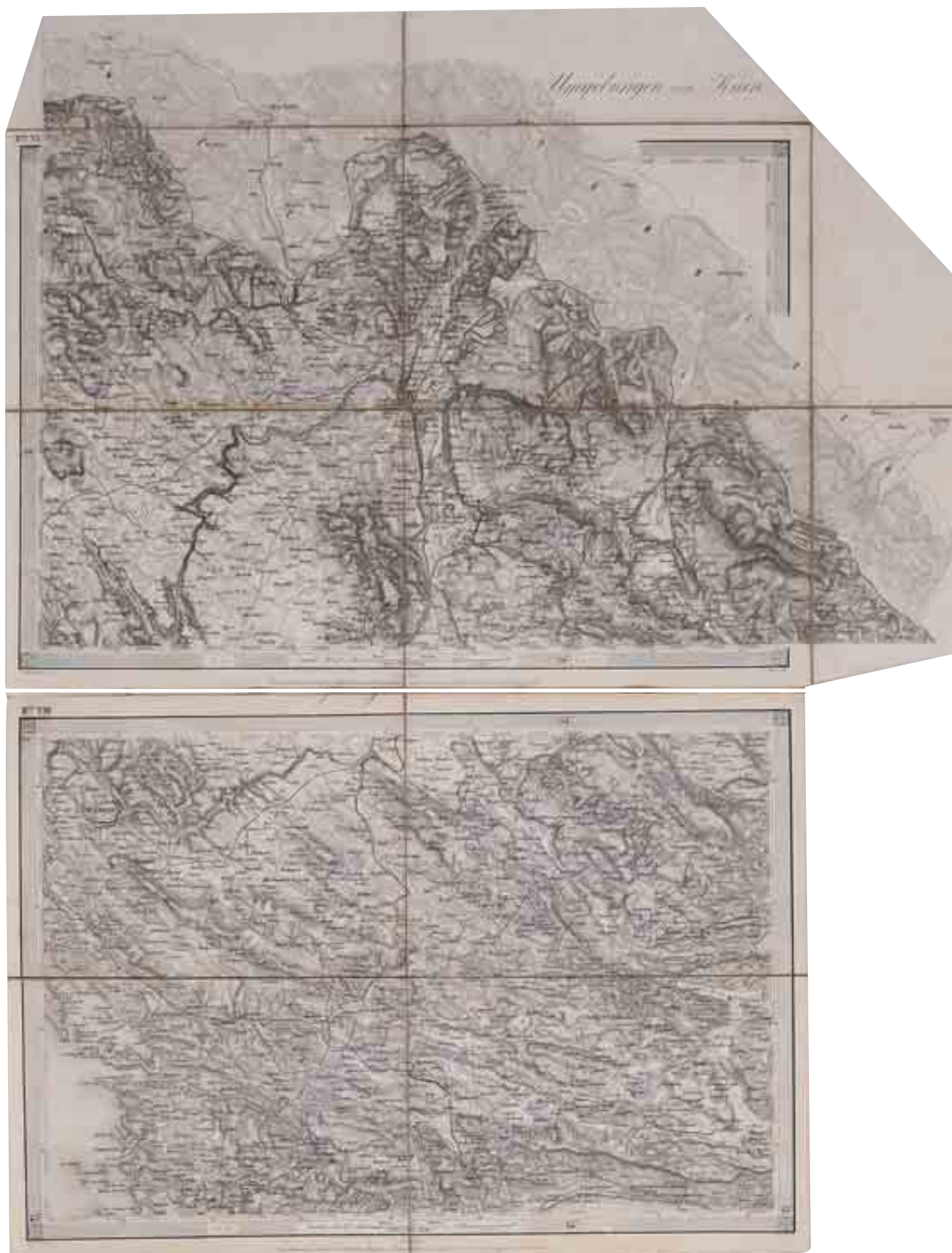

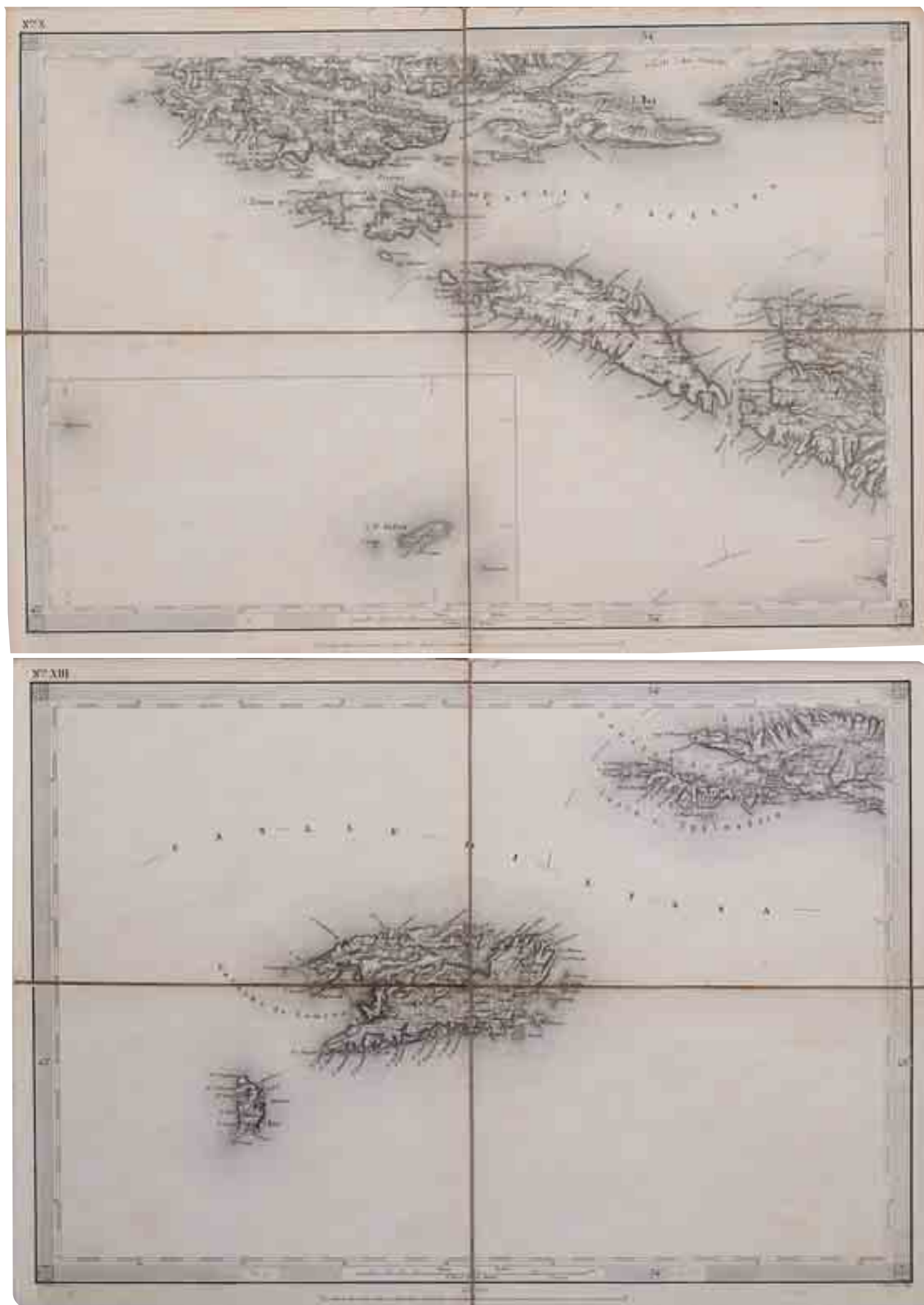

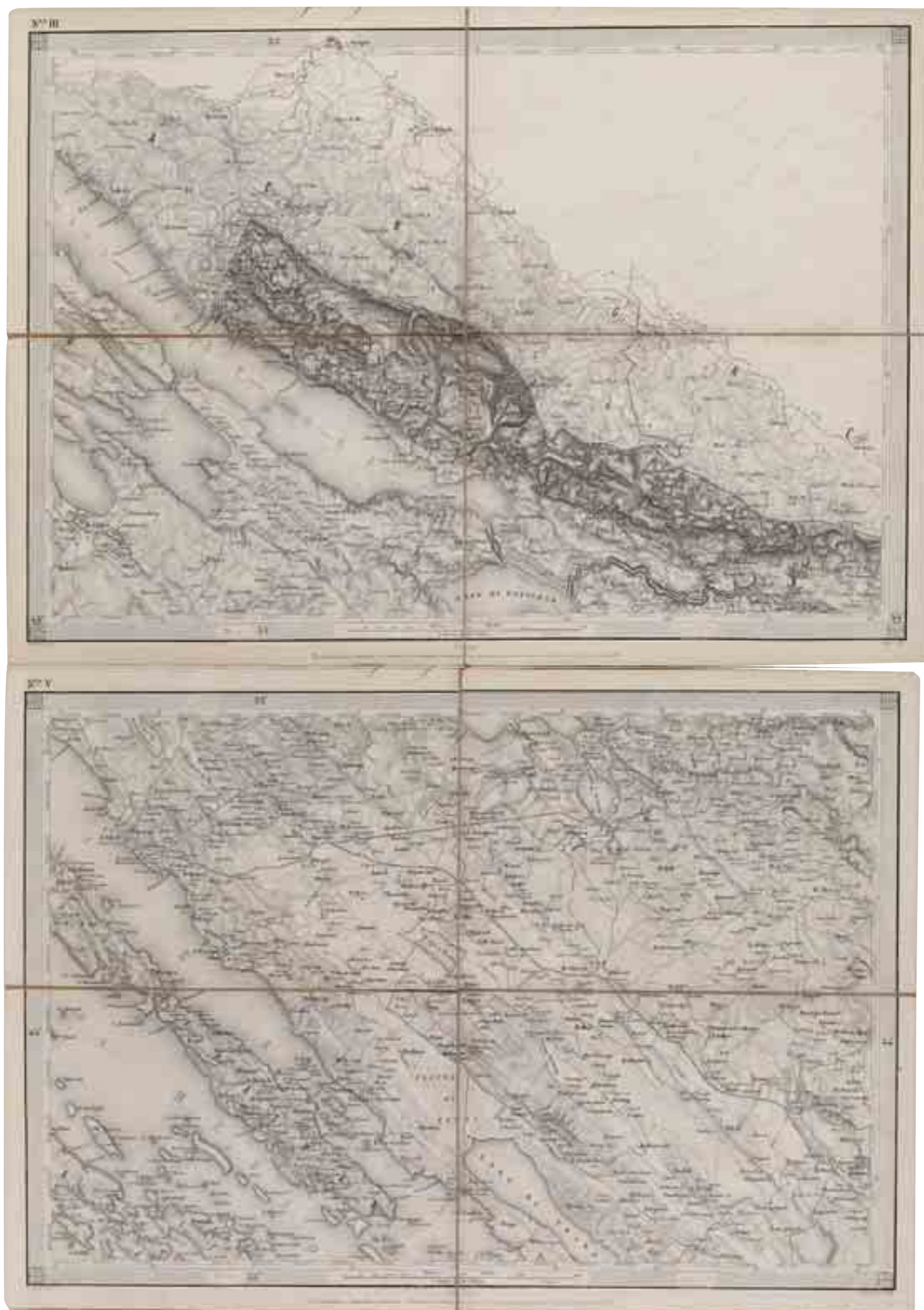

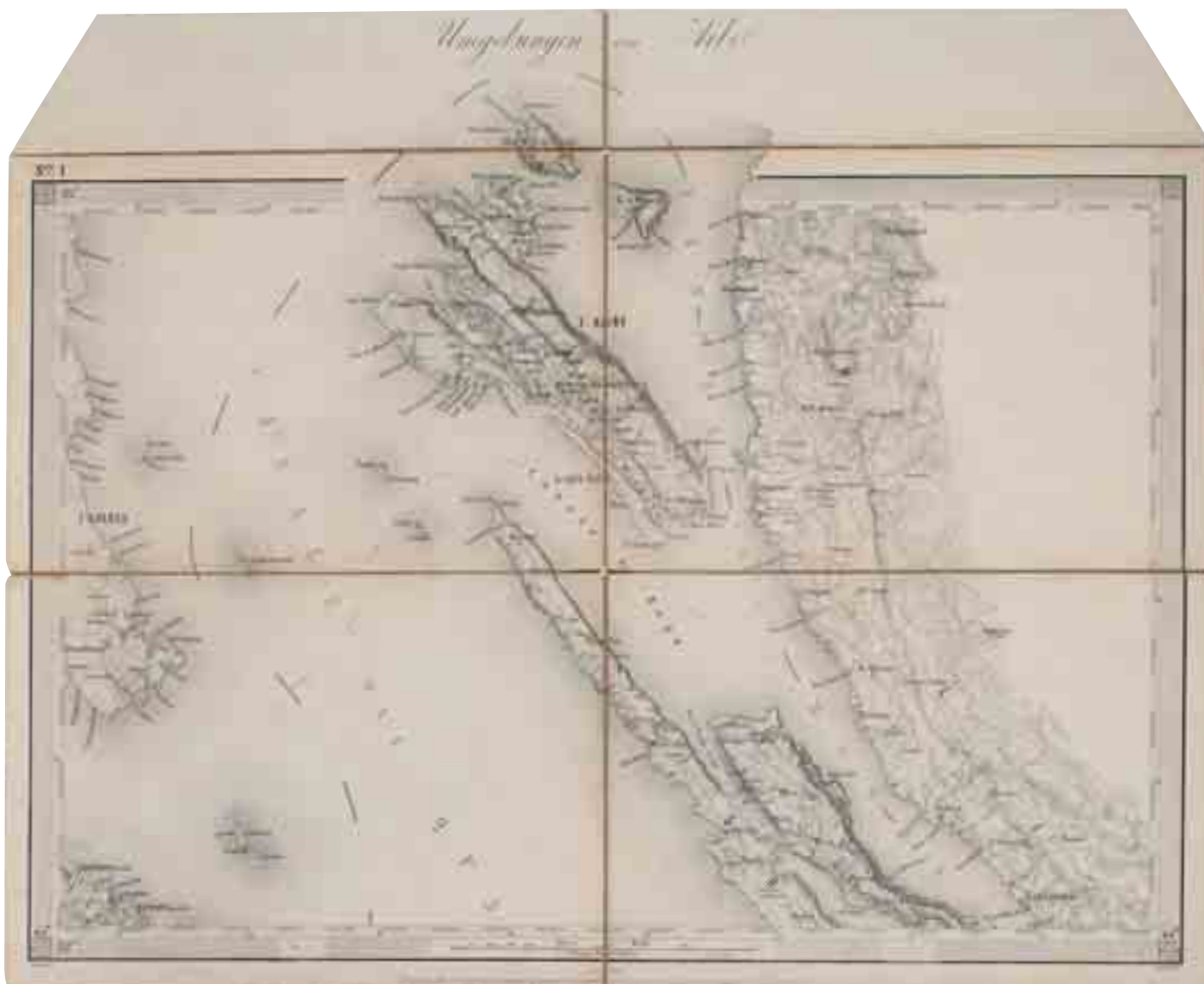
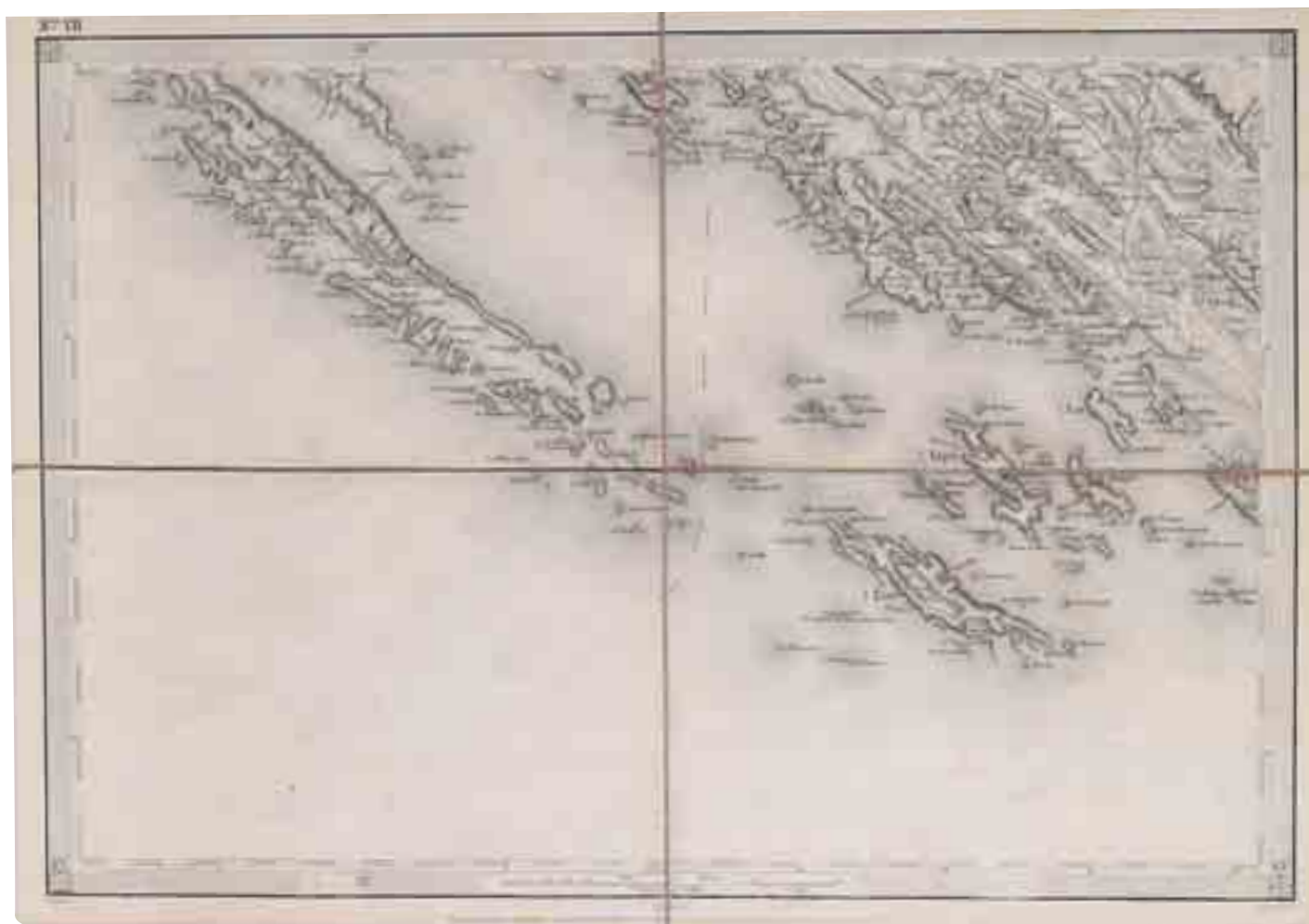

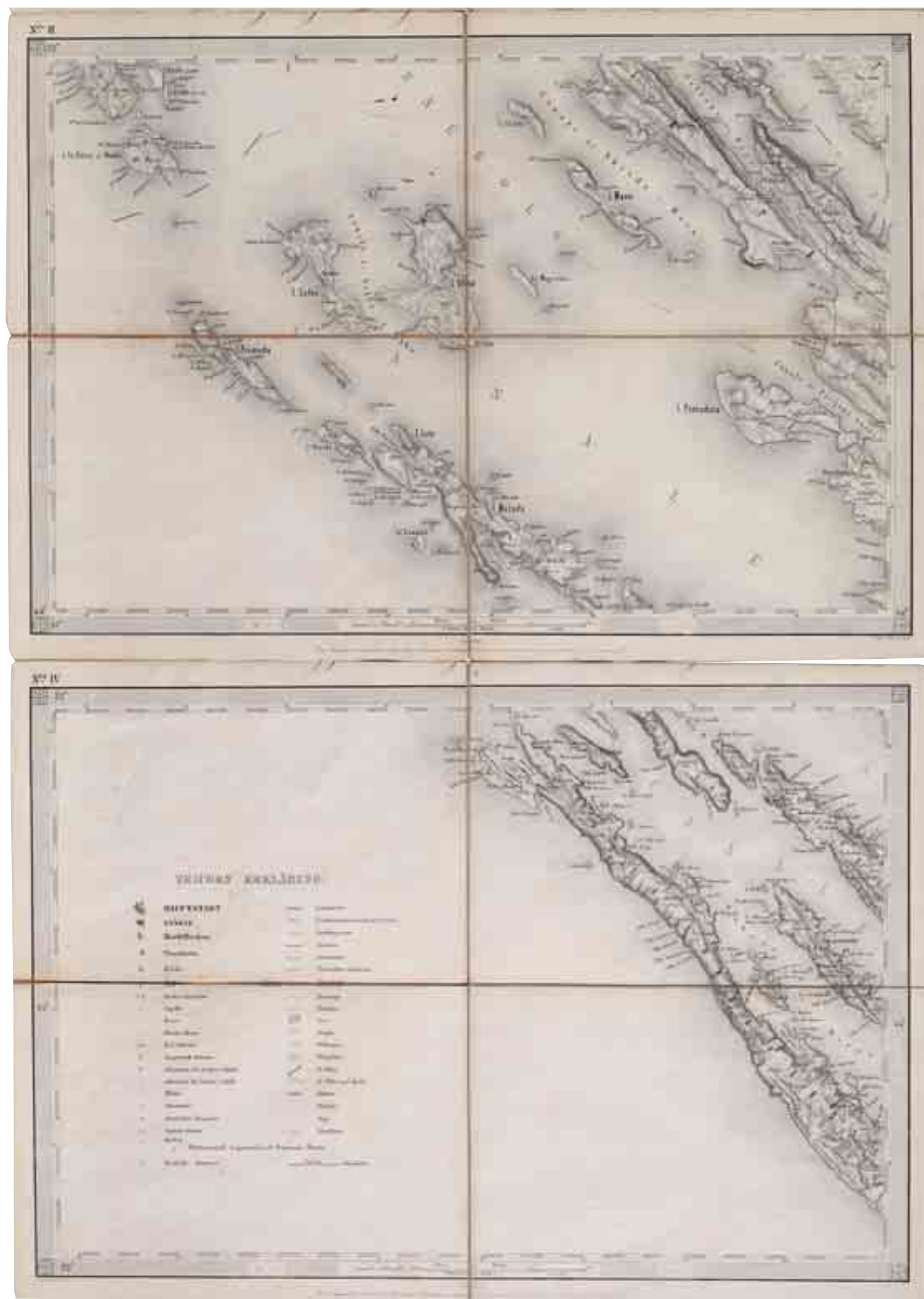

Karta XCIV. - *L'Europe Divisée en ses Grands États*, Europa podijeljena prema njenim velikim državama; zemljovid iz druge polovice 19. stoljeća.

Karta XCV. - Opća karta
Austro-Ugarske Monarhije,
autor F. Handtke, izdavač
Carl Flemmings, oko 1890.

Karta XCVI. - Karta Istre - Grad Trst i okolni teritorij – Grad i kotar Rijeka. Furlanija, Kraška visoravan i Hrvatsko primorje. Zemljovid je nacrtao Enrico Bombig, a izdala Knjižara F. H. Schimpff iz Trsta 1900. god.

Karta XCVII. - *Generalkarte von Kärnten, Krain, Görz mit Gradiska, Istrien und d. Gebiete der Stadt Triest* -
Opća karta Koruške, Kranjske, Gorice s Gradiškom, Istre i područja Grada Trsta
R. A. Schulza, izdavač Artaria & C., Beč, 1907.-1908.

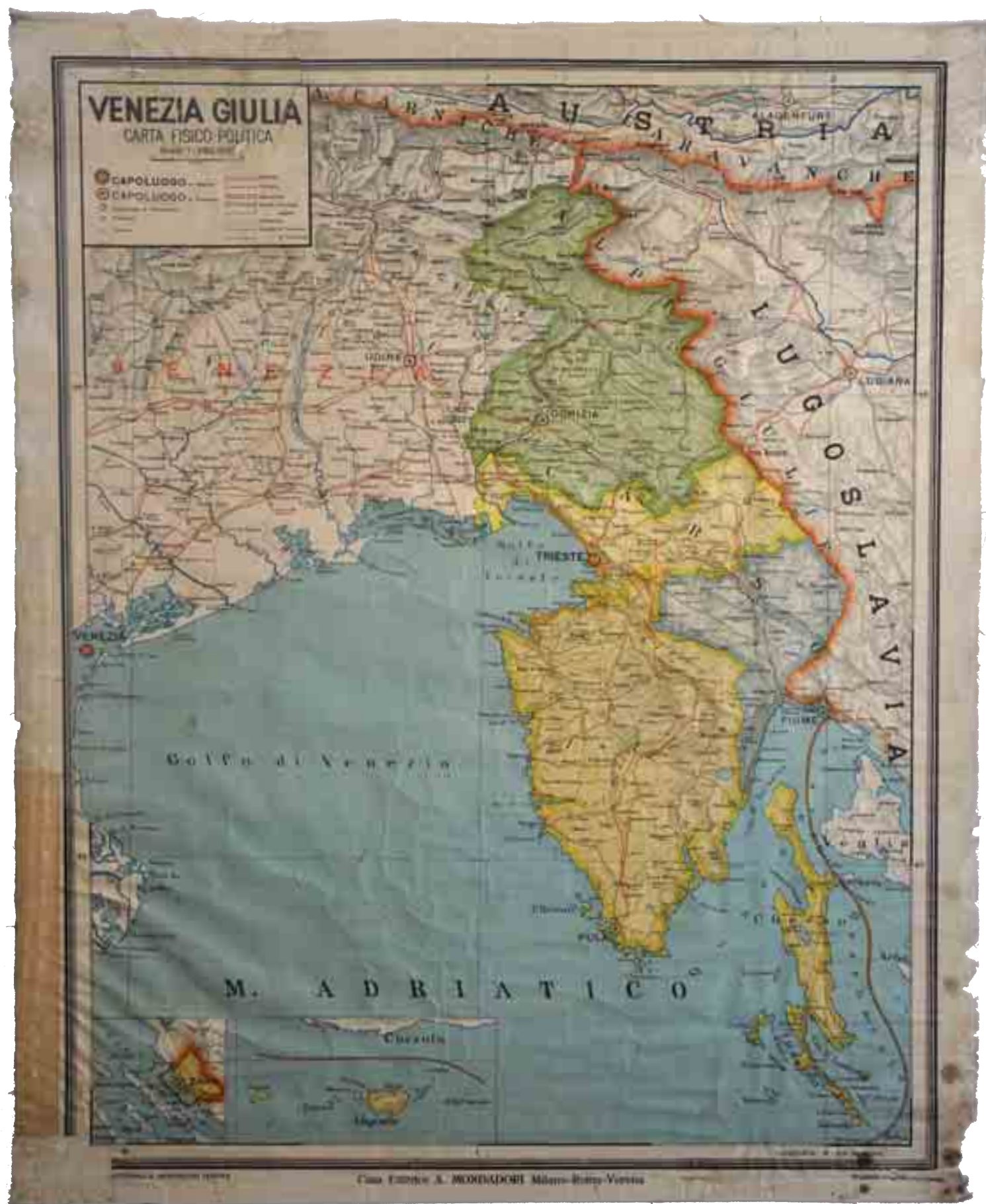

Karta XCVIII. - *New Europe* - Nova Europa, izdavač Matthews-Northrup, Buffalo-N. York, 1919.

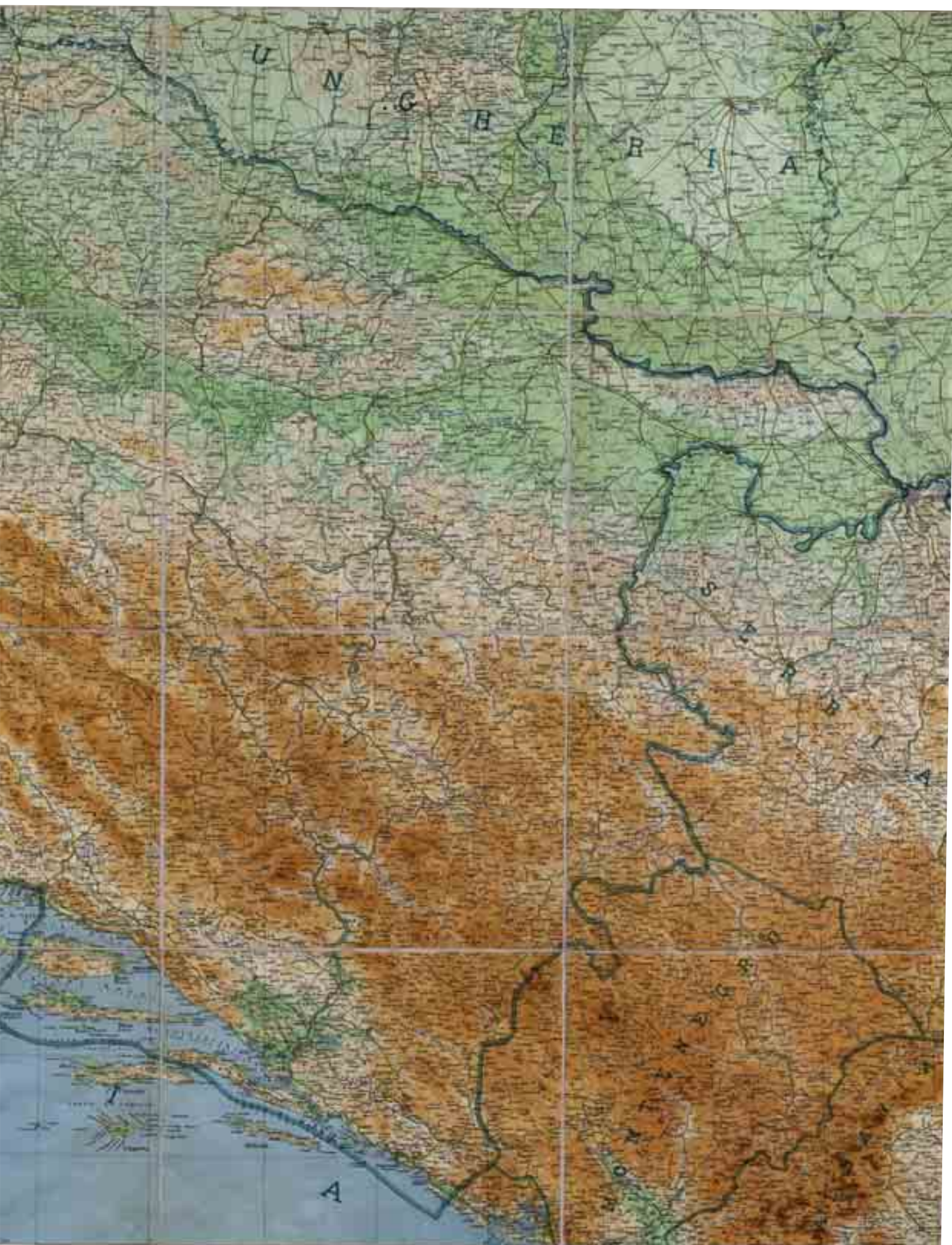
Karta XCIX. - *Il confine orientale d'Italia. Province di Trieste e Pola* - Istočna granica Italije. Provincije Trst i Pula, autor Pio Galli, izdavač Vallardi, Milano, oko 1924.

Karta C. - Julijska krajina, školska fizičko-politička karta u izdanju Mondadori, Milano, 1929.

Karta CI. - Nezavisna Država Hrvatska,
oko 1941.

Karta CII. - *Karte von Italien* - Karta Italije, 1942.

Karta CIII. - Turistička karta Slovenije, nacrtao I. Selan, izdana u Ljubljani 1952.

Karta CIV. - Mala školska karta FNR Jugoslavije, izdana u Beogradu 1961.

Karta CV. - Prometna karta Jugoslavije, izdanje Leksikografskog zavoda, Zagreb, 1969.

Kronologija

prije 70.000-10.000 godina	Tokom posljednjeg ledenog doba pojavljuju se prvi ljudi na području današnje Istre.
prije 12.000-10.000 godina	Klimatska faza obilježena je postupnim zatopljavanjem, topljenjem ledenjaka i podizanjem nivoa mora što dovodi do stvaranja sadašnjeg Sjeverenog Jadrana i njegove istočne obale.
prije 10.000 godina	Klimatske promjene djelomično smanjuju nomadizam lovačkih zajednica.
prije 8.000 godina	Gornji neolitik. Prijelaz na sjedilački način života. Proizvodnja keramičkih predmeta.
prije 6.000 godina	Razvoj poljoprivrede i uzgoja domaćih životinja. U primorskim naseljima veoma je važno prikupljanje hrane i morskih plodova.
prije 6.000-5.000 godina	Na Jadranu se šire Danilska kultura (prema mjestu pored Šibenika) i Hvarska. Prvi prekojadranski kontakti. Svjedočanstva o počecima poljoprivrede.
prije 5.000-4.000 godina	Razdoblje eneolitika ili bakreno doba. U privrednoj djelatnosti stočarstvo preuzima primat nad početnom poljoprivredom. Stvaraju se materijalna dobra i društvene hijerarhije. Nastaju patrijarhalne, međusobno povezane porodične i plemenske zajednice.
prije 4.000-3.000 godina	Brončano doba. Razvija se tzv. gradinska civilizacija unutar gradina, odnosno naselja na vrhovima uzvisina i brda. Naselja su koncentrični krugovi obrambenih zidova unutar kojih se nalaze nastambe.
prije 3.100-3.000 godina	Kriza 12.-11. st. pr. Kr. Velike migracije dunavskih populacija, nosioca kulture žarnih polja, odražavaju se i na Jadran. Spaljivanje pokojnika postaje uobičajeno, a pepel se odlaže u nekropolama koje se koriste do dolaska Rimljana.
1300.-750. pr.Kr.	Istočni Jadran preuzima kulturu žarnih polja, obilježenu kremiranjem mrtvih.
1000.-900. pr. Kr.	Nastanak civilizacija ilirskog tipa.
750. pr. Kr.	Nastaju grčka naselja <i>Korcyra</i> - Krk i sadašnja Vlora.
500. pr. Kr.	Hekatej Milećanin u svom djelu <i>Periodes ges</i> spominje Histre, Liburne i Japige ili Japode.
450. pr. Kr.	Osnovana grčka kolonija <i>Kerkyra Melaina</i> na Korčuli.
390. pr. Kr.	Nastaju grčke kolonije <i>Issa</i> - Vis, <i>Pharos</i> - Stari Grad na Hvaru i <i>Lissos</i> – Lješ.
300.-200. pr. Kr.	Histri i Liburni nadziru vode sjeveroistočnog Jadrana i napadaju grčke i rimske brodove.
229. pr. Kr.	Rimski rat protiv ilirskih plemena kraljice Teute, Agronove udovice. Rimljani nameću 228. svoj protektorat na otoke Vis i Krk te na gradove <i>Epidamnos</i> (Drač), <i>Apollonia</i> (danas Pojani) i <i>Orikum</i> (u Vlorskom zaljevu).

221. pr. Kr.	Rimljani poduzimaju prvu vojnu ekspediciju protiv Histra.
215.-250. pr. Kr.	Prvi makedonski rat. Rimljani uspostavljaju nadzor nad južnim dijelom Istočnog Jadrana.
205.-197. pr. Kr.	Ilirski kralj Plurat, vjeran Rimljanima, posjeduje primorje od Lješa do rijeke Krke (Šibenik).
181. pr. Kr.	Utemeljenje Akvileje kao rimskog središta.
178.-177. pr. Kr.	Rat Rimljana i Histra. Pad Nezakcija.
177.-70. pr. Kr.	Rimljani osnivaju u Istri nekoliko vojnih garnizona.
171.-170. pr. Kr.	Vojna ekspedicija konzula Longina, na putu prema Makedoniji pustoši neke dijelove Istre.
167. pr. Kr.	Pretor Lucije Anicije Galo porazio ilirske ustanike.
150. pr. Kr.	Rimljani izravno nadziru cijeli Jadran.
148. pr. Kr.	Ilirik i Epir su pripojeni novostvorenoj rimskoj provinciji Makedoniji.
129. pr. Kr.	Vojna ekspedicija konzula Gaja Sempronija Tuditana protiv Japoda i Histra.
oko 54. pr. Kr.	Osnivanje rimske kolonije <i>Tergeste</i> (Trst).
oko 46. pr. Kr.	Osnivanje rimske kolonije Pula.
50.-10. pr. Kr.	Razvoj urbanih centara na obali. Pokretanje poljoprivrede temeljene na maslinarstvu i vinogradarstvu. Pokretanje obrtništva i sitnih manufaktura.
35.-33. pr. Kr.	Budući car Oktavijan bori se protiv ilirskih plemena na području od današnjeg Gorskog kotara do Postojne, a zatim do <i>Siscie</i> (Sisak). Pokorava Liburne, razara grad <i>Delminij</i> (Duvno) i pomorske baze na Mljetu i Korčuli.
33. pr. Kr.	<i>Illyricum</i> postaje zasebna pokrajina.
6.-9. po. Kr.	Ilirski i panonski ustanak. Tiberije i Germanik vode nemilosrdnu vojnu kampanju sve do pobjede. August odaje počast pobjeđenima tako što njihovoj pokrajini daje ime <i>Dalmatia</i> te slavi, 9. pr. Kr., uspostavu mira u carstvu podižući u Rimu Oltar mira - <i>Ara Pacis</i> .
12. po. Kr.	Istočna granica rimske Italije postavljena je na rijeci Raši, u Istri.
12. po. Kr.	Ilirik je podijeljen na dva dijela: <i>Dalmatia</i> (današnja Dalmacija, Hrvatska, Bosna, Hercegovina i Crna Gora) i <i>Pannonia</i> (sjeverni dio između Save i Drave). Južno od Ilirika, na jadranskoj obali, nalazili su se Makedonija i Epir.
1. stoljeće po. Kr.	Istra je poznata u Rimskom Carstvu zbog proizvodnje maslinovog ulja. Iz Dalmacije dolaze u carstvo najbolje legije.
1.-2. stoljeće po. Kr.	Bogate rimske obitelji investiraju u zemljišne posjede u Istri.
2. stoljeće po. Kr.	Širenje istočnih vjerskih kultova.
2.-3. stoljeće po. Kr.	Širenje kršćanstva, u početku u većim središtima.
3. stoljeće po. Kr.	Pod pritiskom barbarskih naroda, rimski stanovnici iz graničnih područja migriraju prema Istočnom Jadranu. Gradovi se opasavaju zidinama.
212. po. Kr.	<i>Constitutio Antoniniana</i> : slobodni stanovnici pokrajina dobivaju status rimskog građanina.
235.-284. po. Kr.	Kriza u vrhu carstva. Vojska postavlja ove ilirske careve: Klaudije II. (268.), Aurelijan (270.) i Prob (276.-282.).
284.-305. po. Kr.	Car Dioklecijan.
3. stoljeće po. Kr.	Od Kvarnerskog zaljeva (<i>Tarsatica</i>) do doline <i>Emone</i> (današnja Ljubljana) Rimljani grade niz međusobno povezanih utvrda.

395. po. Kr.	Nakon Teodozijeve smrti, Carstvo se dijeli na istočni i zapadni dio. Granična crta prolazi kroz Istočni Jadran u visini rijeke Drin.
406. po. Kr.	Vizigoti prolaze Istrom.
452. po. Kr.	Huni zaobilaze Istru i razaraju Akvileju.
476. po. Kr.	Pad Zapadnog Rimskog Carstva.
476.- 538. po. Kr.	Rimsko-barbarsko Kraljevstvo Ostrogota s glavnim gradom u Ravenni. U kraljevstvu su Istra i Dalmacija. Najveći razvoj doseže u vrijeme Teodorika, od 471. do 526. Teritorije današnje Crne Gore i Albanije ostaju pod bizantskom vlasti.
5.-6. stoljeće	Otoci i rtovi istarske i dalmatinske obale korišteni su kao skloništa.
537.-538.	Kasiodorove bilješke o Istri.
535.-555.	Bizantsko-gotski rat.
538.-539.	Bizant osvaja Istarsku pokrajinu (<i>Venetia et Histria</i>). Vojna uprava nad poluotokom.
538.	Početak bizantskog razdoblja.
552.	Stvarna dominacija Bizanta od Epira preko Dalmacije do Istre.
568.	Langobardi dolaze u Italiju. Masovni bijeg rimskog stanovništva prema otocima lagune.
kraj 6. stoljeća	Istra i Dalmacija postaju bizantske teme.
599.-611.	Brojni upadi Slavena.
554.-698.	Istarski raskol (šizma triju poglavlja). Spor oko kristološke interpretacije zahvaća istarske biskupije te metropolije u Akvileji i Gradu. Odvija se u više faza tokom 6. i 7. stoljeća.
7.-8. stoljeće	Ekspanzija slavenkog stanovništva na Balkanu, do Peloponeza. Širenje slavenkog prisustva u Istri i Dalmaciji.
726.	Istarske crkve pristaju uz Rim u raspravi o ikonoklazmu.
751.	Langobardi osvajaju Ravenski egzarat. Istra prelazi pod nadzor Langobarda. <i>Venetiae</i> , Dalmacija i <i>Pentapolis</i> (petograđe) ostaju bizantskim.
778.	Početak karolinškog doba. Istra prelazi 778. pod nadzor Franaka.
8. stoljeće	Afirmacija sklavinija, slavenskih teritorijalnih jedinica u federalnom odnosu s Bizantom, duž Istočnog Jadrana, u unutrašnjosti Dalmacije.
803.-812.	Dogovorima u Königshofenu (803.) i Aachenskim mirom (812.) određuju se interesne sfere na Jadranu između Zapadnog Carstva Karla Velikog i Bizantskog Carstva. Istra ostaje dijelom Karlovog carstva, dok <i>Venetiae</i> i primorski gradovi Dalmacije pripadaju Bizantu.
804.	Rižanski sabor. Trst i Istra iznose Karlu Velikom niz pritužbi protiv vojvode Ivana, predstavnika franačkih institucija, tražeći puno poštivanje njihovih općinskih prava i običaja.
8.-9. stoljeće	Dodatno širenje slavenskih zajednica u unutrašnjost Istre.
814.	Smrt Karla Velikog. Istarska knežija ostaje u sastavu Furlanske marke.
829.	Dogovor između Mletaka i sklavinije Neretljana.
842.	Saraceni pale Osor.
843.	Verdunski ugovor. Istarska knežija ostaje u sastavu Akvilejske marke, odnosno Italiskog Kraljevstva (<i>Regnum Italicum</i>). Kraljevinom do 875. vlada lotarinška linija, a zatim, između 9. i 10. stoljeća vladaju kraljevi tzv. „nezavisnog“ razdoblja.

9.-10. stoljeće	S franačkom vlasti benediktinski red zaposjeda najveći dio istarskih i dalmatinskih opatija.
9. stoljeće	Afirmacija Hrvatske među sklavinijama u unutrašnjosti Dalmacije. Hrvatska postepeno uključuje u svoj sastav ostale sklavinije.
812.-1000.	Dalmacija je bizantska tema svedena na uski priobalni pojas, primorske gradove i otoke. Mlečani preuzimaju od Bizanta ulogu pomorske policije.
812.-1000.	Južni dio Istočnog Jadrana, u visini današnje Crne Gore i Albanije, ostaje izravnim posjedom Bizanta.
838.	Mletačka pomorska ekspedicija u Dalmaciji i sporazum s Tomislavom, hrvatskim vojvodom.
887.	Dužd Pietro Candiani poražen je i ubijen u sukobu s Neretljanima.
10. stoljeće	Afirmacija hrvatske kneževine, pogotovo u vrijeme Trpimirovog vladanja.
932.	Sporazum između Venecije i Kopra.
950.	Na temelju svjedočanstva bizantskog cara i kroničara Konstantina Porfirogeneta, hrvatska kneževina se protezala do rijeke Raše.
952.	Kralj Oton I. (kralj od 936., car Svetog Rimskog Carstva od 962. do 973.), u feud dodjeljuje Istarsku knežiju (kao dio Furlanske marke) i Veronsku marku vojvodi Henriku Bavorskom. Počinje razdoblje njemačkih dinastija.
976.	Istra zajedno s Furlanijom (kao dijelovi Kraljevine Italije) postaju posjedom Koruških vojvoda.
977.	Novi sporazum između Venecije i Kopra.
10. stoljeće	Cijeli je istarski poluotok stavljen pod nadzor germanskih feudalaca, svjetovnih i crkvenih (biskupi). Gradovi postepeno postaju podčinjeni biskupima.
938.-1028.	Pulski biskupi preuzimaju Labinštinu i Liburnijsku obalu do Rijeke.
kraj 10. stoljeća	Iz Ravenne dolazi u Istru sv. Romuald, utemeljitelj reda kamaldoljana.
1000.	Dužd Pietro Orseolo II. vodi pomorski ratni pohod na Istru i Dalmaciju.
11. stoljeće	Širenje glagoljice.
1056.	Kraljevina Hrvatska.
1062.	Prve vijesti u kojima se Istra ne spominje kao podčinjena knežija, već kao samostalna marka (<i>marchia Histria</i>), specifičan teritorijalni sklop unutar Svetog Rimskog Carstva. Nakon 1060. Istra se smatra markgrofovijom.
1070.	Istarska markgrofovija postaje posjedom njemačkih velikaša Eppenstein.
1102.	Sjedinjenje ugarske i hrvatske krune.
1124.-1173.	Duga vladavina Engelberta III. Sponheima nad Istrom.
1100.-1180.	Razvoj urbanih središta i komunalnog uređenja, zahvaljujući udaljenosti feudalnih vladara.
od 1100. na dalje	U Istri se pojavljuju prva slavenska imena umjesto drugih starijih latinskih i njemačkih matrica.
1145.	Sukob Pule i Kopra s Venecijom.
1150.-1200.	Sporovi oko vladavine nad Dalmacijom između Ugarskog Kraljevstva, Mletaka i Bizanta.
1150.-1200.	Širenje komunalnih modela uređenja u Dalmaciji.
1173.	Istra postaje posjedom vlastele Andechs, porijeklom iz Tirola.

1173.-1188.	Bertold III. Andechs, istarski markgrof, sudjeluje na strani cara Fridrika Barbarosse u velikoj bici kod Legnana 1176. protiv Lombardske lige, te se spominje među potpisnicima mira u Konstanzi kao „ <i>Bertholdus marchio Istriae</i> “.
1186.	Kopar je prvi grad za koji postoji vijest o komunalnom uređenju.
1188.-1204.	Istarski markgrof Bertold IV. Andechs sudjeluje u Trećem križarskom ratu u Svetoj Zemlji (1189.-1191.).
1192.	U Piranu se spominje podestat i nekoliko konzula.
1199.	Potvrđeno prisustvo podestata u Puli.
1202.	U listopadu, križarska flota kreće iz Venecije prema Zadru. Opsada i osvajanje grada u studenom.
1204.	U travnju, Latini osvajaju Carigrad. Pljačkanje grada.
1204.-1208.	Istarski markgrof Henrik IV. Andechs sudjeluje u umorstvu cara Filipa Švapskog u Bambergu.
do kraja 12. stoljeća	Plemićka obitelj Goričkih grofova, <i>advocati</i> Porečkih biskupa i bliski dinastiji Andechs, uspijevaju pretvoriti unutrašnjost Istre tokom 12. stoljeća u konglomeraciju feudalnih prava.
do kraja 12. stoljeća	Devinski grofovi šire svoje posjede na kontinentalnoj granici istarskog poluotoka, od tršćanskog Krasa preko Kastva do kvarnerske obale i Rijeke.
1208.	Istra prelazi u posjed Ludviga Bavorskog.
1209.	Istra prelazi u posjed Akvilejske patrijarhije. Počinje razdoblje akvilejske vladavine.
1218.-1251.	Bertold iz obitelji Andechs (Meranski vojvode i bivši istarski markgrofovi) je Akvilejski patrijarh. Ograničava komunalne autonomije u Istri i Furlaniji, slijedeći pritom politiku cara Fridrika II.
1220.-1250.	Jačanje Raške (Srbije) u zaleđu jugoistočnog jadranskog primorja.
1267.	Poreč se predaje Veneciji koja to prihvaća kao odgovor na napredovanje Goričkih grofova. Iskazivanje vjernosti Poreča označava početak mletačkog političkog prodiranja u Istri, a zatim širenja mletačkog suvereniteta.
1271.	Voljom Karla Anžuvina nastaje Kraljevina Albanija.
1275.-1276.	Motovun se predaje Mlečanima.
1278.-1279.	Sukob Kopra i Alberta Goričkog protiv mletačkih dijelova Istre.
1279.-1285.	Trst se nalazi pod Mletačkim nadzorom.
1283.	Piran i Rovinj iskazuju vjernost Veneciji.
1291.	Mir u Trevisu. Mlečani dobivaju natrag prijašnje posjede u Istri.
1293.-1322.	Hrvatski velikaši Šubići dobivaju naslov bana Hrvatske i Dalmacije i šire svoju vlast prema Bosni. 1314. primljeni su u građanstvo Venecije.
1299.	Smrt Akvilejskog patrijarha Rajmunda della Torre.
kraj 13. stoljeća	Prvi put se spominje Rijeka: <i>Terra Fluminis Sancti Viti</i> .
od 1300.	Duž primorja, u arhitekturi i skulpturi se širi gotički stil.
početak 14. stoljeća	Afirmacija franjevačkog reda u glavnim primorskim središtima.
1331.	Pula se predaje Mlečanima.
1331.-1355.	Srpski car Dušan nameće svoju vlast nad većim dijelom Balkana. Na jadranskoj obali nadzire teritorije Zete i Albanije, ali ne i Drač.

1348.	Epidemija kuge.
1358.	Mir u Zadru: Mletačka Republika mora ustupiti sve dalmatinske posjede ugarskom kralju Ludoviku I. Anžuvincu.
1358.-1420.	Ugarska vladavina u Dalmaciji.
1356.-1389.	Osmansko napredovanje na Balkanu kroz bitke na Marici (1356.) i na Kosovu Polju (1389.) te uspostavljanje vazalskih odnosa.
1374.	Habsburgovci postaju gospodom Istarske knežije i drugih posjeda u unutrašnjosti Istre.
1378.	Rat između Genove i Venecije. Genova napada Veneciju unutar lagune, u Chioggi i razara Poreč i Kopar.
1381.	U kolovozu završava venecijansko-genovski sukob.
1382.	Općina Trst odustaje od svoje autonomije i prihvaća suverenitet Leopolda III. Habsburga.
1350.-1400.	U drugom dijelu 14. stoljeća postepeno se pogoršavaju životni uvjeti. Gotovo sva urbana središta bilježe demografski pad.
1385.	Osmanlije uspostavljaju nadzor nad unutrašnjim dijelom Albanije, bez primorja. Blaga dominacija koja će službeno trajati do 1912.
1386.-1405.	Afirmacija Venecije na Jonskim otocima. Predaja Krfa 1386., Vlore 1388., Drača 1392., Lješa i Kroje 1393., Skadra i Drivasta 1396., Ulcinja, Budve i Bara 1405.
1409.	Venecija kupuje za 100.000 dukata od Ladislava Napuljskog prava nad Zadrom, Pagom, Vranom i Novigradom.
1409.-1420.	Mlečani preuzimaju Dalmaciju. Obnova vjernosti Cresa, Osora, Nina i Raba 1409., Splita, Brača i Korčule 1420. i Hvara 1421. Nove vjernosti u slučaju Kotora 1420. i Paštovića 1423. Vojna osvajanja Šibenika 1412. i Trogira 1420.
1402.	Dubrovnik postaje <i>Res publica</i> 1402., formalno je vezan za Ugarsko Kraljevstvo, ali je zahvalan Srpskoj Kraljevini, potom Despotovini. Na kraju postaje tributarnom državom Osmanskog Carstva.
1411.-1412.	Sukob između Mlečana i cara Sigismunda Luksemburgovca.
1418.-1421.	Istra je podijeljena između dva suverena subjekta: Mlečana i Habsburgovca. Ovaj će dualizam trajati do 1797.
15. stoljeće	Redimenzioniranje ruralnih naselja: postepeno nestajanje manjih zaselaka u korist većih sela.
1458.	Osmanlije podčinili Srpsku Despotovinu, posljednji dio Srbije pod vodstvom Đurađa Brankovića.
1444.-1468.	Juraj Kastriotić Skenderbeg pokušava stvoriti nezavisnu Albaniju, slobodnu od Osmanlija.
1463.	Osmanlije pokoravaju Bosansko Kraljevstvo, Balšićevu kneževinu u unutrašnjosti Albanije i onu Hrvoja Vukčića u današnjoj Hercegovini.
1466.	Umire Wolfgang V. Walsee. Kastavska gospoštija i Rijeka oporučnim činom prelaze pod Habsburgovce.
1463.-1479.	Rat između Mletačke Republike i Osmanskog Carstva. Bitke se vode u Dalmaciji i Albaniji. Mlečani gube Skadar.
1483.	Nakon smrti Ramberta Walsee, Devinska gospoštija pripada Habsburgovcima.
kraj 15. stoljeća	Pojavljuje se naziv Crna Gora (<i>Montenegro</i>) za područje pored Boke kotorske. Iskustvo samostalnosti pod Osmanlijama dovest će do stvaranja plemenskog saveza i do međusobne podjele teritorija.

1493.	Napredovanje Osmanlija. Bitka na Krbavskom polju između hrvatsko-ugarske i turske vojske.
1499.-1502.	Rat između Mletačke Republike i Osmanskog Carstva. Bitke se vode u Dalmaciji i Albaniji. Mlečani gube Drač.
1500.	U Goriziji izumire lokalna grana Goričkih grofova. Gradić dolazi u posjed Habsburgovaca.
1508.-1516.	Rat između cara Maksimilijana i Mletačke Republike.
1521.-1535.	Nakon raznih sporazuma između sukobljenih strana dolazi do potpisivanja mira između Mletačke Republike i Habsburgovaca (1535.) kojim se potvrđuju nove granice.
1522.	Habsburški posjedi u Istri prelaze pod nadležnost Dvorske komore iz Graza.
1537.-1540.	Rat između Mletačke Republike i Osmanskog Carstva. Bitke se vode u Dalmaciji. Padaju hrvatske utvrde Knin i Klis. Osmanlije dolaze do Jadrana.
1550.-1580.	Pojave heterodoksije i luteranstva u raznim istarskim mjestima (npr. Vodnjan). Inkvizicija je pokrenula postupke i osuđuje heretike.
1570.-1573.	Rat između Mletačke Republike i Osmanskog Carstva. Bitke se vode u Dalmaciji i Albaniji. Mlečani gube Ulcinj i Bar.
1579.	Imenovanje upravitelja (providura) u Istri za dodjeljivanje neobrađene zemlje kolonistima.
1580.-1618.	Napetosti između Mlečana i Habsburgovaca zbog uskoka.
1584.	U Kopru se uspostavlja sud drugog stupnja (prizivni) kojim upravlja lokalni podestat i kapetan.
1594.-1598.	Velika nestašica hrane u cijeloj Europi.
1615.-1617.	Mletačko-Habsburški rat, nazvan Gradiški (prema gradiću na njihovoj granici) ili uskočki.
1630.1631.	Epidemija kuge. Istra je dramatično pogođena.
1630.-1670.	Druga faza organizirane kolonizacije Istre. Kolonisti su uglavnom Vlasi iz Dalmacije, iz turskih područja i mletačke Boke kotorske.
1645.1669.	Kandijski rat između Mlečana i Osmanlija.
1647.-1650.	Velika nestašica hrane u cijeloj Europi.
1645.-1670.	Posljednja faza organizirane kolonizacije Istre (istovremeno traje rat u Dalmaciji).
1684.-1689.	Rat Svete lige. Habsburgovci i Mlečani se zajedno bore protiv Osmanlija. Ponovo osvajanje Panonske nizine, Dalmacije i Moreje.
1693.-1699.	Niz mrazova i nestašica hrane.
1700.-1713.	Rat za španjolsku baštinu. Prisustvo francuskih, a zatim engleskih i nizozemskih ratnih brodova u vodama Istočnog Jadrana.
1709.	Velika hladnoća - smrzavanje maslina.
1710.-1716.	Nestašice žitarica i smrtnost goveda.
1714.-1718.	Posljednji mletačko-osmanski rat.
1718.-1797.	Politička stabilnost na Istočnom Jadranu.
1719.	Karlo VI. proglašava Trst i Rijeku slobodnim bescarinskim lukama.
1730.-1780.	Demografska i gospodarska ekspanzija bez presedana.
1748.	Marija Terezija uspostavlja Trgovačko vijeće za trgovinsku pokrajinu Austrijskog primorja u koju su uključeni grad Trst i habsburški dio Istre.

1751.	Ukinuta Akvilejska patrijarhija (sjedište u Udinama) kojoj su bile podčinjene istarske biskupije.
druga polovica 18. stoljeća.	U mletačkoj Istri i Dalmaciji aktivno djeluju kulturne akademije. Knjige se tiskaju u Trstu i Veneciji.
1766.	Od Akvileje do Senja, zajedno s Trstom, habsburškom Istrom i Rijekom, uspostavlja se Austrijsko Primorje. Eksperiment traje jedno desetljeće.
1776.	Trst se smatra zasebnom pokrajinom unutar Austrijskog Primorja. Rijeka postaje hrvatskom lukom u okviru Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva.
1779.	Rijeka je kao samostalni subjekt pripojena ugarskoj kruni i predstavlja njen izlaz na more.
1782.-1790.	Hladne zime, pad proizvodnje ulja.
1787.-1791.	Rijeka je 1787. dodijeljena Senjskoj biskupiji. 1788. ukinute su biskupije u Trstu, Pićnu i Goriziji i osnovana je nova biskupija sa sjedištem u Gradiški. 1791. ponovo je uspostavljena Tršćanska biskupija koja pokriva cijelu habsburšku Istru.
1797., 12. svibanj	Objavljen je kraj aristokratske Mletačke Republike. Demokratske općine, po uzoru na parišku, traju na lagunama do listopada. U Istri i Dalmaciji demokratsko iskustvo traje nekoliko dana. Austrijske trupe dolaze u lipnju u Istru i u kolovozu u Dalmaciju i nameću novi poredak.
1797., 12. listopad	Mirom u Campo Formiju, između Napoleona i Habsburgovaca, prestaje postojati Mletačka Republika i njeni su posjedi pripali Austriji.
1805. 26. prosinac	Nakon bitke kod Austerlitza i Požunskog mira (danas Bratislava), mletačka Istra, Venecija, mletački posjedi u Italiji i Dalmacija pripojeni su u siječnju 1806. Napoleonovom francuskom carstvu.
1806. siječanj-ožujak	Mletačka Istra i Dalmacija su u ožujku službeno priključene Kraljevini Italiji sa statusom Departmana. Počinje francuski period.
1806.-1807.	Dvogodište radikalnih promjena. Ukinute su feudalne jurisdikcije, feudalni prihodi i prava.
1809. listopad	Utemeljenje Ilirskih pokrajina kao odvojenih dijelova metropolitanske Francuske.
1814.	Mirom u Parizu službeno su vraćeni Habsburškom Carstvu teritoriji izgubljeni u ratovima 1805. i 1809.
1816.	Utemeljenje habsburške Kraljevine Ilirije, između Koruške i Jadrana. Utemeljenje Kraljevine Dalmacije.
1817.	U cijeloj Europi vlada velika nestašica hrane, epidemija tifusa, velika smrtnost.
1836.	Epidemije kolere.
1848.	17. ožujka iz Trsta se cijelom pokrajinom širi vijest da je car odobrio donošenje ustava. 23. ožujka se širi vijest o ustanku Venecije i proglašenju Republike sv. Marka, samostalnog, revolucionarnog i protuhabsburškog političkog entiteta. U svibnju se održavaju izbori za Frankfurtski parlament, svenjemačku skupštinu kojoj pripada i Istra te izbori za Bečku konstituantu na nivou Habsburške Monarhije. Istovremeno, flote Napulja i Pijemonta dolaze do istarskih obala kako bi djelovale u slučaju da se Karlo Albert probije do venetskih laguna. U srpnju, u Beču počinje s radom ustavotvorna skupština čime je donesen dašak slobode u istarsku pokrajinu. 26. srpnja je ukinut feudalni sistem. Listopad: flota Pijemonta pored istarske obale. Kraj godine: utemeljenje skupštine u Kromerižu. Prosinac: car Ferdinand abdicira u korist nećaka Franje Josipa I.
1849.-1860.	Rijeka postaje dijelom Hrvatske-Slavonije.

1851. 31. prosinac	Ukidanje oktrorianog ustava od 4. ožujka 1848.
1852.-1860.	Apsolutistička modernizacija Austrijskog Carstva - razvoj cestovnih mreža i državnih investicija.
1852.-1853.	Crnogorsko-osmanski sukobi.
1853.-1869.	Recesija u proizvodnji vina zbog bolesti loze.
1855.	Epidemije kolere.
1856.	Utemeljenje pulske ratne luke i arsenala.
1860.	Nakon desetljeća apsolutizma, u Austrijskom Carstvu se dozvoljava sudjelovanje u političkom životu. Svaka pokrajina može birati svoj Sabor.
1861.	Istarska markgrofovija i Kraljevina Dalmacija dobivaju pokrajinske sabore. Istarski sabor odbija poslati delegata u Carevinsko vijeće u Beču.
1862.	Crnogorsko-osmanski sukob.
1866.	Rat između Austrijskog Carstva i Kraljevine Italije. Iz Pule kreće austrijska flota pod komandom admirala Tegetthoffa te kod Visa nanosi poraz talijanskoj floti.
1867.	Stvorena je Austro-Ugarska. Podjelom Habsburškog Carstva na Dvojnu Monarhiju, za Istru i Dalmaciju se ništa ne mijenja jer ostaju u Cislajtaciji, pod upravom Beča.
1867.	Rijeka je <i>corpus separatum</i> Ugarskog Kraljevstva.
1870.-1880.	Počinje proces nacionalnog određivanja masa. Traže se osnovne škole, čitaonice, organiziraju se tabori, narodni politički skupovi.
1870.	Pobjeda hrvatske narodne stranke na izborima za pokrajinski sabor u Dalmaciji.
1871.-1901.	Oporavak proizvodnje vina, unatoč pojavi filoksere 1880.
1873.	Održavaju se izbori za Carevinsko vijeće, bečki parlament, kurijalnim izbornim sustavom.
1875.	Slovenci u Trstu utemeljuju političko društvo Edinost.
1875.-1878.	Ustanak u Hercegovini. Istočna kriza.
1876.-1877.	Srpsko-turski rat.
1876-1878.	Crnogorsko-turski rat.
1878.	Berlinski kongres. Priznata nezavisnost kneževina Crne Gore, Srbije i Rumunjske. Crna Gora dobiva izlaz na more u Baru i Ulcinju, ali ne uspijeva stupiti u posjed ovih luka. U kolovožu, austro-ugarske trupe vojno okupiraju Bosnu i Hercegovinu.
1879.	Prizrenska liga. Albanski vođe prvi put objavljuju nacionalni projekt.
1881.-1900.	Razvoj malih poljoprivrednih štedionica u Istri, pogotovo među Hrvatima i Slovencima.
1891.	U Istri počinje s djelovanjem <i>Nacionalna liga</i> koja promovira osnovno obrazovanje na talijanskom jeziku.
1893.	U Trstu osnovana Družba sv. Ćirila i Metoda, udruga koja podupire osnovno školstvo na hrvatskom i slovenskom jeziku i zalaže se za otvaranje čitaonica, tiskara i pokretanje časopisa.
1897.	Socijaldemokratska stranka u Puli osniva svoj krug koji okuplja talijanske i hrvatske radnike.
1900.-1914.	Razvoj elitnog turizma u Opatiji, zatim na Brijunima. Industrijalizacija u Puli, Rovinju, Izoli.

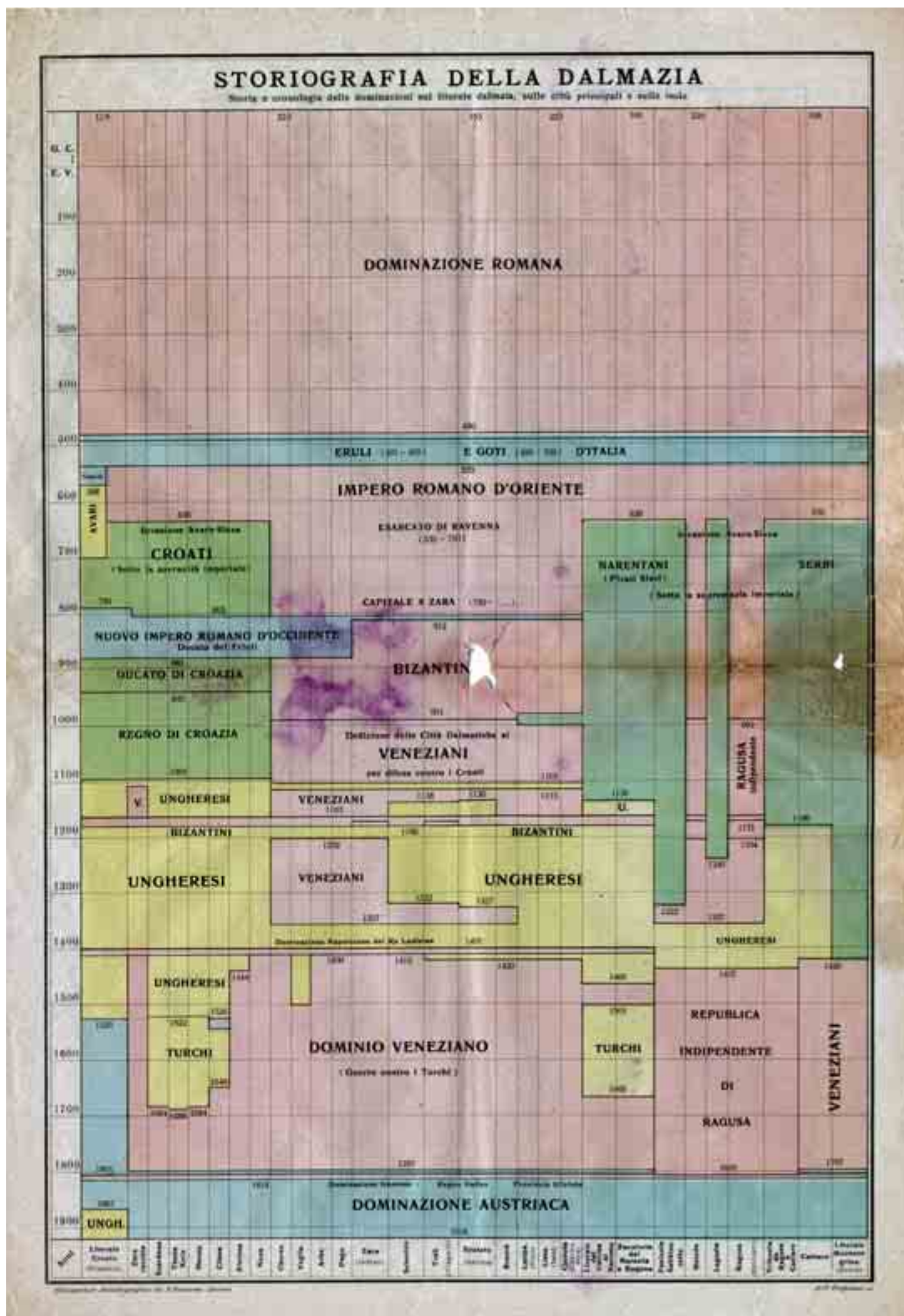
1908.	Pripajanje Bosne i Hercegovine Austro-Ugarskoj. Politička kriza na Balkanu.
1908.-1912.	Uspostava ustava u Osmanskom Carstvu. Pokretanje parlamentarne monarhije. Uvođenje modernizacije školstva, obavezne vojne službe, porezne reforme. Ustanci u Albaniji 1910. i 1912.
1910.	Crna Gora postaje kraljevina.
1912. listopad-prosinac	Prvi balkanski rat. Srbija uspostavlja kontrolu nad Kosovom i dobrim dijelom Albanije.
1913. kolovoz	Drugi balkanski rat.
1913.	Priznanje Albanije.
1913.-1924.	Albanska kneževina.
1914. 28. lipanj	Atentat u Sarajevu. Umrorstvo habsburškog prijestolonasljednika Franza Ferdinanda.
1914. srpanj	Izbijanje Prvog svjetskog rata. Masovna mobilizacija.
1915. travanj	Na temelju Londonskog sporazuma Italija ulazi u rat na strani Antante i traži pripajanje Trsta, Istre i Dalmacije.
1915.-1918.	Evakuacija civilnog stanovništva južne Istre. Radi se o 10.000 izbjeglica iz Rovinja i Puljštine. Ratno stanje traje od svibnja 1915. do listopada 1918. Na poluotoku, međutim, nema ratnih operacija.
1918. listopad-studenj	Kraj Prvog svjetskog rata. Kraj Austro-Ugarskog Carstva. Talijanske trupe ulaze u Istru.
1918. listopad-studenj	U Trstu, Rijeci i Puli stvaraju se vojne formacije i politički odbori povezani s <i>Narodnim vijećem južnih Slavena</i> iz Austro-Ugarske Monarhije.
1918. studeni	Uspostavljeno talijansko vojno zapovjedništvo za Julijsku krajinu pod upravom generala Carla Petittija. Trajat će do srpnja 1919.
1918. studeni	U Rijeci, <i>Nacionalno vijeće</i> (talijansko) glasa za pripajanje grada Italiji, što nije bilo predviđeno Londonskim sporazumom.
1919. siječanj.	Započinje Mirovna konferencija u Parizu. Na dnevnom redu pregovora, između sila pobjednica, je i sudbina istočnojadranskih teritorija.
1919. rujan	Dok traje neizvjesnost oko sudbine Rijeke, Gabriele D'Annunzio sa svojim legionarima zauzima grad. Uspostavlja <i>Kvarnersku regenciju</i> . U sukobu je s talijanskom vladom.
1919.-1920.	„Crveno dvogodište“ u Istri.
1920.	U Trstu je zapaljen slovenski <i>Narodni dom</i> i susjedni hotel <i>Balkan</i> .
1920. studeni	Talijansko-jugoslavenski sporazum u Rapallu. Rijeci je dodijeljen status slobodnog grada.
1920. studeni	Uredbom o pripajanju, na temelju Rapalskog sporazuma, Julijska krajina, dakle i Istra, ulaze u pravni poredak Kraljevine Italije.
1920. prosinac	Talijanska ratna mornarica prisiljava D'Annunzia na napuštanje Rijeke.
1921. studeni	U Rimu se osnivaju Savjetodavne komisije (pokrajinske i središnja) za Julijsku krajinu i Tridrentinsku Veneciju.
1922. listopad	Nakon što su fašisti preuzeli vlast u cijeloj državi, prestaju s radom Komisije za inkorporiranje novih pokrajina.
1920.-1924.	Borba za vlast u Albaniji.

1924.	Nakon talijansko-jugoslavenskih diplomatskih pregovora, Rijeka je pripojena Italiji, dok su Sušak i luka Baroš pripali Kraljevini SHS.
1925.	Počinje proces uspostave fašističkog režima.
1926.	Oporbi su „najfašističkiji zakoni“ zabranili djelovanje.
1928.	Zatvaraju se hrvatske i slovenske škole i kulturne udruge, mijenja se nacionalna struktura klera, proganjaju se istaknuti narodni lideri. Pokrenuta je talijanizacija područja i stanovništva.
1929.	Započinje se s promjenom ne-talijanskih prezimena.
1928.-1939.	Kraljevinom Albanijom vlada Ahmet Zogu.
1930.-1935.	Razvoj cestovnih mreža, urbanih središta i zdravstvene skrbi u Julijskoj krajini. Osnovno obrazovanje je strogo talijansko i fašističko.
1935.-1936.	Ekonomska politika autarhije pogoduje istarskim industrijskim sektorima.
1939. travanj	U Albaniji je smijenjen Zogu. Italija okupira državu, a Viktor Emanuele III. postaje albanskim kraljem.
1940. lipanj	Italija ulazi u rat.
1940. listopad	Italija napada Grčku iz Albanije.
1941. travanj	Okupacija Jugoslavije. Italija uspostavlja Ljubljansku i Dalmatinsku pokrajinu.
1941. srpanj-studenj	Razvoj pokreta otpora u okupiranim krajevima Jugoslavije. Naročito je aktivna Komunistička partija pod vodstvom Josipa Broza Tita. Enver Hoxha organizira pokret otpora u Albaniji.
1943. 8. rujan	Primirje i kapitulacija fašističke Italije.
1943. rujan-listopad	Njemačka okupacija Istočnog Jadrana.
1943. rujan	Narodno-oslobodilački pokret Jugoslavije i Oslobodilačka fronta slovenskog naroda formaliziraju zahtjeve za pripajanje Istre Hrvatskoj i Sloveniji.
1943. rujan	Nacistička Njemačka stvara Operativnu zonu Jadransko primorje (<i>Adriatisches Küstenland</i>) koja uključuje Trst, Istru i Rijeku. Bivša talijanska Dalmacija dolazi pod upravu ustaške Hrvatske, dok su Crna Gora i Albanija pod nadzorom njemačke vojske.
1943. 30. studeni	U Jajcu (Bosna) je sampoproglášeno federalno tijelo Narodno-oslobodilačkog pokreta Jugoslavije, odnosno predsjedništvo AVNOJ-a, prihvatilo odluku o pripajanju Istre.
1944.	Nastavak partizanskih operacija protiv Nijemaca i fašista.
1944.	Osnaživanje partizanske vojske. U listopadu je oslobođen Beograd (uz pomoć Sovjetske armije). Osniva se Jugoslavenska armija s nekoliko korpusa.
1945. travanj-svibanj	Jugoslavenski vojni korpus ulazi u Trst, dok glavnina vojske sistematski zauzima Rijeku, Istru, Ljubljanu i na kraju Zagreb kojeg su napustili ustaše. Rat je gotov, ali se pokreće nemilosrdan obračun s potencijalnim ili navodnim klasnim neprijateljima.
1945.	Nastaje Federativna Narodna Republika Jugoslavija sa šest narodnih republika: Slovenijom, Hrvatskom, Bosnom i Hercegovinom, Srbijom, Crnom Gorom i Makedonijom. Jadransko primorje pripada Hrvatskoj i Crnoj Gori. Bosni i Hercegovini je dodijeljen izlaz na more kod Neuma, na dijelu nekadašnjeg osmanskog teritorija koji je graničio s Mletačkom i Dubrovačkom Republikom do 1797.

1945. 9. lipanj	Beogradskim sporazumom između saveznika i Jugoslavije određena je podjela Julijske krajine na dvije zone okupacije, Zonu A i Zonu B, razgraničene Morganovom linijom. Zoni A, anglo-američkoj upravi, pripadaju Trst, Gorizia, istočna talijanska granica do Tarvisia i Pula. Zona B uključuje preostali dio Istre, Rijeku, Cres i Lošinj te je stavljena pod nadzor jugoslavenske vojne uprave (VUJA). U jugoslavenskom dijelu uspostavljeni su narodni odbori i pokreće se politička i društvena revolucija. Oni koji se tome ne mogu prilagoditi, snose teške posljedice.
1946. ožujak-travanj	Saveznici odlučuju uputiti stručnu Međusavezničku komisiju na sporna područja kako bi se utvrdilo etničko/nacionalno i gospodarsko stanje. Nakon posjete Julijskoj krajini, članovi Komisije (Amerikanci, Francuzi, Englezi i Sovjeti) predložili su četiri linije razgraničenja.
1946. travanj.	Početak Mirovne konferencije u Parizu. Na diplomatskom planu, jugoslavenski zahtjevi, uz podršku Sovjetskog Saveza, imaju veću težinu u odnosu na Italiju koja je poražena u ratu i napala je Jugoslaviju.
1946.	Nastaje socijalistička Albanija.
1947. veljača	Pariška konferencija je završena usvajanjem francuskog prijedloga o razgraničenju između Italije i Jugoslavije. Rijeka i veći dio Istre s Pulom pripojeni su Jugoslaviji. Za sjeveroistočnu Istru i za Trst nije postignut sporazum. Stvara se Slobodni Teritorij Trsta, podijeljen u Zonu A (Trst) pod nadzorom Anglo-Amerikanaca i Zonu B (sjeveroistočna Istra) pod nadzorom Jugoslavije. Mirovni ugovor između Italije i saveznika potpisan je 10. veljače 1947., dok je formalno izvršenje odluka nastupilo 15. rujna 1947.
1947. rujan	Stupanjem na snagu Mirovnog sporazuma, na pripojenim područjima počinje primjena svih jugoslavenskih zakona te federalnog i republičkog ustava. Egzodus velike većine talijanskog stanovništva. Istra (s izuzetkom sjeveroistočnog dijela, odnosno zone B STT-a) i Rijeka postaju jugoslavenskim teritorijima.
1945.-1948.	Staljinistička faza u jugoslavenskoj političkoj praksi. Potpuni nadzor nad stanovništvom. Tome izravno služe mreže masovnih organizacija kao što su Narodna fronta, sindikati, omladinske i ženske organizacije, a neizravno tajna policija, OZNA.
1947.-1954.	Nastavlja se egzodus talijanskog stanovništva, pogotovo iz primorskih gradova koji su brzo popunjeni stanovnicima iz unutrašnjosti Istre i drugih jugoslavenskih područja.
1948.-1953.	Raskid Jugoslavije sa sovjetskim modelom. Pomoć Sjedinjenih Država i saveznika (UNRRA).
1948.-1960.	Albanija Envera Hoxhe ostaje vjernim saveznikom Sovjetskog Saveza.
1953.-1963.	U Jugoslaviji zaokret prema modelu samoupravljanja. Tito bira otočje Brijuni za ljetnu rezidenciju.
1954.	Londonskim memorandumom o suglasnosti riješena je sudbina Slobodnog Teritorija Trsta. Civilnu upravu u zoni A (Trst) preuzela je Italija, a u zoni B (sjeverozapadna Istra) Jugoslavija. Republika Slovenija je tako dobila izlaz na more u Istri, između Ankarana i Sečovlja. Time nastaje Slovensko primorje. Od tog trenutka četiri jugoslavenske republike imaju izlaz na Jadran.
1954.-1960.	U vanjskoj politici Jugoslavija razvija put nezavisnosti u odnosu na suprotstavljene blokove. Jedna je od država osnivača Pokreta nesvrstanih.

1954.-1963.	Pokretanje industrijalizacije u primorskim gradovima (Kopar, Pula, Rijeka, Zadar, Šibenik, Split, Bar, Drač i Vlora) prema shemama socijalističke planske ekonomije.
1960.-1977.	Albanija ulazi u interesnu sferu komunističke Kine.
1963.	Jugoslavija novim ustavom postaje Socijalistička Federativna Republika (SFRJ). Pokrenuta je stvarna politička i upravna decentralizacija.
1963.	Iz Jugoslavije je moguće iseljavanje, radi odlaska na rad, u inozemstvo. Ona je jedina socijalistička država koja to dozvoljava.
1960.-1970.	Politička izolacija i čvrst nadzor javnog mnjenja u Albaniji. Najrigidnija diktatura u Europi.
1970.-1980.	Dodatni razvoj turizma i industrije na jugoslavenskom primorju.
1971.	Hrvatsko proljeće.
1974.	Federalni ustav Jugoslavije usvaja amandmane. Velike su ovlasti prenesene na republike. Politička decentralizacija i gospodarska decentralizacija putem samoupravljanja koje dostiže svoj teorijski vrhunac 1976.
1975.-1977.	Konačno rješenje graničnog spora između Italije i Jugoslavije (nije okončano Londonskim memorandumom 1954.) potpisivanjem Osimskog sporazuma 1975. i njegovom primjenom 1977. nakon ratifikacije u oba parlamenta. Bivša zona B postaje definitivno jugoslavenskom.
1977.	Počinje razdoblje „nakon Osima“. Značajnije investicije u istarsku infrastrukturu. Nakon trideset godina ponovo se spominje pojam „suživot“.
1980. 4. svibanj	Titova smrt.
1981.-1985.	Jugoslavenska država klizi prema ekonomskoj recesiji. Veliki monetarni dug prema inozemstvu.
1985.-1992.	Smrt Envera Hoxhe 1985. Vladavina komunista Ramiza Alije od 1985. do 1992.
1986.-1990.	Jugoslavenski federalni model kao i državna privreda ne uspijevaju prevazići strukturalne teškoće. Počinje jugoslavenska kriza, praćena većom demokratizacijom političkog i kulturnog života.
1990.	Demokratski izbori u svim jugoslavenskim republikama, najprije u Sloveniji i Hrvatskoj.
1991. siječanj-svibanj	Propadaju pregovori između novih republičkih rukovodstava radi spašavanja Jugoslavije. U Hrvatskoj dolazi do otvorenih sukoba između Srba i civilnih vlasti.
1991. lipanj.	Slovenija i Hrvatska proglašavaju nezavisnost. Kraj Jugoslavije. Intervencija savezne vojske. U Sloveniji sukob traje tjedan dana.
1991. srpanj-prosinac	Rat u Hrvatskoj. Bombardiranje Dubrovnika.
1991.-1992.	Demokratizacija u Albaniji. U travnju 1992. Ramiz Alija podnosi ostavku. Vlast preuzima demokrat Sali Berisha.
1992.	Međunarodno priznanje Slovenije i Hrvatske kao suverenih država.
1992. svibanj.	Bosna i Hercegovina proglašava nezavisnost.
1995. 5. kolovoz	Vojna operacija <i>Oluja</i> u Hrvatskoj radi uspostave nadzora nad područjima pod srpskom kontrolom. Unutrašnjost Dalmacije se vraća pod stvarni hrvatski suverenitet.
1995. studeni	Mirovni sporazum u Daytonu, Ohio, okončava rat u Bosni i Hercegovini.
2000.	Politički zaokret u Hrvatskoj, kraj nacionalističke faze.
2000.-2004.	Političko-diplomatske napetosti između Slovenije i Hrvatske zbog razgraničenja u Piranskom zaljevu.

2003.	Nestaje Jugoslavija kao politički entitet, a nastaje federacija Srbije i Crne Gore.
2004. svibanj	Slovenija postaje članicom Europske unije i NATO saveza.
2005. ožujak	Hrvatska pokreće pregovore za ulazak u Europsku uniju.
2006.	Nastaje Jadranska euroregija.
2007.	Crna Gora proglašava nezavisnost, nestaje federacija sa Srbijom.
2009.	Albanija i Hrvatska postaju članice NATO saveza.
2013. srpanj	Hrvatska postaje članicom Europske unije.
2014.	Nastaje Jadransko-jonska europska makroregija.

Historiografija Dalmacije, izd. Nacionalno udruženje „Pro-Dalmazia“, Rim, 1919.

Bibliografija

- Abulafia D., *The Great Sea. A human history of the Mediterranean*, Oxford University Press, Oxford-New York, 2011.
- A companion to Venetian history 1400-1797*, edited by E.R. Dursteler, Brill, Leiden-Boston, 2013.
- Adriatica praehistorica et antiqua. Zbornik radova posvećen Grgi Novaku*, uredili V. Miroslavljević, D. Rendić-Miočević, M. Suić, Sveučilište u Zagrebu, Arheološki institut Filozofskog fakulteta, Zagreb, 1970.
- Adriatico mare d'Europa: la geografia e la storia*, a cura di E. Turri, Rolo Banca, Bologna, 1999.
- Adriatico mare d'Europa: l'economia e la storia*, a cura di E. Turri, D. Zumiani, Rolo Banca, Bologna, 2001.
- Alföldy G., *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*. Mit einem Beitrag von András Mócsy, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965.
- Ančić M., *Na rubu Zapada. Tri stoljeća srednjovjekovne Bosne*, Hrvatski institut za povijest-Dom i svijet, Zagreb, 2001.
- Anselmi S., *Adriatico. Studi di storia, secoli XIV-XIX*, Clua edizioni, Ancona, 1991.
- Antička Salona*, uredio N. Cambi, Književni krug, Split, 1991.
- Antoljak S., *Hrvati u prošlosti. Izabrani radovi*, Književni krug, Split, 1992.
- Apìh E., *Italia, fascismo e antifascismo nella Venezia Giulia, 1918-1943. Ricerche storiche*, Laterza, Bari, 1966.
- Apìh E., *Trieste*, con la collaborazione di G. Sapelli, E. Guagnini, Laterza, Roma, Bari, 1988.
- Apìh E., *Le foibe giuliane. Note e documenti*, a cura di R. Spazzali, M. Cattaruzza, O. Moscarda Oblak, Libreria editrice goriziana, Gorizia, 2010.
- Apollonio A., *L'Istria veneta dal 1797 al 1813*, Istituto regionale per la cultura istriana, Libreria editrice goriziana, Trieste, Gorizia, 1998.
- Apollonio A., *Dagli Asburgo a Mussolini. Venezia Giulia 1918-1922*, Istituto regionale per la cultura istriana, Libreria editrice goriziana, Gorizia, 2001.
- Apollonio A., *Venezia Giulia e fascismo, 1922-1935. Una società post-asburgica negli anni di consolidamento della dittatura mussoliniana*, Istituto regionale per la cultura istriano-fumano-dalmata, Libreria editrice goriziana, Trieste-Gorizia, 2004.

- Aquileia dalle origini alla costituzione del ducato longobardo. Storia, amministrazione, società*. Atti della 33. Settimana di studi aquileiesi, a cura di G. Cuscito, Editreg, Trieste, 2003.
- Aquileia, la Dalmazia e l'Illirico*. Atti della 14. settimana di studi aquileiesi, Chiandetti, Udine, 1985 (2 voll.).
- Aquileia e l'arco adriatico*. Atti della 20. Settimana di studi aquileiesi, Arti grafiche friulane, Udine, 1990.
- Ara A., *Fra nazione e impero. Trieste, gli Asburgo, la Mitteleuropa*, Garzanti, Milano, 2009.
- Arbel B., «Venice's maritime empire in the Early Modern period», in *A companion to Venetian history 1400-1797*, edited by E.R. Dursteler, Brill, Leiden-Boston, 2013, p. 125-254.
- Ashbrook J., *Buying and selling the Istrian goat. Istrian regionalism, Croatian nationalism, and EU enlargement*, Peter Lang, Brussels, 2008.
- Atlantes Austriaci. Kommentierter Katalog der österreichischen Atlanten von 1561 bis 1994*, herausgegeben von I. Kretschmer, J. Dörflinger, Böhlau, Wien, 1995. *Atlante storico della lotta di liberazione italiana nel Friuli Venezia Giulia. Una Resistenza di confine, 1943-1945*, Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli Venezia Giulia, Istituto friulano per la storia del movimento di liberazione Udine, Istituto provinciale per la storia del movimento di liberazione Pordenone, Centro isontino di ricerca Leopoldo Gasparini Gradisca d'Isonzo, Trieste, Udine, Pordenone, Gradisca d'Isonzo, 2005. *Atlantic history. A critical appraisal*, edited by J.P. Greene, Ph.D. Morgan, Oxford University Press, Oxford-New York, 2009.
- Atlasi gjeografik i popullsisë së Shqipërisë*, red. R. Memushaj, Ilar, Tiranë, 2008.
- Babić I., *Skradin i njegova okolica u prošlosti*, Mjesna zajednica, Skradin, 1986.
- Bädeker K., *Dalmatien und die Adria*, Karl Baedeker, Leipzig, 1929.
- Bailyn B., *Atlantic History. Concept and Contours*, Harvard University Press, Cambridge (Ma.), 2005.
- Balcani Occidentali, Adriatico e Venezia fra XIII e XVIII secolo-Der westliche Balkan, der Adriaraum und Venedig (13.-18. Jahrhundert*, a cura di G. Ortalli, O.J. Schmitt, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien, 2009.
- Ballinger P., *History in exile. Memory and identity at the borders of the Balkans*, Princeton University Press, Princeton (NJ), 2003.
- Baničević B., *Korčulanska biskupija 1300.-1830. Prilog poznavanju povijesti Korčulanske biskupije u povodu 700. obljetnice njezina utemeljenja*, Crkva u svijetu, Split, 2003.
- Benussi B., *Pola nelle sue istituzioni municipali sino al 1797*, Regia Deputazione di storia patria per le Venezie, Venezia, 1925.
- Benussi B., *Storia documentata di Rovigno*, Unione degli italiani dell'Istria e di Fiume, Università popolare Trieste, Centro di ricerche storiche Rovigno, Trieste-Rovigno, 1977 (Trieste, 1888).
- Benussi B., *L'Istria nei suoi due millenni di storia*, Unione italiana Fiume, Università popolare Trieste, Consiglio regionale del Veneto, Venezia-Rovigno, 1997 (Trieste, 1924).
- Benussi B., *Nel Medioevo. Pagine di storia istriana*, Centro di ricerche storiche Rovigno, Rovigno, 2004 (Parenzo, 1897).
- Bertoša M., *Istarsko vrijeme prošlo*, Glas Istre, Čakavski sabor, Pula, 1978.
- Bertoša M., *Mletačka Istra u XVI i XVII stoljeću*, Istarska naklada, Pula, 1986 (2 voll.).
- Bertoša M., *Istra: doba Venecije (XVI.-XVIII. stoljeće)*, Žakan Juri, Pula, 1995.

- Bertoša M., Vrandečić J., *Hrvatska povijest u ranome novom vijeku*, vol. 3, *Dalmacija, Dubrovnik i Istra u ranome novom vijeku*, Leykam international-Barbat, Zagreb, 2007.
- Bertoša S., *Život i smrt u Puli. Starosjeditelji i doseljenici od XVII. do XIX. stoljeća*, Skupština udruga Matice hrvatske istarske županije, Pazin, 2002.
- Bežić-Božanić N., *Povijest stanovništva u Visu*, Književni krug, Split, 1988.
- Biograd i njegova okolica u prošlosti. Zbornik radova*, urednik Š. Batović, Zavod za povijesne znanosti Filozofskog fakulteta, Zadar, 1990.
- Bosetti G., *De Trieste a Dubrovnik: une ligne de fracture de l'Europe*, Université Stendhal, Grenoble, 2006.
- Božić I., *Nemirno pomorje XV veka*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1979.
- Božić Bužančić D., *Južna Hrvatska u Europskom fiziokratskom pokretu*, Književni krug, Split, 1995.
- Braccesi L., *Grecità adriatica. Un capitolo della colonizzazione greca in Occidente*, Pàtron, Bologna, 1977.
- Bracewell C. W., *The Uskoks of Senj. Piracy, Banditry and Holy War in the Sixteenth-century Adriatic*, Cornell University Press, Ithaca (NY)-London, 1992.
- Braudel F., *Civiltà e imperi del Mediterraneo nell'età di Filippo II*, Einaudi, Torino, 1986 (2 voll.).
- Bucarelli M., *Mussolini e la Jugoslavia (1922-1939)*, Graphis, Bari, 2006.
- Bucarelli M., *La questione jugoslava nella politica estera dell'Italia repubblicana (1945-1999)*, Aracne, Roma, 2008.
- Budak N., *Prva stoljeća Hrvatske*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1994.
- Budak N., Raukar T., *Hrvatska povijest srednjeg vijeka*, Školska knjiga, Zagreb, 2006.
- Budicin M., *Aspetti storico-urbani nell'Istria veneta dai disegni dell'Archivio di Stato di Venezia*, Unione italiana Fiume, Università popolare Trieste, Archivio di Stato Venezia, Fiume-Trieste-Venezia, 1998.
- Buršić-Matijašić K., *Gradine Istre. Povijest prije povijesti*, Žakan Juri, Pula, 2007.
- Buršić-Matijašić K., *Gradinska naselja. Gradine Istre u vremenu i prostoru*, Leykam International, Zagreb, 2008.
- Cabanes P., «L'Adriatique dans l'antiquité», in *Histoire de l'Adriatique*, sur la direction de P. Cabanes, Seuil, Paris, 2001, p. 23-106.
- Calic M.-J., *Geschichte Jugoslawiens im 20. Jahrhundert*, C.H. Beck, München, 2010.
- Capuzzo E., *Dall'Austria all'Italia. Aspetti istituzionali e problemi normativi nella storia di una frontiera*, La Fenice, Roma, 1999.
- Casti E., *L'ordine del mondo e la sua rappresentazione. Semiosi cartografica e autoreferenza*, Unicopli, Milano, 1998.
- Casti E., *Cartografia critica. Dal topos alla chora*, Guerini, Milano, 2013.
- Cattaruzza M., *Trieste nell'Ottocento. Le trasformazioni di una società civile*, Del Bianco, Udine, 1995.
- Cattaruzza M., *L'Italia e il confine orientale, 1866-2006*, il Mulino, Bologna, 2007.
- Cattaruzza M., *L'Italia e la questione adriatica. Dibattiti parlamentari e panorama internazionale (1918-1926)*, il Mulino, Bologna, 2014.

- Cecotti F., *Il tempo dei confini. Atlante storico dell'Adriatico nord-orientale nel contesto europeo e mediterraneo, 1748-2008*, in collaborazione con D. Umek, Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli Venezia Giulia, Trieste, 2010.
- Cecotti F., Pizzamei B., *Storia del confine orientale italiano 1797-2007. Cartografia, documenti, immagini, demografia*, Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli Venezia Giulia, Trieste, 2007, CD-ROM.
- Celebi E., *Putopis. Odlomci o juugoslavenskim zemljama*, Svjetlost, Sarajevo, 1967.
- Cerasi L., Petri R., Petrungaro S., *Porti di frontiera. Industria e commercio a Trieste, Fiume e Pola tra le guerre mondiali*, Viella, Roma, 2008.
- Cessi R., *La repubblica di Venezia e il problema adriatico*, Edizioni scientifiche italiane, Napoli, 1953.
- Cessi R., *Storia della repubblica di Venezia*, Giunti Marzocco, Firenze, 1981 (1946).
- Cetnarowicz A., *Die Nationalbewegung in Dalmatien im 19. Jahrhundert: vom 'Slawentum' zur modernen kroatischen und serbischen Nationalidee*, P. Lang, Frankfurt am Main, New York, 2008.
- Chaline O., «L'Adriatique, de la guerre de Candie à la fin des Empires (1645-1918)», in *Histoire de l'Adriatique*, sur la direction de P. Cabanes, Seuil, Paris, 2001, p. 313-505.
- Chapman J., Shiel R., Batović Š., *The changing face of Dalmatia. Archaeological and ecological studies in a Mediterranean landscape*, Leicester University Press, London-New York, 1996.
- Clayer N., *Aux origines du nationalisme albanais. La naissance d'une nation majoritairement musulmane en Europe*, Karthala, Paris, 2007.
- Clewing K., *Staatlichkeit und nationale Identitätsbildung. Dalmatien in Vormärz und Revolution*, Oldenbourg, München, 2001.
- Cocco E., *Metamorfosi dell'Adriatico orientale*, Homeless book, Faenza, 2002.
- Collotti E., *Il Litorale adriatico nel nuovo ordine europeo 1943-45*, Vangelista, Milano, 1974.
- Constructing Border Societies on the Triplex Confinium. International Project Conference Papers*, edited by D. Roksandić, Central European University History Department Working Paper Series 4, Budapest, 2000.
- Corbanese G.G., *Il Friuli, Trieste e l'Istria. Grande atlante storico-cronologico comparato*, Del Bianco, Udine, 1983-1999 (4 voll.)
- Cova U., *L'amministrazione austriaca a Trieste agli inizi dell'800*, Giuffrè, Milano, 1971.
- Cova U., *Trieste e il suo hinterland in epoca austriaca: rapporti economico-istituzionali con Carinzia, Stiria, Carniola, Gorizia, Istria e Veneto*, Del Bianco, Udine, 2005.
- Cozzi G., Knapton M., *La Repubblica di Venezia nell'età moderna. Dalla guerra di Chioggia al 1517*, Utet, Torino, 1986 (Storia d'Italia, dir. da G. Galasso, XII/1).
- Cozzi G., Knapton M., Scarabello G., *La Repubblica di Venezia nell'età moderna. Dal 1517 alla fine della Repubblica*, Utet, Torino, 1992 (Storia d'Italia, dir. da G. Galasso, XII/2).
- Crainz G., *Il dolore e l'esilio. L'Istria e le memorie divise d'Europa*, Donzelli, Roma, 2005.
- Crkva i društvo uz Jadran - vrela i rezultati istraživanja. Zbornik radova*, urednik V. Kapitanović, Katolički bogoslovni fakultet, Split, 2006.
- Crna Gora. Izvještaji mletačkih providura (1687-1735)*, preveo sa italijanskog jezika D. Mraović, Cid,

Podgorica, 1998.

Croatia in the Early Middle Ages, Philip Wilson Publishers, AGM, Croatian Academy of Sciences and Arts, London-Zagreb, 1999.

Croatia in the late Middle Ages and the Renaissance, Philip Wilson Publishers, Školska knjiga, Croatian Academy of Sciences and Arts, London-Zagreb, 2008.

Croatia since independence. War, politics, society, foreign relations, edited by S.P. Ramet, K. Clewing, R. Lukić, Oldenbourg, München, 2008.

Croatica. Hrvatski udio u svjetskoj baštini, urednik N. Budak, Profil, Zagreb 2007 (2 voll.).

Crouzet-Pavan E., *Venise triomphante. Les horizons d'un mythe*, Albin Michel, Paris, 1999.

Cvijić J., *La peninsule balkanique. Geographie humaine*, A. Colin, Paris, 1918.

Cvijić J., *Balkansko poluostrvo*, urednik V. Čubrilo, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 1985.

Czoernig K. F. v., *Ethnographie der Österreichischen Monarchie*, K.K. Direction der administrativen Statistik, Wien, 1857 (3 voll.).

Ćirković S.M., *The Serbs*, Blackwell, Malden (Ma), 2004.

Ćirković S.M., *Srbi u srednjem veku*, Idea-Službeni glasnik, Beograd, 1995.

Ćosić S., *Dubrovnik nakon pada Republike (1808.-1848.)*, Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Dubrovnik, 1999.

Ćosić S., Vekarić N., *Dubrovačka vlastela između roda i države: salamankezi i sorbonezi*, HAZU Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, Zagreb-Dubrovnik, 2005.

D'Alessio V., *Il cuore conteso. Il nazionalismo in una comunità multietnica: l'Istria asburgica*, Filema, Napoli, 2003.

Daljinar Jadranskog mora, urednik B. Vosila, Hidrografski institut Jugoslavenske ratne mornarice, Split, 1977.

Dall'Adriatico al Danubio. L'Illirico nell'età greca e romana. Atti del Convegno internazionale, Cividale del Friuli, 25-27 settembre 2003, a cura di G. Urso, Ets, Pisa, 2004.

Dall'Impero austro-ungarico alle foibe: conflitti nell'area alto-adriatica, Bollati Boringhieri, Torino, 2009.

Dalmacija 1870., urednik D. Foretić, Matica hrvatska, Zadar, 1972.

Dalmacija 1870-ih u svjetlu bečke politike i 'istočnoga pitanja', priredili J. Vrandečić, M. Trogrlić, Odjel za povijest Sveučilišta u Zadru, Zadar, 2007.

Dalmacija za francuske uprave (1806.-1813.) / La Dalmatie sous l'administration française (1806-1813). Zbornik radova, sous la direction de M. Trogrlić, J. Vrandečić, Književni krug, Split, 2011.

Dalmatia. Research in the Roman province 1970-2001: papers in honour of J.J. Wilkes, ed. by D. Davison, V. Gaffney, E. Marin, Archaeopress, Oxford, 2006.

Dalmatien als europäischer Kulturraum. Beiträge zu den Internationalen wissenschaftlichen Symposien 'Dalmatien als Raum europäischer Kultursynthese', Filozofski fakultet u Splitu, Odsjek za povijest, Split, 2010.

Dalmatinska zagora. Nepoznata zemlja, Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 2007.

- Dassovich M., «Appendice (1870-1947)», in Praga G., *Storia di Dalmazia*, Dall'Oglio, Milano, 1981, p. 279-362.
- Dašić M., *Vasojevići od pomena do 1860.*, Narodna knjiga, Beograd, 1986.
- Da Venezia a Cattaro. Le località costiere dell'Adriatico orientale nelle cartoline d'epoca*, a cura di P. Ambrosini, R. Rossini, Cierre edizioni, Regione del Veneto, Sommacampagna-Venezia, 2010.
- De Benvenuti A., *Storia di Zara dal 1409 al 1797*, Bocca, Milano, 1944.
- De Benvenuti A., *Storia di Zara dal 1797 al 1918*, Bocca, Milano-Roma, 1953.
- De Benvenuti A., *Fortificazioni venete in Dalmazia*, Scuola dalmata dei ss. Giorgio e Trifone, Venezia, 2006.
- De Franceschi, Camillo, *Il comune polese e la Signoria dei, Castropola con documenti inediti*, Parenzo, Coana, 1905.
- De Franceschi Camillo, *Storia documentata della Contea di Pisino*, a cura del figlio Carlo, Società istriana di archeologia e storia patria, Venezia, 1963.
- De Franceschi Carlo, *L'Istria. Note storiche*, Coana, Parenzo, 1879.
- Degrassi A., *Il confine nord-orientale dell'Italia romana*, A. Francke, Berna, 1954.
- Descriptio Austriae. Österreich und seine Nachbarn im Kartenbild von der Spätantike bis ins 19. Jh.*, (Hgs.) J. Dörflinger, R. Wagner, F. Wawrik, Tusch, Wien, 1977.
- Desnica B., *Istorija kotarskih uskoka 1646-1684*, Naučna knjiga, Beograd, 1950 (2 voll.).
- De Vergottini G., *Lineamenti storici della costituzione politica dell'Istria durante il Medioevo*, Società istriana di archeologia e storia patria, Trieste, 1974 (Roma, 1924).
- Di Giusto S., *Operations zone Adriatisches Küstenland: Udine, Gorizia, Trieste, Pola, Fiume e Lubiana durante l'occupazione tedesca, 1943-1945*, Istituto friulano per la storia del movimento di liberazione, Udine, 2005.
- Diklić M., *Dalmacija u XIX. stoljeću. Povijesni pregled 1797.-1918./20*, Matica hrvatska, Zadar, 2010.
- Dogo M., *Profitto e devozione. La comunità serbo-illirica di Trieste, 1748-1908*, Lint, Trieste, 2000.
- Dörflinger J., *Die österreichische Kartographie im 18. und zu Beginn des 19. Jahrhunderts. Unter Besonderer Berücksichtigung der Privatkartographie zwischen 1780 und 1820*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien, 1984.
- Doumerc B., «L'Adriatique du XIIIe au XVIIe siècle», in *Histoire de l'Adriatique*, sur la direction de P. Cabanes, Seuil, Paris, 2001, p. 201-312.
- Društveni razvoj u Hrvatskoj (od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća)*, uredila M. Gross, Liber, Zagreb, 1981.
- Ducellier A., *La façade maritime de l'Albanie au Moyen Âge. Durazzo et Valona du XIe au XVe siècle*, Institute for Balkan studies, Thessalonique, 1981.
- Ducellier A., «L'Adriatique du IVe au XIIIe siècle», in *Histoire de l'Adriatique*, sur la direction de P. Cabanes, Seuil, Paris, 2001, p. 107-199.
- Dudan A., *La Dalmazia nell'arte italiana. Venti secoli di civiltà*, Unione italiana Fiume, Università popolare Trieste, Centro di ricerche storiche Rovigno, Trieste-Rovigno 1999 (Milano, 1921-1922).
- Duka F., *Berati në kohën osmane. Shek. XVI-XVII*, Botimet Toena, Tiranë, 2001.

- Duka F., *Shekujt osmanë në hapësirën shqiptare. Studime dhe dokumente*, UET Press, Tiranë, 2009.
- Dugi otok. *Zbornik radova*, urednici Š. Batović, S. Obad, I. Petricioli, Matica hrvatska, Zadar, 1997.
- Dukovski D., *Svi svjetovi istarski ili Još-ne-povijest Istre prve polovice XX. stoljeća*, C.a.s.h., Pula, 1997.
- Dukovski D., *Fašizam u Istri 1918-1943*, C.a.s.h., Pula, 1998.
- Dukovski D., *Rat i mir istarski. Model povijesne prijelomnice (1943.-1955.)*, C.a.s.h., Pula, 2001.
- Dukovski D., *Istra i Rijeka u prvoj polovici 20. stoljeća (1918.-1947.)*, Denona, Zagreb, 2010.
- Dukovski D., *Povijest Pule. Deterministički kaos i jahači Apokalipse*, Istarski ogranak Društva hrvatskih književnika, Pula, 2011.
- Durrësi. *Vështrim gjeografiko-ekonomik*, red. I. Xaxa, A. Shuka, A. Papajani, Globus, Tiranë, 2004.
- Dusa J., *The medieval Dalmatian episcopal cities. Development and transformation*, P. Lang, New York, 1991.
- Dzino D., *Illyricum in Roman politics, 229 BC-AD 68*, Cambridge University Press, Cambridge-New York, 2010.
- Dzino D., *Becoming Slav, becoming Croat. Identity transformations in post-Roman and early medieval Dalmatia*, Brill, Leiden-Boston, 2010.
- Džaja S.M., *Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina. Voremanzipatorische Phase, 1463-1804*, Oldenbourg, München, 1984.
- Đurđev B., *Postanak i razvitak brdskih, crnogorskih i hercegovačkih plemena. Odabrani radovi*, Prosveta, Beograd, 1984.
- Eickhoff E., *Venedig, Wien und die Osmanen. Umbruch in Südosteuropa 1645-1700*, Callwey, München, 1970.
- Elba E., *Miniatura in Dalmazia. I codici in beneventana, XI-XIII secolo*, Congedo, Galatina (Lecce), 2011.
- Erber T., *Storia della Dalmazia dal 1797 al 1814*, Società dalmata di storia patria, Scuola dalmata dei ss. Giorgio e Trifone, Venezia, 1990-1991.
- Ercolani A., *Da Fiume a Rijeka. Profilo storico-politico dal 1918 al 1947*, Rubbettino, Soveria Mannelli, 2009.
- Esodi. *Trasferimenti forzati di popolazione nel Novecento europeo*, a cura di M. Cattaruzza, M. Dogo, R. Pupo, Edizioni scientifiche italiane, Napoli, 2000.
- Etnogeneza Hrvata - *Ethnogeny of the Croats*, urednik N. Budak, Matica hrvatska, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, Zagreb, 1995.
- Europa adriatica. *Storia, relazioni, economia*, cura di F. Botta, I. Garzia, Laterza, Roma-Bari, 2004.
- Faber E., *Litorale austriaco. Das österreichische und kroatische Küstenland, 1700-1780*, Historisk institutt Universitet i Trondheim, Steiermarkisches Landesarchiv, Trondheim-Graz, 1995.
- Faričić J., *Geografija sjevernodalmatinskih otoka*, Školska knjiga, Zadar-Zagreb, 2012.
- Fenomenologia di una macro regione. *Sviluppi economici, mutamenti giuridici ed evoluzioni istituzionali nell'alto Adriatico tra età moderna e contemporanea*, vol. 1, *Percorsi storici e storico-giuridici*, a cura di G. de Vergottini, D. Rossi, G.F. Siboni; vol. 2, *Percorsi economici ed istituzionali*, a cura di G. de Vergottini, G. Cevolin, I. Russo, Leone, Milano, 2012.
- Ferluga J., *Byzantium on the Balkans. Studies on the Byzantine administration and the Southern Slavs from*

the VIIth to the XIIth centuries, A.M. Hakkert, Amsterdam, 1976.

Ferluga J., *L'amministrazione bizantina in Dalmazia*, Deputazione di storia patria per le Venezie, Venezia, 1978.

Fiori F., *Un mare. Orizzonte adriatico*, Diabasis, Reggio Emilia, 2005.

Fine J.V.A., *The early medieval Balkans. A critical survey from the sixth to the late twelfth century*, University of Michigan Press, Ann Arbor (Mi), 1983.

Fine J.V.A., *The late medieval Balkans. A critical survey from the late twelfth century to the Ottoman conquest*, University of Michigan Press, Ann Arbor (Mi), 1987.

Fine J.V.A., *When ethnicity did not matter in the Balkans. A study of identity in pre-nationalist Croatia, Dalmatia, and Slavonia in the medieval and early-modern periods*, University of Michigan Press, Ann Arbor (Mi), 2006.

Five centuries of map printing, ed. by D. Woodward, The University of Chicago Press, Chicago-London, 1975.

Five centuries of maps and charts of Croatia. Pet stoljeća geografskih i pomorskih karata Hrvatske, uredili D. Novak, M. Lapaine, D. Mlinarić, Školska knjiga, Zagreb, 2005.

Folena G., *Culture e lingue nel Veneto medievale*, Editoriale Programma, Padova, 1990.

Foretić V., *Otok Korčula u srednjem vijeku do g. 1420*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1940.

Foretić V., *Povijest Dubrovnika do 1808.*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1980 (2 voll.).

Fortis A., *Viaggio in Dalmazia*, a cura di E. Viani, introduzione di G. Pizzamiglio, Marsilio, Venezia, 1987.

Frascani P., *Il mare*, il Mulino, Bologna, 2008.

Friuli e Venezia Giulia. Storia del '900, Libreria editrice goriziana, Gorizia, 1997.

Geografie confessionali. Cattolici e ortodossi nel crepuscolo della Repubblica di Venezia (1718-1797), a cura di G. Gullino, E. Ivetic, FrancoAngeli, Milano, 2009.

Geografija Slovenije, ur. I. Gams, I. Vrišer, Slovenska matica, Ljubljana, 1998.

Geschichte der Firmen Artaria & Compagnie und Freytag-Berndt und Artaria. Ein Rückblick auf 200 Jahre Wiener Privatkartographie, 1770-1970, Freytag-Berndt und Artaria, Wien-Innsbruck, 1970.

Gestrin F., *Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja*, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana, 1965.

Ghisalberti C., *Da Campoformio a Osimo. La frontiera orientale tra storia e storiografia*, Edizioni scientifiche italiane, Napoli, 2001.

Ghisalberti C., *Adriatico e confine orientale dal Risorgimento alla Repubblica*, Edizioni scientifiche italiane, Napoli, 2008.

Giuricin E. e L., *La comunità nazionale italiana*, Centro di ricerche storiche di Rovigno, Rovigno, 2008 (2 voll.).

Gli accordi con Curzola, 1352-1421, a cura di E. Orlando, Viella, Roma, 2002.

Gli italiani dell'Adriatico orientale: esperienze politiche e cultura civile, a cura di L. Nuovo, S. Spadaro, Libreria editrice goriziana, Gorizia, 2012.

- Gobetti E., *Alleati del nemico. L'occupazione italiana in Jugoslavia (1941-1943)*, Laterza, Roma, Bari, 2013.
- Goldstein I., *Bizant na Jadranu. Bizant na Jadranu od Justinijana I. do Bazilija I.*, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, Zagreb, 1992.
- Goldstein I., *Hrvatski rani srednji vijek*, Novi Liber, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, Zagreb, 1995.
- Goldstein I., *Hrvatska povijest*, Novi Liber, Zagreb, 2003.
- Goldstein I., *Hrvatska 1918-2008*, Novi Liber, Zagreb, 2008.
- Grgin B., *Počeci rasapa. Kralj Matijaš Korvin i srednjovjekovna Hrvatska*, Zavod za hrvatsku povijest, Zagreb, 2002.
- Gross, M., *Počeci moderne Hrvatske. Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860.*, Globus, Zagreb, 1985.
- Gross, M., *Die Anfänge des modernen Kroatien. Gesellschaft, Politik und Kultur in Zivil-Kroatien und Slavonien in den dreissig Jahren nach 1848.*, Böhlau, Wien-Köln-Weimar, 1993.
- Guerra e dopoguerra. Spunti e riflessioni per la ricerca*, a cura di A.M. Vinci, Istituto regionale per la storia del Movimento di liberazione nel Friuli Venezia Giulia, Trieste, 2003.
- Gullino G., *Atlante della repubblica veneta 1790*, Istituto veneto di scienze, lettere ed arti, Cierre edizioni, Venezia-Sommacampagna Verona, 2007.
- Hajduci u Boki Kotorskoj, 1648-1718*, priredio M. Milošević, urednik D. Dimo Vujović, Prosveta, Crnogorska akademija nauka i umetnosti, Beograd-Titograd, 1988.
- Hammond N.G.L., *Epirus. The geography, the ancient remains, the history and topography of Epirus and adjacent areas*, Clarendon, Oxford, 1967.
- Herrschaft verorten. Politische Kartographie im Mittelalters und in der frühen Neuzeit*, (Hg.) I. Baumgärtner, M. Stercken, Chronos, Zürich, 2012.
- Histoire de l'Adriatique*, sur la direction de P. Cabanes, Seuil, Paris, 2001.
- Histoire de la Méditerranée*, sous la direction de J. Carpentier, F. Lebrun, Seuil, Paris, 1998.
- Historia e popullit shqiptar*, Botimet Toena, Tiranë, 2002 (2 voll.).
- Historia e Shqipërisë*, voll. 2, 3, 4, Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, Instituti i Historisë, Tiranë, 1983.
- Historija naroda Jugoslavije*, v. 1, Školska knjiga, Zagreb, 1954.
- Historija naroda Jugoslavije*, v. 2, Školska knjiga, Zagreb, 1959.
- Hocquet J.-C., *Venise et la mer, 12.-18. siècle*, Fayard, Paris, 2006.
- Homo Adriaticus: identità culturale e autocoscienza attraverso i secoli. Atti del convegno internazionale di studio, Ancona 9-12 novembre 1993*, a cura di N. Falaschini, S. Graciotti, S. Sconocchia, Diabasis, Reggio Emilia, 1998.
- Horden P., Purcell N., *The corrupting sea. A study of Mediterranean history*, Blackwell, Malden (Ma)–Oxford, 2000.
- Hrvati Boke Kotorske*, urednik S. Obad, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2003.
- Hrvatski kartografi. Biografski leksikon*, priredili M. Lapaine, I. Kljajić, Golden marketing, Tehnička knjiga,

Zagreb, 2009.

Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri, urednik J. Ravlić, Matica hrvatska, Zagreb, 1969.

Hrvatski povijesni atlas, priredili K. Regan, T. Kaniški, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2003.

Hrvatsko-talijanski književni odnosi. Zbornik, vol. 1, Liber, Zagreb, 1989.

Hum i Hercegovina kroz povijest. Zbornik radova, uredio I. Lučić, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2011 (2 voll.).

Hvar kroz stoljeća, urednik G. Novak, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1972.

I Croati a Trieste, a cura di J.C.D. Murković, Edizioni Comunità Croata di Trieste, Trieste, 2007.

Identitet Istre. Ishodište i perspektive, urednik M. Manin, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2006.

I fiamminghi e l'Europa. Lo spazio e la sua rappresentazione, a cura di L. Federzoni, Pàtron, Bologna, 2001.

Il confine mobile. Atlante storico dell'Alto Adriatico, 1866-1992: Austria, Croazia, Italia, Slovenia, Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia, Edizioni della laguna, Monfalcone, 1995.

Il confine orientale. Una storia rimossa, a cura di F. Cecotti, R. Pupo, Bruno Mondadori, Milano, 1998 ("I viaggi di Erodoto").

Il Giorno del Ricordo. La tragedia delle foibe, a cura di P. Pallante, Editori Riuniti, Roma, 2010.

Il libro nel bacino adriatico, secoli XV-XVIII, a cura di S. Graciotti, Olschki, Firenze, 1992.

Imago mundi et Italiae. La versione del mondo e la scoperta dell'Italia nella cartografia antica (secoli X-XVI), a cura di L. Lago, La Mongolfiera, Trieste, 1992.

Imago Sardiniae. Cartografia storica di un'isola mediterranea, Consiglio regionale della Sardegna, Cagliari, 1999.

Imago Siciliae. Cartografia storica della Sicilia 1420-1860, a cura di L. Dufour, A. La Gumina, Sanfilippo, Catania, 2007.

Imamović M., *Historija Bošnjaka*, Bošnjačka zajednica kulture Preporod, Sarajevo, 1998.

Immaginare l'Adriatico. Contributi alla riscoperta sociale di uno spazio di frontiera, a cura di E. Cocco, E. Minardi, FrancoAngeli, Milano, 2007.

Individual, ideologies and society. Tracing the mosaic of Mediterranean history, ed. by K. Virtanen, Tampere peace research Institute, Tampere, 2001.

International hydrographic organization, *Limits of oceans and seas*, Monte Carlo, 1953 (Special publication n. 28, 3rd edition), p. 17.

Istarska enciklopedija, urednici M. Bertoša, R. Matijašić, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2005.

Istorija Crne Gore, vol. 1, *Od najstarijih vremena do kraja XII vijeka*, Redakcija za istoriju Crne Gore, Titograd, 1967.

Istorija Crne Gore, vol. 2, *Od kraja XII do kraja XV vijeka*, Redakcija za istoriju Crne Gore, Titograd, 1970.

Istorija Crne Gore, vol. 3, *Od početka XVI do kraja XVIII vijeka*, t. 1, Redakcija za istoriju Crne Gore, Titograd, 1975.

- Istorija Crne Gore*, vol. 4, *Sazdanje crnogorske nacionalne države, 1796-1878*, t. 1-2, urednik B. Pavićević, Istorijski institut Crne Gore–Pobjeda, Podgorica, 2004-2006.
- Istorija srpskog naroda*, vol. 1, *Od najstarijih vremena do maričke bitke (1371)*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1981.
- Istorija srpskog naroda*, vol. 2, *Doba borbi za očuvanje i obnovu države (1371-1537)*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1981.
- Istorija srpskog naroda*, vol. 3, t. 1-2, *Srbi pod tuđinskom vlašću (1537-1699)*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1993.
- Istorija srpskog naroda*, vol. 4, t. 1-2, *Srbi u XVIII veku*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1986.
- Istorija srpskog naroda*, vol. 5, t. 1-2, *Od prvog ustanka do Berlinskog kongresa, 1804-1878*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1981.
- Istorija srpskog naroda*, vol. 6, t. 1-2, *Od Berlinskog kongresa do ujedinjenja, 1878-1918*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1983.
- Istria e Dalmazia nel periodo asburgico: dal 1815 al 1848*, a cura di G. Padoan, Longo editore, Ravenna, 1993.
- Istria nel tempo. Manuale di storia regionale dell'Istria con riferimenti alla città di Fiume*, a cura di E. Ivetic, Centro di ricerche storiche di Rovigno, Rovigno, 2006.
- Italia del Risorgimento e mondo danubiano-balcanico*, Del Bianco, Udine 1958.
- Italia e Croazia*, Reale Accademia d'Italia, Roma, 1942.
- Italia e Slovenia fra passato, presente e futuro*, a cura di M. Bucarelli, L. Monzali, Edizioni Studium, Roma, 2009.
- Ivanišević F., *Poljica. Narodni život i običaji*, Književni krug, Split, 1987 (1903-1906).
- Ivetic E., *La popolazione dell'Istria nell'età moderna. Lineamenti evolutivi*, Centro di ricerche storiche Rovigno, Unione italiana Fiume, Università popolare Trieste, Trieste-Rovigno, 1997.
- Ivetic E., *Oltremare. L'Istria nell'ultimo dominio veneto*, Istituto veneto di scienze, lettere ed arti, Venezia, 2000.
- Ivetic E., *Le guerre balcaniche*, il Mulino, Bologna, 2006.
- Ivetic E., *L'Istria moderna 1500-1797. Una regione confine*, Cierre, Sommacampagna Verona, 2010.
- Ivetic E., *Un confine nel Mediterraneo. L'Adriatico orientale tra Italia e Slavia (1300-1900)*, Viella, Roma, 2012.
- Jačov M., *Le guerre veneto-turche del XVII secolo in Dalmazia*, Società dalmata di storia patria, Scuola dalmata dei ss. Giorgio e Trifone, Venezia, 1991.
- Jačov M., *I Balcani tra Impero ottomano e potenze europee, secoli XVI e XVII. Il ruolo della diplomazia pontificia*, Periferia, Cosenza, 1997.
- «Jadransko more», in *Pomorska enciklopedija*, vol. 6, Jugoslavenski leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 1985, p. 135-214.
- Jakir A., *Dalmatien zwischen den Weltkriegen. Agrarische und urbane Lebenswelt und das Scheitern der jugoslawischen Integration*, Oldenbourg, München, 1999.
- Jireček C., *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*, K. Akademie der

Wissenschaften, Wien, 1901-1904.

Jireček C., *L'eredità di Roma nelle città della Dalmazia durante il Medioevo*, a cura di G. Bonfante, A. Budrovich, R. Tolomeo, Società dalmata di storia patria, Roma, 1984-1986 (3 voll.).

Jugoslawien in den 1960er Jahren : auf dem Weg zu einem (a)normalen Staat?, (Hrsg.) H. Grandits, H. Sundhaussen, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2013.

Jung P., *La Grande Guerra nell'Alto Adriatico*, Libreria editrice goriziana, Gorizia, 2014.

Kacin Wohinz M., *Vivere al confine. Sloveni e italiani negli anni 1918-1941*, Goriška Mohorjeva družba, Gorizia, 2004.

Kalc A., *Tržaško prebivalstvo v 18. stoletju. Priseljavanje kot gibal demografske rasti in društvenih sprememb*, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Narodna in študijska knjižnica, Koper-Trst, 2008.

Kandler P., *Codice diplomatico istriano*, Trieste, 1846-1852.

Kapetanić N., Vekarić N., *Stanovništvo Konavla*, Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Dubrovnik, 1998-1999 (2 voll.).

Karaman I., *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću*, Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, 1972.

Karaman I., *Hrvatska na pragu modernizacije 1750-1918.*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2000.

Kartographie der Gegenwart in Österreich, herausgegeben vom Institut für Kartographie der Österreichischen Akademie der Wissenschaften und der Österreichischen Kartographischen Kommission der Österreichischen Geographischen Gesellschaft unter Redaktion von Erik Arnberger, Die Akademie, Wien, 1984.

Kaser K., *Südosteuropäische Geschichte und Geschichtswissenschaft*, Böhlau, Wien-Köln-Weimar, 2002.

Kaser K., *Balkan und Naher Osten. Einführung in eine gemeinsame Geschichte*, Böhlau, Wien-Köln, 2011.

Kayser B., *Méditerranée, une géographie de la fracture*, Edisud, Alif, Toubkal, Aix-en-Provence-Tunis-Casablanca, 1996.

Kawerau P., *Ostkirchengeschichte*, vol. 4, *Das Christentum in Südost- und Osteuropa*, E. Peeters, Lovanii, 1984.

Kearney M., *The Indian Ocean in world history*, Routledge, New York, 2004

Kisić-Kolanović N., *NDH i Italija. Političke veze i diplomatski odnosi*, Ljevak, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2001.

Klaić N., Petricioli I., *Zadar u srednjem vijeku do 1409.*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zadru, Zadar, 1976.

Kos M., *Zgodovina Slovencev. Od naselitve do petnajstega stoletja*, Slovenska matica, Ljubljana, 1955.

Kozličić M., *Kartografski spomenici hrvatskoga Jadrana. Izbor karata, planova i veduta do kraja 17. stoljeća*, Agm, Zagreb, 1995.

Kozličić M., *Istočni Jadran u djelu Beaumonts-Beauprea / Eastern Adriatic in the work of Beaumonts-Beupre*, Hidrografski institut, Split, 2006.

Krekić B., *Dubrovnik in the 14th and 15th centuries. A city between East and West*, University of Oklahoma Press, Norman (Ok), 1972.

Krekić B., *Dubrovnik. A Mediterranean urban society, 1300-1600*, Variorum, Aldershot-Brookfield (Vt),

1997.

Krekić B., *Unequal rivals. Essays on relations between Dubrovnik and Venice in the thirteenth and fourteenth centuries*, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, Zagreb-Dubrovnik, 2007.

Kretschmer I., Dörflinger J., Wawrik F., *Österreichische Kartographie von den Anfängen im 15. Jahrhundert bis zum 21. Jahrhundert*, Institut für Geographie und Regionalforschung der Universität Wien, Kartographie und Geoinformation, Wien, 2004.

Krizman B., *NDH između Hitlera i Mussolinija*, Globus, Zagreb, 1986 (1983).

Krpina Z., *L'Italia agli occhi dei Croati*, Edit, Fiume, 2005.

Kužić K., *Povijest dalmatinske Zagore od 7 st. do 1918.*, Književni krug, Split, 1997.

La comunità nazionale italiana nei censimenti jugoslavi, 1945-1991, Università popolare Trieste, Unione italiana Fiume, Centro di ricerche storiche Rovigno, Trieste-Rovigno, 2001.

Lacoste Y., *Géopolitique de la Méditerranée*, A. Colin, Paris, 2006.

L'Adriatico dalla tarda antichità all'età carolingia, a cura di G. Brogiolo, P. Delogu, All'insegna del giglio, Firenze, 2005.

L'Adriatico. Incontri e separazioni (XVIII-XIX secolo). Atti del Convegno Internazionale di Studi. Corfù, 29-30 aprile 2010, a cura di F. Bruni, C. Maltezos, Istituto veneto di scienze, lettere ed arti, Istituto ellenico di studi bizantini e postbizantini di Venezia, Università dello Ionio (Corfù), Venezia-Atina, 2011.

L'Adriatico. Mare di scambi tra Oriente e Occidente, Istituto regionale studi europei Friuli Venezia Giulia, Pordenone, 2003.

L'Adriatico tra Mediterraneo e penisola balcanica nell'antichità, Istituto per la storia e l'archeologia della Magna Grecia, Taranto, 1983.

La Dalmazia e l'altra sponda: problemi di archaiologia adriatica, a cura di L. Braccesi, S. Graciotti, Olschki, Firenze, 1999.

La Dalmazia nelle relazioni di viaggiatori e pellegrini da Venezia tra Quattro e Seicento, a cura di S. Graciotti, Bardi, Roma, 2009.

La frontiera orientale. Conflitti, relazioni, memorie. Atti del Convegno internazionale (Ancona, 10 febbraio 2007), a cura di N. Re, prefazione di P. Matvejević, Il lavoro editoriale, Ancona, 2007.

Lago L., *Theatrum Adriae. Dalle Alpi all'Adriatico nella cartografia del passato (secoli X-XVIII)*, Lint, Trieste, 1989.

Lago L., *Imago Adriae. La patria del Friuli, l'Istria e la Dalmazia nella cartografia antica*, La Mongolfiera, Trieste, 1996.

Lago L., *Imago Italiae. The making of Italy in the history of cartography from the Middle Ages to the modern era: reality, image and imagination from the Codices of Claudius Ptolemy to the Atlante of Giovanni Antonio Magini*, Goliardica, Trieste, 2000.

Lago L., Rossit C., *Descriptio Histriae. La penisola istriana in alcuni momenti significativi della sua tradizione cartografica sino a tutto il secolo XVIII. Per una corologia storica*, Lint-Centro di ricerche storiche Rovigno, Trieste, 1981.

La laguna di Venezia nella cartografia storica a stampa del Museo Correr, a cura di G. Baso, M. Scarso, C. Tonini, Musei civici veneziani, IUAV, Marsilio, Venezia, 2003.

- La questione adriatica e l'allargamento dell'Unione europea*, a cura di F. Botta, I. Garzia, P. Guaragnella, FrancoAngeli, Milano, 2007.
- La Venezia Giulia e la Dalmazia nella rivoluzione nazionale del 1848-1849. Studi e documenti*, Del Bianco, Udine, 1949-1950 (3 voll.).
- La toponomastica in Istria, Fiume e Dalmazia*, Istituto geografico militare, Firenze, 2009 (2 voll.).
- La vittoria senza pace. Le occupazioni militari italiane alla fine della Grande Guerra*, a cura di R. Pupo, Laterza, Roma, Bari, 2014.
- Le città del Mediterraneo all'apogeo dello sviluppo medievale: aspetti economici e sociali*. Atti del diciottesimo Convegno internazionale di studi (Pistoia, 18-21 maggio 2001), Centro italiano di studi di storia e d'arte, Pistoia, 2003.
- Lederer I.J., *La Jugoslavia dalla conferenza della pace al trattato di Rapallo, 1919-1920*, Il Saggiatore, Milano, 1966.
- Le missioni cattoliche nei Balcani tra le due grandi guerre: Candia (1645-1669), Vienna e Morea (1683-1699)*, a cura di M. Jačov, Biblioteca apostolica Vaticana, Città del Vaticano, 1998.
- Le parole rimaste. Storia della letteratura italiana dell'Istria e del Quarnero nel secondo Novecento*, a cura di N. Milani, R. Dobran, Pietas Iulia, Edit, Pola-Fiume, 2010 (2 voll.).
- Le identità delle Venezie, 1866-1918. Confini storici, culturali, linguistici*, a cura di T. Agostini, Antenore, Roma 2002.
- L'esplorazione del golfo di Venezia. I disegni del naturalista chioggiotto Stefano Chiereghin per Lazzaro Spallanzani*, a cura di C. Gibin, T&G, Conselve, 1997.
- Les routes de l'Adriatique antique. Géographie et économie – Putevi antičkog Jadrana. Geografija i gospodarstvo*, Textes réunis par S. Čače, A. Kurilić, F. Tassaux, Institut Ausonius, Université de Zadar, Bordeaux-Zadar, 2006.
- Lezioni per l'Adriatico. Argomenti a favore di una nuova euroregione*, a cura di F. Botta e G. Scianatico, introduzione di F. Cassano, FrancoAngeli, Milano, 2010.
- L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité*. Actes du 5e colloque internationale de Grenoble, réunis par J.-L. Lamboley, M.P. Castiglioni, De Boccard, Paris, 2011.
- L'Istria fra le due guerre. Contributi per una storia sociale*, prefazione T. Sala, Ediesse, Roma, 1985.
- Livanjski kraj u povijesti*, urednik B. Marijan, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika Split, Općinsko hrvatsko vijeće obrane Livno, Split-Livno, 1994.
- L'occupazione italiana della Jugoslavia, 1941-1943*, a cura di F. Caccamo, L. Monzali, Le lettere, Firenze, 2008.
- Luke istočnog Jadrana. Zbornik pomorskog muzeja Orebić*, urednik M. Kozličić, Zaklada Cvito Fisković, Orebić, 2006.
- Major problems in Atlantic history. Documents and essays*, edited by A. Games, A. Rothman, Houghton Mifflin, Boston, 2008.
- Manin M., *Zapadna Istra u katastru Franje I. (1818.-1840.)*, Srednja Europa, Zagreb, 2006.
- Manin M., *Istra na raskrižju. O povijesti migracija pučanstva Istre*, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb, 2010.
- Mappe e potere. Pubbliche istituzioni e cartografia nella Toscana moderna e contemporanea (secoli XVI-*

- XIX), a cura di A. Guarducci, All'insegna del giglio, Firenze, 2006.
- Maranelli C., *Dizionario geografico dell'Alto Adige, del Trentino, della Venezia Giulia e della Dalmazia*, Laterza, Bari, 1915 (Centro di ricerche storiche Rovigno, Rovigno, 2012).
- Marche e Dalmazia tra umanesimo e barocco*, a cura di S. Graciotti, M. Massa, G. Pirani, Diabasis, Reggio Emilia, 1993.
- Marchiori A., *Oltre la costa. Centuriazione e insediamento nell'Istria romana*, Circolo di cultura istro-veneta Istria, Trieste, 2013.
- Marcotti G., *L'Adriatico orientale da Venezia a Corfù. Guida illustrata*, Bemporad, Firenze, 1899.
- Margetić L., *Histrica et Adriatica. Raccolta di saggi storico-giuridici e storici*, Unione degli italiani dell'Istria e di Fiume, Università popolare Trieste, Centro di ricerche storiche Rovigno, Trieste, 1983.
- Margetić L., *Iz ranije hrvatske povijesti. Odabrane studije*, Književni krug, Split, 1997.
- Margetić L., *Dolazak Hrvata. Ankunft der Kroaten*, Književni krug, Split, 2001.
- Margetić L., *O etnogenezi Hrvata i Slavena*, Književni krug, Split, 2007.
- Marković M., *Descriptio Croatiae. Hrvatske zemlje na geografskim kartama od najstarijih vremena do pojave prvih topografskih karata*, Naprijed, Zagreb, 1993.
- Marković M., *Descriptio Bosnae et Hercegovinae. Bosna i Hercegovina na starim zemljovidima*, Agm, Zagreb, 1998.
- Marković M., *Gorski kotar. Stanovništvo i naselja*, Jesenski i Turk, Zagreb, 2003.
- Marković M., *Hrvatski otoci na Jadranu*, Jesenski i Turk, Zagreb, 2004.
- Marković M., *Dalmacija. Stanovništvo i naselja*, Jesenski i Turk, Zagreb, 2005.
- Marković M., *Kvarnersko primorje. Stanovništvo i naselja*, Jesenski i Turk, Zagreb, 2005.
- Matijašić R., *Gospodarstvo antičke Istre. Arheološki ostaci kao izvori za poznavanje društveno-gospodarskih odnosa u Istri u antici (I. st. pr. Kr. - III st. posl. Kr.)*, Žakan Juri, Pula, 1998.
- Matijašić R., *Povijest hrvatskih zemalja u antici do cara Dioklecijana*, Leykam International, Zagreb 2009.
- Matsuda M.K., *Pacific worlds. A history of seas, peoples, and cultures*, Cambridge University Press, Cambridge-New York, 2011.
- Mayhew T., *Dalmatia between Ottoman and Venetian rule. Contado di Zara, 1645-1718*, Viella, Roma, 2008.
- Mezulić H., Jelić R., *O talijanskoj upravi u Istri i Dalmaciji, 1918-1943. Nasilno potalijančivanje prezimena, imena i mjesta*, Dom i svijet, Zagreb, 2005.
- Miculian A., *Protestantizam u Istri (XVI. i XVII. stoljeće). U svjetlu novih arhivističkih istraživanja*, Žakan Juri, Pula, 2006.
- Mihovilić K., «Preistoria dell'Istria», in *Preistoria e protostoria del Friuli Venezia Giulia e dell'Istria*, Giardini, Firenze-Pisa, 1994, p. 101-118.
- Migracije in slovenski prostor od antike do danes*, ur. P. Štih, B. Balkovec, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana, 2010.
- Mikolić M., *Istra 1941.-1947. Godine velikih preokreta*, Barbat, Zagreb, 2003.
- Milak E., *Italija i Jugoslavija, 1931-1937*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1987.

- Milanović B., *Hrvatski narodni preporod u Istri*, Istarsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda, Pazin, 1967-1973 (2 voll.).
- Milaš N., *Pravoslavna Dalmacija: istorijski pregled*, Sfairos, Beograd, 1989 (1901).
- Miović Perić V., *Na razmeđu. Osmansko-dubrovačka granica (1667. - 1806.)*, Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Dubrovnik, 1997.
- Mirdita Z., *Vlasi. Starobalkanski narod. Od povijesne pojave do danas*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2009.
- Mito e antimito di Venezia nel bacino adriatico, secoli XV-XIX, a cura di S. Graciotti, Il Calamo, Roma, 2001.
- Mlacović D., *The nobility and the island. The fall and rise of the Rab nobility*, Leykam international, Zagreb, 2012 (Ljubljana, 2008).
- Moačanin N., *Turska Hrvatska. Hrvati pod vlašću Osmanskog Carstva do 1791. Preispitavanja*, Matica hrvatska, Zagreb, 1999.
- Monzali L., *Italiani di Dalmazia, dal Risorgimento alla Grande guerra*, Le lettere, Firenze, 2004.
- Monzali L., *Italiani di Dalmazia, 1914-1924*, Le lettere, Firenze, 2007.
- Monzali L., *Il sogno dell'egemonia. L'Italia, la questione jugoslava e l'Europa centrale (1918-1941)*, Le lettere, Firenze, 2010.
- Moroni M., *Tra le due sponde dell'Adriatico. Rapporti economici, culturali e devozionali in età moderna*, Edizioni scientifiche italiane, Napoli, 2010.
- Moroni M., *L'impero di San Biagio. Ragusa e i commerci balcanici dopo la conquista turca (1521-1620)*, il Mulino, Bologna, 2011.
- Moroni M., *Nel medio Adriatico. Risorse, traffici, città fra basso Medioevo ed età moderna*, Edizioni scientifiche italiane, Napoli, 2012.
- Moscato S., *Civiltà del mare. I fondamenti della storia mediterranea*, Liguori, Napoli, 2001.
- Munić D., *Kastav u srednjem vijeku. Društveni odnosi u kastavskoj općini u razvijenom srednjem vijeku*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 1986.
- Naçi S.N., *Pashallëku i Shkodrës në sundimin e Bushatllive në gjysmën e dytë të shekullit të XVIII (1757-1796)*, Universiteti Shtetëror i Tiranës, Instituti i Historisë dhe Gjuhësisë, Tiranë, 1964.
- Naçi S.N., *Pashallëku i Shkodrës në vitet e para të shek. XIX, 1796-1831*, Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, Instituti i Historisë, Tiranë, 1986.
- Napoleon na Jadranu. Napoleon dans l'Adriatique*, uredil J. Šumrada, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Koper, 2006.
- Naufraghi della pace. Il 1945, i profughi e le memorie divise d'Europa*, a cura di G. Crainz, R. Pupo, S. Salvatici, Donzelli, Roma, 2008.
- Nazionalismi di frontiera. Identità contrapposte sull'Adriatico nord-orientale, 1850-1950*, a cura di M. Cattaruzza, Rubbettino, Soveria Mannelli, 2003.
- Nemec G., *Nascita di una minoranza. Istria 1947- 1965: storia e memoria degli italiani rimasti nell'area istro-quarnerina*, Centro di ricerche storiche Rovigno, Rovigno, 2012.
- New Directions in Albanian archaeology. Studies presented to Muzafer Korkuti*, ed. by L. Bejko, R. Hodges, International Centre for Albanian Archaeology, Tirana, 2006.

- Notizie di Ragusa*, a cura di R. Tolomeo, Società dalmata di storia patria, Roma, 2004.
- Novak G., *Prošlost Dalmacije*, Hrvatski izdavački bibliografski zavod, Zagreb, 1944 (2 voll.).
- Novak G., *Povijest Splita. Od prethistorijskih vremena do definitivnog gubitka pune autonomije 1420. godine*, Matica hrvatska, Split, 1957.
- Novak G., *Hvar kroz stoljeća*, Narodni odbor općine, Hvar, 1960.
- Novak G., *Povijest Splita. Od 1420. godine do 1797. godine*, Matica hrvatska, Split, 1961.
- Novak G., *Jadransko more u sukobima i borbama kroz stoljeća*, Vojno delo, Beograd, 1962.
- Novak G., *Povijest Splita. Od 1797. godine do 1882. godine*, Matica hrvatska, Split, 1965.
- Obad S., *Dalmacija revolucionarne 1848/49. godine. Odabrani izvori*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 1987.
- Obad S., *Dalmatinsko selo u prošlosti (od sredine osamnaestog stoljeća do prvog svjetskog rata)*, Logos, Split, 1990.
- Obad S., Dokoza S., Martinović S., *Južne granice Dalmacije od 15. stoljeća do danas*, Državni arhiv, Zadar, 2005.
- Omiš i Poljica*, urednik Ž. Domljan, Naklada Ljevak, Zagreb-Omiš, 2006.
- Oppidum Nesactium. Una città istro-romana*, a cura di G. Rosada, Canova, Treviso, 1999.
- Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1550. godine*, obradili F.Dž. Spaho, A.S. Aličić, priredila B. Zlatar, Orijentalni institut, Sarajevo, 2007.
- Oreb F., *Otok Korčula u doba druge austrijske uprave*, Naklada Bošković, Split, 2007.
- Ortalli G., "Il ducato e la 'civitas Rivoalti': tra carolingi, bizantini e sassoni", in *Storia di Venezia*, vol. 1, *Origini, Età ducale*, a cura di L. Cracco Ruggini, M. Pavan, G. Cracco, G. Ortalli, Istituto dell'Enciclopedia italiana Treccani, Roma, 1992, p. 725-789.
- Ortalli G., «Il ruolo degli statuti tra autonomie e dipendenze: Curzola e il dominio veneziano», *Rivista storica italiana*, 98 /1 (1986), p. 195-220.
- Ortalli G., «Beyond the coast – Venice and the Western Balkans: the origins of a long relationship», in *Balcani Occidentali, Adriatico e Venezia fra XIII e XVIII secolo-Der westliche Balkan, der Adriaraum und Venedig (13.-18. Jahrhundert)*, a cura di G. Ortalli, O.J. Schmitt, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien, 2009, p. 9-25.
- Otoci Ist i Škarda*, urednik J. Faričić, Sveučilište u Zadru, Zavod za prostorno uređenje Zadarske županije, Matica hrvatska, Hrvatsko geografsko društvo, Zadar, 2010.
- Otok Rava*, urednik J. Faričić, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2008.
- Paci R., *La 'scala' di Spalato e il commercio veneziano nei Balcani fra Cinque e Seicento*, Deputazione di storia patria per le Venezie, Venezia, 1971.
- Paladini F.M., *Un caos che spaventa. Poteri, territori e religioni di frontiera nella Dalmazia della tarda età veneta*, Marsilio, Venezia, 2003.
- Pancieri W., "La frontiera dalmata nel XVI secolo: fonti e problemi", *Società e Storia*, 114 (2006), p. 783-804.
- Panjek A., *Človek, zemlja, kamen in Burja. Zgodovina kulturne krajine Krasa (oris od 16. do 20. stoletja)*, Annales, Koper, 2006.

- Parlato G., *Mezzo secolo di Fiume. Economia e società a Fiume nella prima metà del Novecento*, Cantagalli, Siena, 2009.
- Pedani M.P., *Dalla frontiera al confine*, Herder, Roma, 2002.
- Pederin I., *Mletačka uprava, privreda i politika u Dalmaciji (1409. - 1797.)*, Dubrovnik, Dubrovnik, 1990.
- Pederin I., *Jadransko pitanje*, Maveda, Rijeka, 2007.
- Peričić Š., *Dalmacija uoči pada Mletačke republike*, Sveučilište u Zagrebu, Centar za povijesne znanosti, Odjel za Hrvatsku povijest, Zagreb, 1980.
- Peričić Š., *Gospodarske prilike Dalmacije od 1797. do 1818.*, Književni krug, Split, 1993.
- Peričić Š.T., *Povijest Dalmacije od 1797. do 1860.*, Matica hrvatska, Zadar, 2006.
- Perselli G., *I censimenti della popolazione dell'Istria, con Fiume e Trieste, e di alcune città della Dalmazia tra il 1850 e il 1936*, Università popolare Trieste, Unione italiana Fiume, Centro di ricerche storiche Rovigno, Trieste-Rovigno, 1993.
- Petricioli I., Raukar T., Peričić Š., *Prošlost Zadra*, vol. 3, *Zadar pod mletačkom upravom 1409-1797*, Filozofski fakultet, Zadar, 1987.
- Petrović R., *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u 19. stoljeću (Narodna stranka i nacionalno pitanje 1860-1880)*, Svjetlost-Prosvjeta, Sarajevo-Zagreb, 1982 (Sarajevo, 1968).
- Pirjevec J., *Trst je naš! Boj Slovencev za morje (1848-1954)*, Nova Revija, Ljubljana, 2008.
- Pirjevec J., *Foibe. Una storia d'Italia*, Einaudi, Torino, 2009.
- Pirjevec J., Kacin Wohinc M., *Storia degli Sloveni in Italia, 1866-1998*, Marsilio, Venezia, 1998.
- Portolano del Mediterraneo. Adriatico occidentale e settentrionale da Capo Santa Maria di Leuca a Capo Promontore*, Istituto idrografico della R. Marina, Genova, 1939.
- Povijest i tradicije otoka Zlarina*, urednik D. Rihtman Augustin, Zavod za istraživanje folklora Instituta za filologiju i folkloristiku, Zagreb, 1982.
- Povijest Rijeke*, urednik D. Klen, Matica hrvatska, Rijeka, 1988.
- Praga G., *Storia di Dalmazia*, Dall'Oglio, Milano, 1981.
- Praistorija jugoslavenskih zemalja*, vol. 1, *Paleolitsko i mezolitsko doba*, ur. A. Benac, Svjetlost, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1979.
- Praistorija jugoslavenskih zemalja*, vol. 2, *Neolitsko doba*, ur. A. Benac, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1979.
- Praistorija jugoslavenskih zemalja*, vol. 3, *Eneolitsko doba*, ur. A. Benac, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1979.
- Praistorija jugoslavenskih zemalja*, vol. 4, *Bronzano doba*, ur. A. Benac, Svjetlost, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1983.
- Praistorija jugoslavenskih zemalja*, vol. 5, *Željezno doba*, ur. A. Benac, Svjetlost, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1987.
- Preistoria e protostoria dell'alto Adriatico*. Atti della 21. settimana di studi aquileiesi, Arti grafiche friulane, Udine, 1991.
- Pupo R., *La rifondazione della politica estera italiana. La questione giuliana (1944-46): linee interpretative*,

Del Bianco, Udine, 1979.

Pupo R., *Guerra e dopoguerra al confine orientale d'Italia, 1938-1956*, Del Bianco, Udine 1999.

Pupo R., *Il lungo esilio. Istria: le persecuzioni, le foibe, l'esilio*, Rizzoli, Milano, 2005.

Pupo R., *Il confine scomparso. Saggi sulla storia dell'Adriatico orientale nel Novecento*, IRSML, Trieste, 2007.

Pupo R., *Trieste '45*, Laterza, Roma-Bari, 2010.

Pupo R., Spazzali R., *Foibe*, B. Mondadori, Milano, 2003.

Quaini M., «L'Italia dei cartografi», in *Storia d'Italia*, vol. 6, *Atlante*, Einaudi, Torino, 1976, p. 6-24.

Quarantotti G., *Trieste e l'Istria nell'età napoleonica*, Sansoni, Firenze, 1954.

Quarta crociata. Venezia, Bisanzio, impero latino, a cura di G. Ortalli, G. Ravegnani, P. Schreiner, Istituto veneto di scienze, lettere ed arti, Venezia, 2006 (2 voll.).

Radonić J., *Rimska kurija i južnoslovenske zemlje od XVI do XIX veka*, Srpska akademija nauka, Beograd, 1950.

Radosi G., *La toponomastica di Rovigno d'Istria*, Centro di ricerche storiche Rovigno, Rovigno 2008.

Radosi G., *Documenti dell'Unione degli Italiani dell'Istria e di Fiume (gennaio 1947 - maggio 1948)*, con la collaborazione di A. Radosi, M. Radosi, Centro di ricerche storiche Rovigno, Rovigno, 2010.

Rak O., *The rhyton from Danilo. Structure and symbolism of a middle neolithic cult-vessel*, Oxbow Books, Oxford-Oakville, 2011.

Ramet S.P., *The three Yugoslavias. State building and legitimation 1918-2005*, Woodrow Wilson Center Press, Indiana University Press, Washington, Bloomington (In.), 2006.

Raspudić N., *Jadranski (polu)orijentalizam. Prikazi Hrvata u talijanskoj književnosti*, Jurčić, Zagreb, 2010.

Ratti A., *Le immagini dell'isola di Creta nella cartografia storica*, a cura di E. Bevilacqua, Istituto veneto di scienze lettere ed arti, Venezia, 1997.

Raukar T., *Zadar u XV stoljeću. Ekonomski razvoj i društveni odnosi*, Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, 1977.

Raukar T., *Hrvatsko srednjovjekovlje. Prostor, ljudi, ideje*, Školska knjiga, Zagreb, 2007 (1997).

Raukar T., *Studije o Dalmaciji u srednjem vijeku*, Književni krug, Split, 2007.

Ravegnani G., *Bisanzio e Venezia*, il Mulino, Bologna, 2006.

Ravlić J., *Makarska i njezino Primorje*, Matica hrvatska, Makarska, 2000.

Reinterpreting Indian Ocean worlds: essays in honour of Kirti N. Chaudhuri, edited by S.C.A. Halikowski Smith, Cambridge scholars, Newcastle upon Tyne, 2011.

Rethinking the Mediterranean, edited by W.V Harris, Oxford University Press, Oxford-New York, 2005.

Riosa A., *Adriatico irredento. Italiani e slavi sotto la lente francese (1793-1918)*, Guida, Napoli, 2009.

Rodogno D., *Il nuovo ordine mediterraneo. Le politiche di occupazione dell'Italia fascista (1940-1943)*, Bollati Boringhieri, Torino, 2002.

Roksandić D., *Vojna Hrvatska-La Croatie militaire. Krajiško društvo u Francuskom Carstvu (1809-1813)*, Školska knjiga-Stvarnost, Zagreb, 1988 (2 voll.).

Roksandić D., *Triplex Confinium ili O granicama i regijama hrvatske povijesti, 1500. - 1800.*, Barbat, Zagreb,

2003.

Roksandić D., *Etnos, konfesija, tolerancija*, Prosvjeta, Zagreb, 2004.

Rogić V., *Regionalna geografija Jugoslavije. Knjiga 1. Prirodna osnova i historijska geografija*, Školska knjiga, Zagreb, 1990.

Roglić J., *Jadranske teme*, Geografsko društvo, Split, 2005.

Roglić J., *Geografske regije Hrvatske i susjednih zemalja: geografske posebnosti i razvojni procesi*, Školska knjiga, Geografsko društvo, Zagreb-Split, 2006.

Rotte adriatiche tra Italia, Balcani e Mediterraneo, a cura di S. Trinchese, F. Caccamo, FrancoAngeli, Milano, 2011.

Rusinow D., *Italy's Austrian heritage, 1919-1946*, Clarendon press, Oxford, 1969.

Rusinow D., *L'Italia e l'eredità austriaca 1919-1946*, introduzione di M. Cattaruzza, La Musa Talia, Venezia, 2010.

Sangalli M., *Le smanie per l'educazione. Gli scolopi a Venezia tra Sei e Settecento*, Viella, Roma, 2012.

Schiffner C., *Sguardo storico su i rapporti italiani e slavi nella Venezia Giulia*, Trieste, 1946.

Saggio di cartografia della regione veneta, a cura di G. Marinelli, Regia Deputazione veneta di storia patria, Venezia, 1881.

Schiffner C., *La questione etnica ai confini orientali d'Italia*. Antologia, a cura di F. Verani, Italo Svevo, Trieste, 1990.

Schmitt O.J., *Das venezianische Albanien (1392-1479)*, Oldenbourg, München, 2001.

Schmitt O.J., *Skanderbeg. Der neue Alexander auf dem Balkan*, Friedrich Pustet, Regensburg, 2009.

Scrittura di viaggio: le terre dell'Adriatico, a cura di G. Scianatico, Palomar, Bari, 2007.

Sea changes. Historicizing the ocean, ed. By B. Klein, G. Mackenthun, Routledge, New York, 2004.

Seascapes. Maritime histories, littoral cultures, and transoceanic exchanges, ed. by J.H. Bentley, R. Bridenthal, K. Wigen, University of Hawaii Press, Honolulu, 2007.

Sedam stoljeća Šibenske biskupije. Zbornik radova, Juraj Šižgorić, Šibenik, 2001.

Seduzione e coercizione in Adriatico. Reti, attori e strategie, a cura di F. Botta, FrancoAngeli, Milano, 2009.

Serbia since 1989. Politics and society under Milošević and after, edited by S.P. Ramet, V. Pavlaković, University of Washington Press, Seattle, London, 2007.

Sestan E., *Venezia Giulia. Lineamenti di una storia etnica e culturale*, Bari, 1965 (Roma, 1946; Udine, 1997).

Setton K.M., *Venice, Austria and the Turks in the Seventeenth Century*, American philosophical society, Philadelphia, 1991.

Siboni G.F., *Il confine orientale da Campoformio all'approdo europeo*, Oltre edizioni, Sestri Levante, 2012.

Sivignon M., «Le cadre naturel», in *Histoire de l'Adriatique*, sur la direction de P. Cabanes, Seuil, Paris, 2001, p. 13-22.

Sivignon M., «L'Adriatique de 1918 à nos jours», in *Histoire de l'Adriatique*, sur la direction de P. Cabanes, Seuil, Paris, 2001, p. 507-587.

Skok P., *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima. Toponomastička ispitivanja*, Jadranski institut

Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1950.

Slovenski zgodovinski atlas, Nova revija, Ljubljana, 2011.

Slovensko-italijanski odnosi 1880-1956. I raporti italo-sloveni 1880-1956. Slovene-Italian relations 1880-1956. Poročilo slovensko-italijanske zgodovinsko-kulturne komisije. Relazione della commissione storico-culturale italo-slovena. Report of the Slovene-Italian historical and cultural commission (Koper-Capodistria, 14. julij - luglio - July 2000), Nova revija, Ljubljana, 2001.

Slukan-Altić M., *Kartografski izvori za povijest Triplex Confiniuma*, Zavod za hrvatsku povijest Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta, Zagreb, 2001.

Spataro M., *The first farming communities of the Adriatic. Pottery production and circulation in the Early and Middle Neolithic*, Svevo, Trieste, 2002.

Spisi apostolskih vizitacija Hvarske biskupije iz godina 1579., 1602./1603. i 1624./1625., Hrvatski povijesni institut u Rimu, Rim/Roma, 2005.

Splitsko-Makarska nadbiskupija. Župe i ustanove, urednik M. Vidović, Crkva u svijetu, Split, 2004.

Stanković Dj., *Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije*, Nolit, Beograd, 1984.

Stanojević G., *Crna Gora pred stvaranje države, 1773-1796*, Istorijski institut Beograd, Beograd, 1962 .

Stanojević G., *Jugoslavenske zemlje u mletačko-turskim ratovima XVI-XVIII vijeka*, Istorijski institut Beograd, Beograd, 1970.

Stanojević G., *Katastri Herceg-Novog i Risna iz 1704. godine*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 1983.

Stanojević G., *Dalmatinske krajine u XVIII vijeku*, Istorijski institut Beograd, Prosvjeta, Beograd-Zagreb, 1987.

Steindorff L., *Die dalmatinischen Städte im 12. Jahrhundert. Studien zu ihrer politischen Stellung und gesellschaftlichen Entwicklung*, Böhlau, Köln-Wien, 1984.

Stipčević A., *The Illyrians. History and culture*, Noyes Press, Park Ridge (N.J.) 1977.

Stoianovich T., *Between East and West. The Balkan and Mediterranean worlds*, Caratzas, New Rochelle (NY), 1992-1995 (4 voll.).

Stoianovich T., *Balkan worlds. The first and last Europe*, Sharpe, Armonk (NY)-London, 1994.

Storia della civiltà veneziana, vol. 1, *Dalle origini al secolo di Marco Polo*, a cura V. Branca, Sansoni, Firenze, 1979.

Storia della civiltà veneziana, vol. 2, *Autunno del medioevo e Rinascimento*, a cura V. Branca, Sansoni, Firenze, 1979.

Storia della civiltà veneziana, vol. 3, *Dall'età barocca all'Italia contemporanea*, a cura V. Branca, Sansoni, Firenze, 1979.

Storia d'Italia, vol. 6, *Atlante*, Einaudi, Torino, 1976.

Storia d'Italia. Le regioni dall'Unità a oggi, Il Friuli Venezia Giulia, a cura di R. Finzi, C. Magris, G. Miccoli, Einaudi, Torino, 2002.

Storia di Venezia, vol. 1, *Origini, Età ducale*, a cura di L. Cracco Ruggini, M. Pavan, G. Cracco, G. Ortalli, Istituto dell'Enciclopedia italiana Treccani, Roma, 1992.

Storia di Venezia, vol. 2, *L'età del Comune*, a cura di G. Cracco, G. Ortalli, Istituto dell'Enciclopedia italiana

Treccani, Roma, 1995.

Storia di Venezia, vol. 3, *La formazione dello Stato patrizio*, a cura di G. Arnaldi, G. Cracco, A. Tenenti, Istituto dell'Enciclopedia italiana Treccani, Roma, 1997.

Storia di Venezia, vol. 4, *Il Rinascimento. Politica e cultura*, a cura di A. Tenenti, U. Tucci, Istituto dell'Enciclopedia italiana Treccani, Roma, 1996.

Storia di Venezia, vol. 5, *Il Rinascimento. Società ed economia*, a cura di A. Tenenti, U. Tucci, Istituto dell'Enciclopedia italiana Treccani, Roma, 1996.

Storia di Venezia, vol. 6, *Dal Rinascimento al barocco*, a cura di G. Cozzi, P. Prodi, Istituto dell'Enciclopedia italiana Treccani, Roma, 1994.

Storia di Venezia, vol. 7, *La Venezia barocca*, a cura di G. Benzoni, G. Cozzi, Istituto dell'Enciclopedia italiana Treccani, Roma, 1997.

Storia di Venezia, vol. 8, *L'ultima fase della Serenissima*, a cura di P. Del Negro, P. Preto, Istituto dell'Enciclopedia italiana Treccani, Roma, 1998.

Storia economica e sociale di Trieste, vol. 1, *La città dei gruppi, 1719-1918*, a cura di R. Finzi, G. Panjek, Lint, Trieste, 2001.

Storia economica e sociale di Trieste, vol. 2, *La città dei traffici, 1719-1918*, a cura di R. Finzi, L. Panariti, G. Panjek, Lint, Trieste, 2003.

Strutture portuali e rotte marittime nell'Adriatico di età romana. Atti della 29. Settimana di studi aquileiesi, a cura di C. Zaccaria, Centro di antichità altoadriatiche, École française de Rome, Trieste-Roma, 2001.

Stuhlpfarrer K., *Le zone d'operazione Prealpi e Litorale adriatico, 1943-1945*, Libreria Adamo, Gorizia, 1979.

Stulli B., *Prijedlozi i projekti željezničkih pruga u Hrvatskoj 1825-1863*, Sveučilište u Zagrebu Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, 1975 (2 voll.).

Stulli B., *Istarsko okružje 1825-1860.*, Historijski arhiv, Pazin-Rijeka, 1984.

Stvaranje jugoslovenske države 1918. godine. Zbornik radova, urednik V. Čubrilo, Naučna knjiga, Beograd, 1989.

Suić M., *Antički grad na istočnom Jadranu*, Golden marketing, Zagreb, 2003.

Sundhaussen H., *Jugoslawien und seine Nachfolgestaaten 1943-2011. Eine ungewöhnliche Geschichte des Gewöhnlichen*, Böhlau Verlag, Wien, 2012.

Suppan A., *Oblikovanje nacije u građanskoj Hrvatskoj (1835.-1918.)*, Naprijed, Zagreb, 1999.

Sviluppo e impresa in Albania, a cura di G. Ancona, F. Botta, Cacucci, Bari, 2002.

Šabanović H., *Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjela*, Svjetlost, Sarajevo, 1982.

Šehić Z., *Historischer Atlas Bosnien und Herzegowina. Bosnien und Herzegowina auf geographischen und historischen Karten*, Sejtarija, Sarajevo, 2007.

Šepić D., *Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje: 1914-1918*, Školska knjiga, Zagreb, 1970.

Šidak J., Gross M., Karaman I., Šepić D., *Povijest hrvatskoga naroda g. 1860-1914.*, Školska knjiga, Zagreb, 1968.

Šimunović P., *Istočnojadranska toponimija*, Logos, Split, 1986.

- Štih P., Simoniti V., Vodopivec P., *Slowenische Geschichte. Gesellschaft - Politik - Kultur*, Leykam, Graz, 2008.
- Štih P., *The Middle Ages between the eastern Alps and the northern Adriatic. Select papers on Slovene historiography and medieval history*, Brill, Leiden-Boston, 2010.
- Šunjić M., *Dalmacija u XV stoljeću. Uspostavljanje i organizacija mletačke vlasti u Dalmaciji u XV stoljeću*, Svjetlost, Sarajevo, 1967.
- Talbert R.J.A., *Rome's world. The Peutinger map reconsidered*, Cambridge University Press, Cambridge-New York, 2010.
- Tenenti A., *Venezia e il senso del mare. Storia di un prisma culturale dal XIII al XVIII secolo*, Guerrini, Milano, 1999.
- Thëngjilli P., *Renta feudale dhe evoluimi i saj në vise shqiptare. Shek. XVII-mesi i Shek. XVIII*, Shtëpia Botuese e Librit Universitar, Tiranë, 1990.
- Thëngjilli P., *Historia e popullit shqiptar, 395-1875*, Shtëpia Botuese e Librit Universitar, Tiranë, 1999.
- Thëngjilli P., *Shqiptarët midis lindjes dhe perëndimit, 1506-1839*, Maluka, Tiranë, 2002.
- The Adriatic-Balkan Area from Transition to Integration*, edited by G. Canullo, F. Chiapparino, G. Cingolani, Edizioni scientifiche italiane, Napoli, 2011.
- The creation of Yugoslavia, 1914-1918*, (ed.) D. Djordjević, Clio Books, Santa Barbara (Ca.), 1980.
- The history of cartography*, vol. 3, t.1-2, *Cartography in the European Renaissance*, edited D. Woodward, The University of Chicago Press, Chicago, 2007.
- The land between. A history of Slovenia*, Peter Lang, Frankfurt am Main, 2013.
- The Mediterranean in history*, ed. by D. Abulafia, Thames and Hudson, London, 2003.
- The Peace of Passarowitz 1718*, (eds.) Ch. Ingrao, J. Pešalj, N. Samardžić, Purdue University Press, West Lafayette (In.), 2011.
- The TRANSMED atlas. The Mediterranean region from crust to mantle: geological and geophysical framework of the Mediterranean and the surrounding areas*, eds. W. Cavazza, F.M. Roure, W. Spakman, G.M. Stampfli, P.A. Ziegler, Springer-Verlag, New York - Berlin - Heidelberg, 2004.
- Tisuću godina dubrovačke (nad)biskupije. Zbornik radova*, uredili Ž. Puljić, N.A. Ančić, Biskupski ordinarijat, Crkva u svijetu, Dubrovnik, Split, 2001.
- Tolerance and Intolerance on the Triplex Confinium. Approaching the 'Other' on the Borderlands. Eastern Adriatic and beyond, 1500-1800*, ed. by E. Ivetic, D. Roksandić, Cleup, Padova, 2007.
- Transizione nei Balcani e reti transadriatiche. Il valore della prossimità*, a cura di F. Botta, M. Capriati, Cacucci, Bari, 2003.
- Trebbi G., *Il Friuli dal 1420 al 1797. La storia politica e sociale*, Casamassima, Udine, 1998.
- Trevat shqiptare: gjeografi, histori, ekonomi*, red. M. Dollma, E. Samimi, Dajti 2000, Tiranë, 2008.
- Triplex confinium, 1500-1800: ekohistorija*, urednik D. Roksandić, Književni krug, Split-Zagreb, 2003.
- Tucci U., «Credenze geografiche e cartografia», in *Storia d'Italia*, vol. 5/1, *I documenti*, a cura di L. Cracco Ruggini, G. Cracco, Einaudi, Torino, 1973, pp. 50-85.
- Un intellettuale europeo e il suo universo: Vincenzo Coronelli (1650-1718)*, a cura di M.G. Tavoni, Costa, Bologna, 1999.

- Un'epoca senza rispetto. Antologia sulla questione adriatica tra '800 e primo '900*, a cura di F. Pappucia, in collaborazione con F. Cecotti, Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli Venezia Giulia, Trieste, 2011.
- Valle G., *Pianta di Padova (1784)*, a cura di L. Gaudenzio, Randi, Padova, 1968.
- Vekarić N., *Stanovništvo poluotoka Pelješca*, Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Dubrovnik, 1992-1993 (2 voll.).
- Veneto, Istria e Dalmazia tra Sette e Ottocento. Aspetti economici, sociali ed ecclesiastici*, a cura di F. Agostini, Marsilio, Venezia, 1999.
- Venturi F., *Settecento riformatore*, vol. V/2, *La Repubblica di Venezia, 1761-1797*, Einaudi, Torino, 1990.
- Venezia Giulia e Dalmazia*, Touring Club Italiano, Milano, 1934.
- Venezia e Dalmazia*, a cura di U. Israel, O.J. Schmitt, Viella, Roma, 2013.
- Venezia e il Levante fino al secolo XV*, vol. 1, *Storia, diritto, economia*, a cura di A. Pertusi, Olschki, Firenze, 1973.
- Venezia e la difesa del Levante. Da Lepanto a Candia 1570-1670*, Arsenale, Venezia, 1985.
- Venezia e la Dalmazia anno Mille. Secoli di vicende comuni*, a cura di N. Fiorentin, Regione Veneto, Canova, Treviso, 2002.
- Venezia e la guerra di Morea. Guerra, politica e cultura alla fine del '600*, a cura di M. Infelise, A. Stouraiti, FrancoAngeli, Milano, 2005.
- Venise et la Méditerranée*, a cura di S.G. Franchini, G. Ortalli, G. Toscano, Istituto veneto di scienze lettere ed arti, Venezia, 2011.
- Verginella M., *Il confine degli altri. La questione giuliana e la memoria slovena*, prefazione G. Crainz, Donzelli, Roma, 2008.
- Verginella M., Volk A., Colja K., *Storia e memoria degli Sloveni del Litorale. Fascismo, guerra e resistenza*, Quaderni di Qualestoria, Trieste, 1994.
- Vinci A.M., *Sentinelle della patria. Il fascismo al confine orientale 1918-1941*, Laterza, Roma-Bari, 2011.
- Violich F., *The bridge to Dalmatia. A search for the meaning of place*, Johns Hopkins University Press, Baltimore (Md), 1998.
- Vis. Od VI. stoljeća pr. n. e. do 1941.*, urednik G. Novak, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1961.
- Vlasi u starijoj hrvatskoj historiografiji*, priredio I. Mužić, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 2010.
- von Düringsfeld I., *Reise-Skizzen. Aus Dalmatien*, Bellmann, Prag, 1857 (3 voll.).
- West R., *Black lamb and grey falcon. A journey through Yugoslavia*, The Viking Press, New York, 1941 (2 voll.).
- Wiggermann F., *K.u.K. Kriegsmarine und Politik. Ein Beitrag zur Geschichte der italienischen Nationalbewegung in Istrien*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien, 2004.
- Wilkes J.J., *Dalmatia*, Routledge & K. Paul, London, 1969.
- Wilkes J.J., *The Illyrians*, Blackwell, Cambridge (Mass.), 1992.

- Wolff L., *Venice and the Slavs. The discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment*, Stanford University Press, Stanford (Ca), 2001.
- Woodward D., *Catalogue of watermarks in italian printed maps ca. 1540-1600*, University of Chicago Press, Chicago, 1996.
- Woodward D., *Cartografia a stampa nell'Italia del Rinascimento. Produttori, distributori e destinatari*, Sylvestre Bonnard, Milano, 2002.
- Wörsdörfer R., *Krisenherd Adria 1915-1955. Konstruktion und Artikulation des Nationalen im italienisch-jugoslawischen Grenzraum*, Schöningh, Paderborn, 2004.
- Wörsdörfer R., *Il confine orientale. Italia e Jugoslavia dal 1915 al 1955*, il Mulino, Bologna, 2009.
- Yriarte C., *Les bords de l'Adriatique et le Montenegro*, Librairie Hachette, Paris, 1878.
- Yugoslavia's sunny side. A history of tourism in socialism (1950s-1980s)*, edited by H. Grandits, K. Taylor, Central European University Press, Budapest, New York, 2010.
- Zadar i okolica od Drugoga svjetskog rata do Domovinskog rata. Zbornik radova*, urednik T. Oršolić, HAZU Zavod za povijesne znanosti, Zadar, 2009.
- Zadar za austrijske uprave*, Matica hrvatska, Zadar, 2011.
- Zadarsko otočje. Zbornik*, Narodni muzej, Zadar, 1974.
- Zeni W., *Giovanni Valle. Un cartografo veneto tra Rivoluzione e restaurazione*, Centro grafico editoriale, Padova, 1989.
- Zgodovina Slovencev*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1979.
- Zotović R., *Population and economy of the eastern part of the Roman province of Dalmatia*, Archaeopress, Oxford, 2002.

Kazalo slika

- Sl. 1. Veduta pulskog amfiteatra G. B. Piranesija, 1748.
- Sl. 2. Veduta Augustovog hrama u Puli, iz knjige *Voyage Pittoresque*, autora L. F. Cassas - J. Lavallée, 1802.
- Sl. 3. Asklepijev hram u Splitu, grafika iz 1842.
- Sl. 4. Antička Salona, rekonstrukcija, 18. st. (?)
- Sl. 5. Peristil Dioklecijanove palače u Splitu, crtež objavljen u Londonu u prvoj polovici 19. stoljeća.
- Sl. 6. Grad Trst 1625. (crtež perom).
- Sl. 7. Topografski plan Venecije, kojeg su objavili nasljednici Johanna Baptiste Homanna, Nürnberg, 1762.
- Sl. 8. Plan Kopra kojeg je nacrtao Giacomo Fino 1619., po narudžbi Koparskog podestata i kapetana Bernarda Malipiera.
- Sl. 9. Rovinj u Coronellijevoj grafici, 1708.
- Sl. 10. *Opsada Knina i stavljanje grada pod mletačku vlast 11. rujna 1688.*, crtež V. M. Coronellija, 1687.
- Sl. 11. Coronellijev prikaz grada Osora, oko 1700.
- Sl. 12. *Povlačenje i bijeg Turaka s Cerničkog polja*, 1689., crtež perom.
- Sl. 13. Dvorac San Servolo - Socerb pored Trsta, grafika J.W. Valvasora, Ljubljana, 1679.
- Sl. 14. *Pulski kaštel*, veduta mletačke utvrde V. M. Coronellija, 1708.
- Sl. 15. *Riječki samostan Reda Pustinjaka sv. Augustina, na Liburniji*, Steidlin, oko 1730.
- Sl. 16. Plan Zadra i okolice, P. Mortier, Amsterdam 1704.
- Sl. 17. Prikaz Nadinske tvrđave u Dalmaciji djelo V. M. Coronellija, 1686.
- Sl. 18. Prikaz Karinske utvrde u Dalmaciji, djelo V. M. Coronellija, 1708.
- Sl. 19. Bakrorez naselja i utvrde Poličnik u Dalmaciji, djelo P. Mortiera, 1704.
- Sl. 20. Grad Šibenik i tvrđava sv. Nikole, crtež V. M. Coronellija objavljen također u djelu *Viaggio di mons. G. Spon in Dalmazia...*, 1688.
- Sl. 21. *Klis s Istoka*, crtež V. M. Coronellija, 1708.
- Sl. 22. Vedute Novigrada i Kotora, crteži P. Mortiera, Amsterdam, 1704.
- Sl. 23. *S.Veit am Flaum*, prospekt i plan Rijeke, M. Merian, Frankfurt, 1649.

- Sl. 24. Plan Zadra, glavnog grada Dalmacije, iz *Petit Atlas Maritime* J. N. Bellina, 1764.
- Sl. 25. Veduta i plan šibenske tvrđave i luke, P. Mortier, 1704.
- Sl. 26. Plan Trogira i otoka Čiova, autor Pierre Mortier, Amsterdam, 1704.
- Sl. 27. Plan Splita u prikazu Pierrea Mortiera, Amsterdam, 1704.
- Sl. 28. Veduta Pule, *biskupskog grada*... V. M. Coronellija, 1708.
- Sl. 29. Veduta Rovinja, autor G. Rosaccio, Venecija, 1598.
- Sl. 30. Plan grada Rovinja i njegove luke, oko 1750.
- Sl. 31. *Port St. George sur l'Isle de Lissa*, (Luka sv. Juraj na otoku Visu) Josepha Rouxa, karta iz jednog izdanja s početka 19. stoljeća.
- Sl. 32. Nautička karta hvarske luke i Paklinskih otoka, 18.st. (?).
- Sl. 33. Hvar, grafika iz 18.st. (?).
- Sl. 34. Mapa Boke kotorske Josepha Rouxa, karta iz jednog izdanja s početka 19. stoljeća.
- Sl. 35. Prikaz Herceg Novog, G. F. Camocio, 1574.
- Sl. 36. Pospekt luke i grada Trsta Albrechta Carla Seuttera, Augsburg, oko 1760.
- Sl. 37. *Urbis Iustinopolis Prospectus*, veduta Kopra Marca Sebastiana Giampiccolija i Francesca del Pedra, oko 1781.
- Sl. 38. Veduta grada Rijeke, crtež J. W. Valvasora, 1689.
- Sl. 39. Veduta grada Senja - *Zeng*, oko 1690.
- Sl. 40. Veduta Raba, *otoka pored Kvarnera*, iz djela *Universus terrarum orbis* Raffaella Savonarole, 1713.
- Sl. 41. Veduta otoka i grada Paga, djelo G. Rosaccija, 1606.
- Sl. 42. Vedute Šibenika i Poreča, autori G. Braun i F. Hogenberg, iz djela *De praecipuis, totius universi urbibus*, 1575.
- Sl. 43. Veduta Skradina G. Rosaccija, izdana 1606.
- Sl. 44. *Veduta Grada Šibenika. Glavni grad Okruga u mletačkoj Dalmaciji*, 17. st. (?)
- Sl. 45. Donji Obrovac u Dalmaciji, P. Mortier, Amsterdam, 1704.
- Sl. 46. Opća veduta Dubrovnika, kombinirana s onom Eubeje (Negroponte na mletačkom), djelo M. Meriana, Frankfurt, 1638.
- Sl. 47. Prikaz Kotorskog zaljeva P. Mortiera, Amsterdam, 1704.
- Sl. 48. Plan Budve iz knjige *Put iz Venecije do Carigrada* G. Rosaccija, 1606.
- Sl. 49. Veduta Bara u graviri G. Rosaccija iz djela *Put iz Venecije do Carigrada*, 1606.
- Sl. 50. Veduta Pirana, grafika s kraja 19. stoljeća.
- Sl. 51. Rt Savudrija, prikaz pomorskog svjetionika, crtež Giuseppea Brollija, Graz, oko 1830.
- Sl. 52. Mala veduta Pule, tiskana u *Staatsdruckerei*, oko 1840.
- Sl. 53. Veduta Malog Lošinja u Kvarnerskom zaljevu, grafika iz djela *Emporio pittoresco*, oko 1850.

- Sl. 54. Mala veduta Krka, tiskana u *Staatsdruckerei*, oko 1840.
- Sl. 55. Kromolitografija C. i K. Vojno pomorske Akademije u Rijeci, Beč, Reiffenstein-Rosch, 1860.
- Sl. 56. Mala veduta Viške luke, tiskana u *Staatsdruckerei*, oko 1840.
- Sl. 57. Veduta grada Korčule u Dalmaciji, djelo R. Alta i J. Zahradniczeka, Beč, 1841.
- Sl. 58. Cavtat u Dalmaciji, Beč, oko 1840.
- Sl. 59. Veduta grada Herceg Novog Františka Chalupe, českog slikara i ilustratora, 1875.
- Sl. 60. *Prospekt grada Rijeke*, veduta A. C. von Mayera, tiskana u Beču, izdavač Mansfeld & Comp., oko 1840.
- Sl. 61. *Golf von Quarnero* (Kvarnerski zaljev) razglednica s početka 20. stoljeća koju je u Opatiji izdao Tomašić.
- Sl. 62. Pomorske baze na dvijema obalama Jadrana, razglednica, objavljena oko 1918.
- Sl. 63. Mjesta ratovanja na Jadranu, razglednica iz 1915.
- Sl. 64. Crveni križ u Prvom svjetskom ratu, u pozadini Kopar, razglednica izdana 1916.
- Sl. 65. *Nove granice Italije*, razglednica izdana u Bergamu 1920.
- Sl. 66. *Hände weg!* (Dolje ruke!), razglednica ratne propagande, Salzburg, 1915.-1917. (?).
- Sl. 67. *Granice na temelju Londonskog ugovora i granice nametnute kompromisom Lloyd George - Nitti*, izdanje 1920. (?).
- Sl. 68. Plan Trsta i njegovog teritorija, razglednica s početka tridesetih godina 20. st., izdanje De Agostini, Novara.
- Sl. 69. Plan Rijeke i njenog teritorija, razglednica s početka tridesetih godina 20. st., izdanje De Agostini, Novara.
- Sl. 70. Plan Zadra i njegovog teritorija, razglednica s početka tridesetih godina 20. st., izdanje De Agostini, Novara.
- Sl. 71. *Idroscalo P. L. Penzo Puntisella (Fasana d'Istria)* - (Hidrobaza Puntizela), razglednica ratne propagande objavljena u Rimu 1940.
- Sl. 72. Trogir, Kaštel Kamerlengo - 15. st., razglednica Talijanskog zavoda za turizam, Genova, 1942.
- Sl. 73. *Mittelmeer-Karte* (Karta Sredozemlja), autor Paul Faltz, izdanje Metzger Verlagsanstalt, Metz, 1943.
- Sl. 74. Plan granice između SFR Jugoslavije i Republike Italije, izdavač Talijanski vojni geografski institut, 1980.
- Sl. 75. Politička karta jadranskog prostora (2010.).

Kazalo tematskih karata

1. Jadran
2. Jadran prije 15.000 godina
3. Paleolitska nalazišta (27.000.-5.000. pr. Kr.)
4. Neolitik: kulture impresso-keramike
5. Danilska kultura
6. Ilirska plemena
7. Gradine u Istri
8. Grčke kolonije
9. Plovidba na Jadranu u Antici
10. Italske regije u doba Augusta
11. Deseta pokrajina *Venetia et Histria* (istočni dio)
12. *Dalmatia*: upravno uređenje i putevi u augustovom dobu
13. Rimski putevi u X. pokrajini *Venetia et Histria*
14. Rimske pokrajine u jugoistočnoj Europi (1.- 3. st. po. Kr.)
15. Dioklecijanovo doba: upravno uređenje (285. po. Kr.)
16. Rimska Pula
17. Rimski Zadar
18. Salona
19. Budva
20. Duklja - Dioclea
21. Dioklecijanova palača
22. Centurijacija u južnoj Istri
23. Stanovništvo i poljoprivredne djelatnosti u rimskoj Istri
24. Zadarski ager
25. Via Egnatia
26. Kršćanske crkve u 3.-4. stoljeću
27. Rimsko-barbarska kraljevstva: Teodorikovo doba
28. Jadran u Ostrogotskom Kraljevstvu
29. Rat između Bizanta i Ostrogota 535.-552.
30. Jadran 600. godine

31. Franačko kraljevstvo (812.)
32. Akvilejska mitropolija oko 820.
33. Akvilejska biskupija, 928.-964.
34. Marka Verone i Akvileje, 800.-924.
35. Hrvatska oko 950.
36. Bavarsko vojvodstvo, 952.-976.
37. Akvilejska patrijarhija 1000. godine
38. Rasprostranjenost glagoljice (10.-15. stoljeće)
39. Hrvatska 1053. godine
40. Ugarska i Hrvatska 1102. godine
41. Raška 1180. godine
42. Bizantski posjedi na Jadranu 1180. godine
43. Kneževina Arber, 1050.-1200.
44. Mletački posjedi na Istočnom Jadranu 1204.-1283.
45. Posjedi Goričkih grofova, 1250.
46. Istra 1283. godine
47. Kraljevina Albanija, 1271.-1289. (Karlo I. Anžuvina)
48. Epirska Despotovina 1205.-1230.
49. Gospoštija Sergijevaca (Castropola) u Istri, 1320.
50. Hrvatska 1358. godine (Zadarski mir)
51. Istra 1382. godine
52. Franjevački samostani na Istočnom Jadranu 1230.-1400.
53. Dominikanski samostani na Istočnom Jadranu 1250.-1400.
54. Sjedišta biskupija na Istočnom Jadranu
55. Bosna od 12. do 15. stoljeća i njeno širenje do kraljevstva
56. Srpsko Carstvo u doba Dušana, 1350.
57. Srpska Despotovina 1420.-1455.
58. Feudalci na sjeveroistočnom Jadranu, 15. stoljeće
59. Mletačka Dalmacija 1420. godine (gradovi i podesterije)
60. Ceste i trgovački putevi Zapadnog Balkana, 1500.-1700.
61. Mletačka Dalmacija 1573. godine
62. Mletačka Istra, 1516.-1797.
63. Dubrovačka Republika, 15.-18. stoljeće
64. Osmanski Istočni Jadran oko 1573. godine
65. Bosanski pašaluk 1606. godine
66. Kretanja stanovništva na dinarskom području, 14.-18. stoljeće
67. Pečka patrijaršija: Srpska pravoslavna crkva, 1557.-1763.
68. Istra, biskupije 1535.-1783.
69. Dalmacija, biskupije, 15.-18. stoljeće
70. Istočni Jadran, 1573.-1645.
71. Osmanski posjedi u Dalmaciji i Hrvatskoj, 1540.-1699.

72. Mletačka Dalmacija, širenja, 1669.-1718.
73. Mletačka Dalmacija 1718. godine
74. Zadarski okrug, 1671.
75. Zadarski okrug, 1700.
76. Subregionalna područja u Istri, 16.-18. stoljeće
77. Istarska područja zahvaćena kolonizacijom (1520.-1670.)
78. Prisutnost Isusovaca na Istočnom Jadranu
79. Središta proizvodnje soli, 15.-18. stoljeće
80. Habsburška Vojna krajina, 1718.
81. Jadran 1718. godine
82. Jadran 1799. godine
83. Jadran 1806. godine
84. Ilirske pokrajine, 1809. godine
85. Austrijsko Primorje, 1815. godine
86. Kraljevina Dalmacija, 1815.-1848.
87. Njemačka konfederacija, 1848. godine
88. Istarska markgrofovija, 1860.-1918.
89. Upravno uređenje Istre, 1860.-1918.
90. Upravno uređenje Dalmacije, 1860.-1918.
91. Narodi Austrijskog Carstva oko 1860. godine
92. Narodi i upravna podjela Istre 1910. godine
93. Hrvatska-Slavonija, 1848.-1881.
94. Hrvatska-Slavonija, 1881.-1918.
95. Katolici, pravoslavci, muslimani na Zapadnom Balkanu
96. Kosovski vilajet, 1881.-1912.
97. Kraljevina Crna Gora 1913. godine
98. Srbija 1913. godine
99. Trst 1910. godine
100. Londonski ugovor, 1915. - područja obećana Kraljevini Italiji
101. Londonski ugovor, 1915. - područja obećana Kraljevini Srbiji
102. Dalmacija prema Londonskom ugovoru
103. Pretpostavljena južnoslavenska država unutar Habsburškog Carstva
104. Albanija 1918. godine
105. Slobodna Država Rijeka, 1920.-1924.
106. Julijska krajina, 1925.
107. Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, oblasti 1922.-1929.
108. Kraljevina Jugoslavija, banovine 1929.-1939.
109. Trst 1930. godine (TCI - Talijanski touring klub)
110. Kopar 1930. godine (TCI - Talijanski touring klub)
111. Pula 1930. godine (TCI - Talijanski touring klub)
112. Rijeka 1930. godine (TCI - Talijanski touring klub)

113. Zadar 1930. godine (TCI - Talijanski touring klub)
114. Split 1930. godine (TCI - Talijanski touring klub)
115. Dubrovnik 1930. godine (TCI - Talijanski touring klub)
116. Banovina Hrvatska, 1939. godine
117. Okupacija Jugoslavije, 1941.-1943.
118. Albanija kao dio Talijanskog carstva
119. Nezavisna Država Hrvatska (NDH), 1941.-1943.
120. Okupacija Jugoslavije, 1943.-1945.
121. Nezavisna Država Hrvatska (NDH), 1943.-1945.
122. Operativna zona Jadransko Primorje (*Adriatisches Küstenland*), 1943.-1945.
123. Pravci djelovanja jugoslavenske vojske na sjeveroistočnom Jadranu, travanj-svibanj 1945.
124. Julijska krajina, 1945.-1947.
125. Slobodni Teritorij Trsta, 1947.-1954.
126. Glavna stratišta (fojbe) u Istri i na području Trsta
127. Italija, Jugoslavija, Albanija 1954.-1991.
128. Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija, republike i autonomne pokrajine 1963.-1991.
129. Socijalistička Republika Hrvatska, kotarevi 1955.-1962.
130. Socijalistička Republika Hrvatska, upravno uređenje 1974.-1991.
131. Socijalistička Republika Slovenija, upravno uređenje 1974.-1991.
132. Socijalistička Republika Crna Gora, upravno uređenje 1974.-1991.
133. Podjela Jugoslavije 1991.-1995.
134. Hrvatska, područja sukoba 1991.-1995. (Krajine)
135. Slovenija, pokrajine
136. Slovenija, statističke regije (2005.-2013.)
137. Slovenija, zemljopisne regije
138. Hrvatska, upravna podjela (županije), 1993.-2013.
139. Bosna i Hercegovina, kantoni i narodi (1995.-2013.)
140. Crna Gora, upravna podjela, općine (2006.)
141. Crna Gora, narodi (2001.)
142. Albanija, upravna podjela, okruzi (2006.)
143. Albanija, manjine (2001.)
144. Zapadni Balkan 2001. godine
145. Talijanske zajednice na Istočnom Jadranu 2010. godine
146. Jadran u Europskoj uniji 2013. godine
147. Jadran, 2014. - države i luke
148. Radna zajednica Alpe Jadran, 1990. godine
149. Jadranska euroregija, pokrajine
150. Jadransko-jonska europska makroregija

Kazalo kartografskih reprodukcija

- Karta I. - *Qvinta Evropae. Tabula*, Ptolomejski prikaz M. Waldseemüllera, izdan u Strasbourgu 1513.
- Karta II. - *Magne Germanie Pars*. Zemljopisna karta koju je izdao Hugonem a Porta, vjerojatno u Lyonu 1541.
- Karta III. - Girolamo Ruscelli, *Evropae tabvla V*, Venecija, 1561.
- Karta IV. - Orteliusova karta *Pannoniae, et Illyrici veteris tabvla*, koja je 1590. objavljena u djelu *Peregon*.
- Karta V. - *Pannonia Moesia Dacia et Illyricum* za vrijeme Rimskog carstva Christophera Kellera, zemljovid tiskan početkom 18. stoljeća.
- Karta VI. - *Regiones Danvbianae Pannoniae Dacia Moesiae cum Vicino Illyrico*, djelo Christopha Weigellija, izdano u Nürnbergu 1720.
- Karta VII. - *Regnum Illyricum et Illyricum a Romanis. Tabula Secunda*. Ilirska kraljevina i Ilirik prema Rimljanima, autor Pieter van der Aa, 1729.
- Karta VIII. - *Pannonia Dacia Illyricum et Moesia* Rigoberta Bonneua, objavljena u djelu *Atlas Encyclopedique*, oko 1787.
- Karta IX. - *Italia antiqua cum insulis* Jeana Baptista Bourguignona d'Anvillea, objavljena u djelu *Atlante di geografia universale preceduto da un vocabolario de' nomi tecnici della geografia...*, izdano u Firenci 1838.
- Karta X. - Karta Ilirika prema Münsteru, iz djela *Geographia Universalis*, 1552.
- Karta XI. - *Tavola nuova di Schiavonia* Girolama Ruscellija, koju je izdao u Veneciji Vincenzo Valgrisi 1561.
- Karta XII. - Orteliusova karta Augustina Hirschvogela, *Schlavoniae, Croatiae, Carniae, Istriae, Bosniae, finitimarvmqve regionvm nova descriptio*, 1570.
- Karta XIII. - *Illyricum* Giovannija Sambuca, prikazan u Orteliusovom djelu, 1573.
- Karta XIV. - Sjeverni Jadran prikazan u Orteliusovom zemljovidu *Fori Ivlii Accvrata Descriptio*, 1573.
- Karta XV. - *Histriae tabula*, mappa Istre Pietra Coppia, iz Orteliusovog *Theatrum Orbis Terrarum*, 1573.
- Karta XVI. - *Goritiae, Karstii, Chaczeolae, Carniolae, Histriae, et Windorvm Marchae Descrip*, Orteliusova karta Wolfganga Laziusa, 1573.
- Karta XVII. - Zemljovid Zadra i Šibenika Bonifacia Natalea, oko 1592.
- Karta XVIII. - *Mysiam hanc svperiozem Daciaeqve partem, Libvrniam Dalmatiamqve*, karta Ilirika Augustina Hirschvogela, uvrštena u djelu *Specvlvm orbis terrarum* Gerarda de Jodea, 1593.
- Karta XIX. - *Descriptio Istriae - Histria* Pietra Coppia, uvrštena u djelu *Cosmographiae Generalis* Paula van Merlea, 1605.

- Karta XX. - *Dominio veneto nell'Italia*, karta Giovannija Antonija Maginija, tiskana u Bologni 1620.
- Karta XXI. - *Istria olim lapidia*, Giovannija Antonija Maginija, 1620.
- Karta XXII. - *Istria olim lapidia*, Hendricka Hondiusa izdana u Amsterdamu oko 1630.
- Karta XXIII. - Zadar, Šibenik i Nin s okolnim otocima, autor Joannes Janssonius, Amsterdam 1630.
- Karta XXIV. - *Forum lulium Karstia, Carniola, Histria etc.*, Mercatora i Hondiusa, uvrštena u *Atlas minor* i objavljena u Amsterdamu 1634.
- Karta XXV. - *Dominio Veneto nell'Italia*, autor W. Blaeu, tiskana u Amsterdamu 1635.
- Karta XXVI. - *Situs particularis Comitatus Sebeniciani, qui est pars Dalmatiae*. Karta šibenskog područja Theodora de Brya, koju je izdao M. Merian u Frankfurtu oko 1650.
- Karta XXVII. - *Delineatio Situsve Provinciae circa Clissam & Spalatum*, M. Meriana, izdanje iz 1652.
- Karta XXVIII. - Zemljovid *Karstia, Carniola et Histria Vindorvm Marchia*, prikaz W. Blaeua koji prati Mercatorov model, 1663.
- Karta XXIX. - *Istria olim lapidia*, Joana Blaeua, izdana u Amsterdamu 1663.
- Karta XXIX.a - *Carte vande Golf van Venetien Waar in vertoont wert de Zeekusten van Italien Dalmatien...* autor Jan van Loon, zemljovid iz druge polovice 17. stoljeća.
- Karta XXX - Zemljovid dalmatinske obale podijeljene na mletačke, dubrovačke i osmanske posjede, autor Nicolas Sanson, Paris, 1664.
- Karta XXXI - *Statt Ragusa... Cataro*. Dubrovnik, Herceg Novi i Kotor, autor M. Merian, izdavač A. Merian, Frankfurt, 1668.
- Karta XXXII. - *Illyricvm hodiernvm*, autor J. Blaeu, objavljena u Amsterdamu 1669.
- Karta XXXIII. - *Dalmatia, Istria, Bosnia, Servia, Croatia e parte di Schiavonia*, autor Giacomo Cantelli Vignola, tiskar Giovanni Giacomo de Rossi, Rim, 1684.
- Karta XXXIV. - *Topografska karta Boke kotorske*, V. M. Coronellija, 1688.
- Karta XXXV. - *Contado di Zara. Parte della Dalmazia* - Zadarski okrug - Dio Dalmacije, mapa Vincenza Marie Coronellija, tiskana u Veneciji 1688.
- Karta XXXVI. - Mletački zaljev, zemljovid V. M. Coronellija, objavljen u Veneciji 1688.
- Karta XXXVI.a - *Dalmatia maritima Occidentale Dalmatia maritima Orientale*, kartografski prikaz Giacoma Cantellija da Vignola, kojeg je u Rimu objavio Gio. Giacomo Rossi, 1689.
- Karta XXXVII. - Hrvatska i Zadarsko okružje u opisu Giacoma Cantellija da Vignola, zemljovid kojeg je u Rimu tiskao Gio. Giacomo de Rossi, 1690.
- Karta XXXVIII. - *Italia als Dalmatia en Grieken. Inde Golff van Venetien*. Nautička karta Ioannesa van Keulena, objavljena u Amsterdamu oko 1690.
- Karta XXXIX. - Tok rijeke Neretve od grada Čitluka do mora, V. M. Coronelli, 1694. U okviru gore desno tvrđava Opuzen koju je dao izgraditi general Pietro Valier.
- Karta XXXIX.a - *Regnum Croatiae*, zemljovid Kraljevine Hrvatske Johanna van der Bruggena, Venecija, oko 1740.
- Karta XL. - Zapadni dio Pokrajine Dalmacije. Podijeljene prema svojim okruzima, iz djela *Isolario* V. M. Coronellija, Venecija, 1696.-1698.
- Karta XLI. - Istočni dio Pokrajine Dalmacije. Podijeljene prema svojim okruzima, iz djela *Isolario* V. M. Coronellija, Venecija, 1696.-1698.
- Karta XLII. - Kraljevina Dalmacija, zemljovid V. M. Coronellija i J. B. Nolina izdan u Parizu oko 1700.

- Karta XLIII. - Zemljovid Sjevernog Jadrana kojeg je sastavio J. B. Nolin: *Fond du Golfe de Venise ou sont les Bouches du Po et de l'Adige avec l'Istrie dont les Venitiens possèdent la plus grande partie l'Empereur tient a Trieste et a Fiume...*, Pariz, 1701.
- Karta XLIV. - *Golfe de Venise, avec les Cotes maritimes Bayes et Ports, etc. de la Grece, Dalmatie et Italie*, nautička karta Jadrana objavljena u *Thesaurus Antiquitatum et Historiarum Italiae*, autor Pieter van der Aa, izdano u Leidenu između 1704. i 1723.
- Karta XLIV.a - *Carte de geographie des differents etats de la Republique de Venise...*, autor Henry Chatelain, objavljeno u Amsterdamu 1708.
- Karta XLV. - *Hungaria, Sclavonia, Bosnia, Dalmatia et Servia cum vicinis aliis Regionibus Danubii Fluminis*, središnji dio karte na tri lista Johanna Baptiste Homanna, koja prikazuje tok Dunava od izvora do ušća, objavljena između 1716. i 1730.
- Karta XLVI. - Zemljovid *Dalmatia Albania* i okolnih pokrajina, kojeg je nacrtao Christophoro Weigelio iz Nürnberga, 1718.
- Karta XLVII. - Karta *Les isles et coste de la Dalmatie*, na kojoj je posebno prikazan teritorij Dubrovačke Republike, autor J. Chiquet, izdana u Parizu 1719.
- Karta XLVIII. - *Le Golfe de Venise*, karta koju je nacrtao N. De Fer i gravirao Starckman, objavljena u Parizu oko 1720.
- Karta XLIX. - *Tabula ducatus Carnioliae Vindorum Marchiae et Histriae* Johanna Baptiste Homanna, Nürnberg, 1724.
- Karta L. - *Nova et accurata Tabula Regnorum et Provinciarum Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae, Bosniae, Serviae, Istriae, et Reip. Ragusanae, cum finitimis Regionibus*, M. Seuttera, izdavač Augustae Vindelicor, Augsburg, između 1728. i 1736.
- Karta LI. - Italija podijeljena prema njenim državama, G. Danet, 1729.
- Karta LII. - *Dalmatia, Sclavonia, Croatia, Bosnia, Servia et Istria*, autori Gerardum i Leonardum Valk, oko 1730.
- Karta LIII. - Zemljovid Riječkog zaljeva Gabriela Bodenehra, objavljen između 1730. i 1751.
- Karta LIV. - *Buccari samt dessen Seehafen...*, plan Bakarskog zaljeva i luke, Gabriel Bodenehr, izdano u Augsburgu 1730.
- Karta LV - Zemljovid Dubrovačke Republike Vincenza Marije Coronellija, posvećen G. A. Petrisu, objavljen u Amsterdamu oko 1730. izdavač Pieter Schenk; u okviru: „Otocri Cres i Osor“.
- Karta LVI. - Zemljovid zapadnog Ilirika, autor N. Sanson, izdavači: I. Covens i C. Mortier, Amsterdam, oko 1730.
- Karta LVII. - *Regnum Dalmatiae*. Karta koju je nacrtao Johann Bruggen oko 1737.
- Karta LVIII - Topografski prikaz teritorije samostana sv. Mihovila nad Limom, kopija iz 1737. godine Fra Maurovog djela.
- Karta LIX. - Središnja Europa i Mletački zaljev, grafika iz 18. stoljeća.
- Karta LX. - *L'État de la Republique de Venise. Partie orientale de la Republique de Venise*, N. Sansona, izdavač Pierre Mortier, Amsterdam, prva polovica 18. stoljeća.
- Karta LXI. - *Mer Méditerranée, Seconde Feuille contenant L'Italie, Sicile, Golphe de Venise, Costes de Dalmatie, Albanie...*, nautička karta Sredozemlja na tri lista, izdana u Parizu 1745.
- Karta LXII. - Nova karta Kraljevine Dalmacije podijeljene prema teritorijama i okruzima, autori: G. de L'Isle, V. M. Coronelli, G. I. Rossi i I. Nolin; izdavač: R. i I. Ottens, Amsterdam, oko 1750.

Karta LXIII. - Zemljopisna karta Istre, Giovannija Salmona, 1753.

Karta LXIV. - *A Sea Chart of the Gulph of Venice*, nautička karta Jadrana, autori Mont i Page, iz djela *The English pilot*, tiskanog u Londonu oko 1753.

Karta LXV. - *Carte des Isles Elaphites, Stagno, et la coste de Raguse* – Karta Elafitskog otočja, Stona i Dubrovnika, zemljovid objavljen oko 1764.

Karta LXVI. - *Plan du Port de Pole dans l'Istrie*, Jacques Nicolas Bellin, plan luke u Puli iz atlasa *Petit Atlas Maritime*, objavljenog u Parizu 1764.

Karta LXVII. - Hidrografska karta Jadrana, J. N. Bellin, 1771.

Karta LXVIII. - *I contadi di Trav', Spalatro, e Macarska, il Primorie, e Narenta, coll'isole aggiacenti. Per servire al Volume II del Viaggio in Dalmazia* - Područje Trogira, Splita, Makarske, Primorja i Neretve s okolnim otocima. Za drugi tom „Put po Dalmaciji“ Alberta Fortisa, 1774.

Karta LXIX. - *Nouvelle Carte de l'Istrie*, nova karta Istre koju je nacrtao Pietro Santini 1780.

Karta LXX. - Nova karta zapadnog dijela Dalmacije, autori P. Santini - M. Remondini, Venecija, 1780.

Karta LXXI. - Nova karta istočnog dijela Dalmacije, autori P. Santini - M. Remondini, Venecija, 1780. U okviru desno dolje prikazana je Boka kotorska.

Karta LXXII. - Hrvatska, Bosna i Srbija. Zemljovid izdan u Veneciji 1782. u tiskari Antonija Zatte, gravire G. Zulianija i G. Pitterija

Karta LXXIII. - *Il Regno d'Vngaria, Transilvania, Schiavonia, Bosnia, Crovatia, Dalmatia. Divisi da Guglielmo Sansone*, karta tiskana u 18. stoljeću.

Karta LXXIV. - Zemljovid Istre Giovannija Vallea na dva lista: sjeverni i južni dio. Tiskano u Veneciji 1784. u tiskari Antonio Zatta e Figli.

Karta LXXV. - Mletačka Dalmazia, Giovanni Valle Giustinopolitano. Tiskano u Veneciji u tiskari Antonio Zatta e Figli 1784.

Karta LXXVI. - Dio Osmanskog carstva koji graniči s Austrijskom i Mletačkom državom. Tiskano u Veneciji u tiskari Antonio Zatta e Figli, 1788.

Karta LXXVII. - Dalmacija s okolnim otocima, G. M. Cassinija, Rim, 1792.

Karta LXXVIII. - Karta Istre. Revidirao i povećao Carski i Kraljevski inženjer Gio. Antonio Capelaris. Godina 1797. Objavljena u Trstu u izdanju Giovannija Torricelle.

Karta LXXIX. - Kvarnerski zaljev, karta iz djela *Ducatus Carnioliae* Janeza Dizme Florjančiča, izdanog u Ljubljani 1799.

Karta LXXX. - Zemljovidi Istre i Dalmacije koje je sastavio L. F. Cassas tokom svojih putovanja duž jadranske obale, izdani u Parizu 1802.

Karta LXXXI. - List br. 15. s prikazom Kvarnera, iz djela *Carte générale du théâtre de la guerre en Italie et dans les Alpes*, autor Bacler d'Albe, 1803.

Karta LXXXII. - *Der Österreichische Kreis - Austrijski krug*. Karta koju je T. Mollo izdao u Beču 1803.

Karta LXXXIII. - Zemljovid Hrvatske Karla Josepha Kipferlinga. Beč, 1803.

Karta LXXXIV. - Pokrajina Venecija s austrijskom Istrom i Dalmacijom, J. M. Freiherren von Liechtenstern, Beč 1805.

Karta LXXXV. - Karta Ilirskih pokrajina, Srbije i Bosne, autori Giralton i J. B. M. Chamouin, objavljena u Parizu 1812.

Karta LXXXVI. - Zemljovid s opisom istočnog dijela Francuskog Carstva, nove Kraljevine Italije i Ilirskih

pokrajina (Trst, Istra, Koruška, Kranjska, banska Hrvatska i Vojna krajina), autori Conrad Malte - Brun i Pierre Lapie, objavljena u Parizu 1812.

Karta LXXXVII. - *Italia divisa ne suoi presenti Confini* - Italija podijeljena prema sadašnjim granicama. Kartu je nacrtao Ignaz Heymann i izdao Joseph Riedl u Beču 1815.

Karta LXXXVIII. - Karta Kraljevine Dalmacije - Zadarski okrug (*Der Zaraer Kreis*), izdanje H. F. Müller, Beč, 1841.

Karta LXXXIX. - Karta Kraljevine Dalmacije - Splitski okrug (*Der Spalatoer Kreis*), izdanje H. F. Müller, Beč, 1841.

Karta XC. - Karta Kraljevine Dalmacije - Dubrovački okrug (*Der Ragusaer Kreis*), izdanje H. F. Müller, Beč, 1841.

Karta XCI. - *Post Strassen und Gebirgs karte des Königreiches Illirien*, karta poštanskih puteva i planina u Kraljevini Iliriji, Graz, 1849.

Karta XCII. - *Europäische Turkey in IV blättern*, Europska Turska u 4 lista, vojna karta (list I.), J.Grassl, Hildburghausen, 1860.

Karta XCIII. - Specijalna karta Kraljevine Dalmacije, (21 list) u izdanju c. i k. Vojno-geografskog instituta u Beču, 1861.-1863.

Karta XCIV. - *L'Europe Divisée en ses Grands Etats*, Europa podijeljena prema njenim velikim državama; zemljovid iz druge polovice 19. stoljeća.

Karta XCV. - Opća karta Austro-Ugarske Monarhije, autor F. Handtke, izdavač Carl Flemmings, oko 1890.

Karta XCVI. - Karta Istre - Grad Trst i okolni teritorij - Grad i kotar Rijeka. Furlanija, Kraška visoravan i Hrvatsko primorje. Zemljovid je nacrtao Enrico Bombig, a izdala Knjižara F. H. Schimpff iz Trsta 1900. god.

Karta XCVII. - *Generalkarte von Kärnten, Krain, Görz mit Gradiska, Istrien und d. Gebiete der Stadt Triest* - Opća karta Koruške, Kranjske, Gorice s Gradiškom, Istre i područja Grada Trsta R. A. Schulza, izdavač Artaria & C., Beč, 1907.-1908.

Karta XCVIII. - *New Europe* - Nova Europa, izdavač Matthews-Northrup, Buffalo-N. York, 1919.

Karta XCIX. - *Il confine orientale d'Italia. Province di Trieste e Pola* - Istočna granica Italije. Provincije Trst i Pula, autor Pio Galli, izdavač Vallardi, Milano, oko 1924. Schimpff iz Trsta, 1900.

Karta C. - Julijska krajina, školska fizičko-politička karta u izdanju Mondadori, Milano, 1929.

Karta CI. - Nezavisna Država Hrvatska, oko 1941.

Karta CII. - *Karte von Italien* - Karta Italije, 1942.

Karta CIII. - Turistička karta Slovenije, nacrtao I. Selan, izdana u Ljubljani 1952.

Karta CIV. - Mala školska karta FNR Jugoslavije, izdana u Beogradu 1961.

Karta CV. - Prometna karta Jugoslavije, izdanje Leksikografskog zavoda,

Povzetek

Kartiranje pomeni razumeti, urediti znanja, načrtati pot; tematska geografija katalogizira narativna doživlja, ki nam pripadajo, najsi bodo literarna, umetniška ali preprosto zgodovinska. Na podlagi teh ugotovitev je v Središču za zgodovinska raziskovanja v Rovinju dozorela zamisel o Zgodovinskem atlasu vzhodnega Jadrana, ki je sedaj ugledal luč sveta. Torej zgodovinska geografija kot besedilo o preteklosti; zgodovinski atlas kot sredstvo za razumevanje in način pretekle komunikacije obalne regije, bogate s pomeni. Namen atlasa je večplastni pregled preteklih dogodkov in transnacionalna ponazoritev diahronije v zvezi z nekdanjimi in sedanjimi mejami med političnimi subjekti, verskimi subjekti, civilizacijami, kulturami, narodi in državami.

Kaj je vzhodni Jadran? Seveda je primorje, obalna črta, fizični prostor med celino in morjem. Obalna območja prevzemajo vse bolj pomembno vlogo pri opazovanju dolgotrajnih zgodovinskih procesov. Zgodovina morij in obalnih območij v zadnjih nekaj letih doživlja plodno obdobje, kar velja tako za oceane kot za Sredozemlje. Sam Jadran pridobiva na pomenu kot zgodovinski mejni in stični prostor sredozemskih in evropskih civilizacijskih modelov. Prostor, kjer se je delitvam med jeziki, med lingvističnimi geografijami, kot na primer med romansko/italijansko in slovansko, in delitvam med veroizpovedmi in verami (katolicizem, pravoslavlje in islam), skozi stoletja pridružila še »stroga« meja med cesarstvi, kraljestvi in državami. Tako je razmejitvena črta med beneškimi posestmi, habsburško monarhijo in otomanskim cesarstvom od 16. do 18. stoletja vse do danes pustila otipljiv pečat. Vzhodni Jadran povezujejo različne geografije. Nahajamo se na območju sredi različnih miselnih in dejanskih pristojnosti, med srednjo Evropo in Sredozemljem, med zahodno in jugovzhodno Evropo, med kar sedmimi državami. Potrebno je ponuditi, kar je tudi je smisel tega atlasa, alternativne sheme nacionalnim geografijam. In tu je vzhodni Jadran kot obalna regija z lastno zgodovino; tu je Jadran kot morska regija. Vse to podpira prepričanje o jadranski civilizaciji kot celoti krajevnih kultur, jadranskih različic nacionalnih kultur, kljub vsem posebnostim in vsem razlikam, kljub priznanju sodobnosti in nacionalnih delitev. Da obstaja določena jadranskost kot samozavedanje te pretekle in sedanje jadranske civilizacije. Zamisel je več kot primerna za to nemirno Sredozemlje.

Atlas sestavljajo trije deli. Začne se z opredelitvijo vzhodnega Jadrana in njegovega zgodovinskega profila. Na obali, ki je med najbolj členovitimi v Sredozemlju in v Evropi, so si sledili civilizacije in cesarstva, narodi in države. Besedilo povzema vsebine, obravnavane v mojih drugih delih in razpravah. Sledijo Tematske karte oziroma tematske karte, skupaj jih je 150, ki prikazujejo preteklost obalnega območja. Poleg splošnih shem (politične ureditve) so tu še posebne karte za regije in mesta, pa tudi načrti glavnih krajev. Tretji del z naslovom Kartografska pričevanja je potovanje v kartografijo preteklosti, ki je skozi obdobja prikazovala ozemlja vzhodnega Jadrana. Ta obširni sklop je nastal zahvaljujoč bogati kartografski dediščini, s katerimi razpolaga Središče za zgodovinska raziskovanja v Rovinju. Med preko 700 katalogiziranimi kosi, razstavljenimi v velikih prostorih na sedežu Središča, smo izbrali najbolj reprezentativne, tako z vidika splošnega pregleda obale kot posebnih območij. V bistvu gre za tri pristope: besedilo, tematske karte in kartografske prikaze. Trije načini za rekonstrukcijo in pripoved o tem, kaj je bil in kakšen je bil pogled na vzhodni Jadran.

Summary

Creating thematic geography through a thematic atlas has become necessary, as for the transfer of new knowledge and research. Considering these facts, the Rovinj Centre for Historical Research came up with the idea of creating a historical atlas of the Eastern Adriatic that is now embodied in a book. The intention was to create a historical atlas as a mean of understanding and as a way to transmit the past of an important coastal area. The Atlas sets itself, with the power of its documentary mission, transversely in relation to the historical events which it discusses and in relation to different historical times, even trans-nationally, in relation to past and present boundaries, political and religious entities, civilizations, cultures, peoples and nations. It is an instrument and a cultural testimony of our time.

Why the Eastern Adriatic? What is the Eastern Adriatic? Surely it is a coast, a coastline, a physical space between the land and sea. This doesn't mean that it is a predictable place. Coastal areas are constantly receiving increasingly important roles in the observation of a lengthy historical process. At present, the history of the sea and the coast is experiencing its fruitful period, especially regarding the ocean or the Mediterranean. The Adriatic is gaining importance as a historical border and meeting place of Mediterranean and European models of civilization. It is an area in which the linguistic divisions and geographic areas, such as the one between the Roman / Italian and Slavic, and religious divisions (Catholicism, Orthodoxy and Islam) added on over the centuries and "hard" boundaries were formed between the empires, kingdoms and states. The dividing line between the Venetian possessions, the Habsburg Empire and the Ottoman Empire from the 16th to the 18th century left a tangible mark to this day.

Various geographical characteristics are present the East Adriatic. In the context of the Mediterranean, it is the special coast that evokes a complex historical situation, such as the large Mediterranean trade centers.

Other instances in which language and religion intertwined for centuries, such as in the Ottoman Levant, in this wide and indented area (including Cyprus) where the Turkish and Greek language, Islam and Orthodoxy lived in harmony until the 20th century, or Lebanon and Palestine, or medieval Andalusia, where Arabic, Castilian and Hebrew, as well as Christianity, Islam and Judaism were present at the same time. The eastern Adriatic is part of the wider area which we now call the Western Balkans; a questionable name, but certainly necessary to designate States created on the ground of former Yugoslavia. It's part, in the case of today's Venezia Giulia, the Slovenian and Croatian coast (including Dalmatia) of the Central Europe Kulturkreis as well.

It is a concrete border between Italy, Slovenia, Croatia, Bosnia and Herzegovina, Montenegro, Albania and Greece. We are, therefore, in a central area that is subject to various attributions, both conceptual and factual, between Central Europe and the Mediterranean, between West and Southeast Europe, between even seven countries.

Due to these characteristics has the East Adriatic become a favorite place to writers and travelers, from Alberto Fortis and Rebecca West to others, to the present day; but to historians it was never the subject of research as a whole. It is discouraging because of a plethora of national history that is intertwined

here, such as a substantial of national historiography, each with its variants, self-promoting vision, contradictions and controversies. There is one Italian, Slovenian, Croatian, Serbian, Bosnian Muslim, Montenegro, Albanian and, to a lesser extent Greek (eighth). And to them should two more be added: German (Austrian) and Hungarian. There is no fragment of coast, from the area of Gorizia to Epirus, that does not have at least two interpretive versions.

So, from the historian of the Adriatic, or from the one who wants to be a historian, not only is knowledge of the Adriatic languages required (four, without the Greek), but also a good knowledge of national cultures that are declared Adriatic, historical perspectives and/or historiographical traditions, which are often in conflict with each other due to a border area, or some event. Certainly, a long and careful study is necessary to learn the language and to travel, to be able to penetrate into the core of the area which geographers recognize as something unique, but that historians, who see the tree but can not see the forest, miss.

However, what is European history, but a collection of extremely complex and multifaceted history that is difficult to tell and connect? It seems, moreover, that the homogeneity contained in the national narrative structure, in national history consisting of ups and downs, crises and transformations, uniformity and disunity, alienated us from complicated situations (complexity - not trite to say - occurs when there exists a relationship between at least three or four different factors). Specialization has weakened our ability to compare and synthesize, that we really are Europeans (or really Mediterraneans), and complex. Therefore, it is necessary to propose an alternative scheme of national geography. And here it is the Eastern Adriatic coastal area with its history, and that is the Adriatic as a marine area. One topos in which we observe, at different angles, national histories that meet here, and all this in the belief that there is one Adriatic civilization as the sum of the local cultures, the Adriatic variants of national cultures, in spite of all the specifics and all differences, despite the homogenization of modernity and national divisions.

The Atlas consists of three parts: the first part gives the definition of the Eastern Adriatic and the historical overview of events from ancient times to the present. The coast, which is among the most indented in the Mediterranean and Europe, is lined with civilizations and empires, peoples and nations. In the text, several parts were taken from some of my other books and essays. Then the maps follow, and thematic maps, a total of 150 of them, which show the history of the coast. In addition to general political maps, there are also those particular relations to certain areas and cities, and the planimetry of important places.

The third part, entitled The Map of Testimony, is a journey through the past, cartography, which, in various epochs, shows the countries of the Eastern Adriatic. This extensive chapter was made possible thanks to the rich cartographic fund of the Rovinj Historical Research Centre. From more than 600 catalogued specimen, we chose only those who give the most representative general picture of the shoreline and certain locations. Essentially, there are three parts: text, maps and cartographic representations. Three ways to reconstruct and tell what it was and the way the Eastern Adriatic was seen.

